

השר רבי דוד צבי פנקס ז"ל

השר

רבי דוד צבי פנקס

ז"ל

(שנתיים לפטירתו)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

בהוצאת

המרכז הארצי של הסתדרות המזרחי בישראל

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

דפוס "הצופה", תל-אביב, רחוב הרצל 16, טל. 6301-2.

הוועדה הציבורית להוצאת הספר:

הגרא"י אונטרמאן, הרב הראשי לתל־אביב—יפו
הרב יעקב ברמאן;
הרב מנחם האגר;
מר משה גולדשטיין;
מר מרדכי גפן;
מר שלמה הורניק;
מר מ. ד. מגיד;
מר יוסף ממלוק;
מר יעקב ציוני (מזכיר).

תוכן העניינים: עמ'

בשער — — — — — — — — — — הרב א. י. אונטרמאן א
מתולדותיו — — — — — — — — — — — — — — * * * ג
דרכו האחרונה — — — — — — — — — — — — — — * * * ו

האיש ופעלו

איש החובה והנאמנות — — — — — יצחק בן צבי יא
מדינאי מחונן — — — — — — — — דוד בן גוריון יג
כוח מזהיר — — — — — — — — יוסף שפרינצאק טו
איש מורם מעם — — — — הרב י. א. הלוי הרצוג טז
איש חי ורב פעלים — הרב ב"צ מאיר ח' עוזיאל (ז"ל) יז
הפרנס המופלא — — — — — הרב א. י. אונטרמאן יח
רץ כצבי — — — — — — —הרב י. מ. טולידאנו כ
פרנס יהודי — — — — — — — — משה שפירא כא
איש המדינה —— — — — — — פרופ' ב. דינור כד
מעצב דמות העיר — — — — — — ישראל רוקח כז
איש התבונה והעלילה — — — — — א. ל. גלמאן כט
האיש הנכון במקום הנכון — — — הרב ד"ר מ. נורוק לא
קרבן המדינה — — — — — — — הרב ז. גולד לב
סמל המזרחי — — — — הרב ד"ר ש. י. רוזנברג לג
איש המציאות והמעשה — — — — ד"ר פנחס חורגין לד
בהיר שכל — — — — — — — ד"ר אהרן ברט לו
דמות נאצלת — — — — — — הרב מנחם האגר לח
כתובת — — — — — — — — א. מ. גניחובסקי לט
מהיר במלאכתו — — — — — הרב ד"ר ש. גרינברג מ
השר בתפקידו — — — — — — — ח. בן־מנחם מא
נפש עדינה — — — — — — — נפתלי פינגולד מב
מורה דרך — — — — — — — — מ. ד. מגיד מג
איש האחריות — — — — — — — יוסף ממלוק מד

מדברי סופרים ועתונאים

שליח הצבור הדתי — — — — — — ש. דניאל מז
לא ידע ליאות — — — — ד"ר עזריאל קארליבאך נ
שר בישראל — — — — — — — אורי קיסרי נא
האיש במקומו — — — — — — — — ד. זכאי נג
איש העקרונות — — — — — — ד"ר ה. רוזנבלום נד
עסקן ופרנס — — — — — — — — דוד גלעדי נה
איש האשכולות — — — — — — — יצחק אלפסי נח
מגן היהדות שומרת התורה — — — — — — „שערים" נט
דמות ממלכתית — — — — — — — — „הדור" „
פטריוט ולוחם — — — — — — — — „חרות" „
שקול ופורה — — — — — — — „הפועל הצעיר" ס

העסקן והמדינאי

איש המזרחי המובהק — — — — — שלמה הורניק סג
דרכו הפרלמנטרית — — — — — — יעקב רוזנטאל סו
מפעולותיו בשדה החנוך — — — ד"ר י. הלוי עציון ע
אזרח תל־אביב — — — — — — — — א. הלוי עג
מראשי הועד הלאומי — — — — — — מ. אטיאש עז
נשיא בית הכנסת הגדול — — — — — — יעקב ציוני עח
במחיצתו — — — — — — — — — י. צפורי פב

דברי הלכה

גפנים לימות החורף לענין כלאים — הרב י. א. הלוי הרצוג פז
באיסור הוצאה מרשות לרשות — הרב א. י. אונטרמאן צב
בגדר מצות קריאת שמע — — — — הרב ש. י. זוויז צו
בתי כנסיות שבארץ ישראל — — הרב צ. י. הכהן קוק צט
אמנה היו דברינו — — — הרב ניסן בן־ציון (ז"ל) קג
ירחי דכלה — — — — — — הרב א. ווייגבערגר קח

מחקרים

חוקה או חוקי יסוד — — — — דוד צבי פנקס (ז"ל) קכא
סדר ושיטה בלימוד — — — — הרב יעקב ברמאן קכה
למצב הכלכלי של היהודים — — — ד"ר י. צבי זהבי קלח
דינא הדריינא טוריינא שיפא — — — — — ש. ח. קוק קנא
מאמר שבע קהלות — — — — — משה גולדשטיין קנו
מגילת סתרים, חזיונות וחלומות של ר' אייזיקל מקומרנו
— — — — — — — — — אפרים טובנהויז קפג
הנאום האחרון — — — — — — — ד. צ. פנקס (ז"ל) קפו

מפתח התמונות

תמונת המנוח — — — — — — — — — — — — — — — א
הוריו של המנוח — — — — — — — — — — — — — — ה
מסע הלויה בירושלים ליד משרד התחבורה — — — — — — ו
הארון במשרדי העיריה בתל־אביב — — — — — — — — ז
הרב הראשי אונטרמאן מספיד את המנוח בביהכ"נ הגדול בת"א — ח
המנוח נואם בישיבה האחרונה של מועצת המדינה — — — יב
המנוח עם חבריו אצל נשיא המדינה עם מנוייו כשר התחבורה — יד
המנוח בחג העצמאות בביהכ"נ הגדול — — — — — — — טז
המנוח מקדם פני ראש הממשלה בחג העצמאות בביהכ"נ הגדול — כג
המנוח נואם בועידת המזרחי בניו־יורק בשנת תש"ט — — — לד
השר המנוח ליד שולחן עבודתו במשרד התחבורה — — — לז
המנוח בדרך לקונגרס הציוני בקיץ תרצ"ז — — — — — — מ
המנוח עם חבר עובדי בנק המזרחי — — — — — — — מב
המנוח נואם בחגיגת יובל החמישים של המזרחי בביה"ס ביל"ו — סג
המנוח משתתף בטכס הכרזת המדינה — — — — — — — סו
המנוח ליד שולחן הממשלה בכנסת — — — — — — — סח
המנוח כיו"ר ועדת הבטחון של מועצת המדינה הזמנית — — סט
בנין בית ספר ביל"ו בתל־אביב — — — — — — — — עב
המנוח בישיבת מועצת עירית תל־אביב — — — — — — — עד
המנוח נואם בעצרת עם בבית הכנסת הגדול בת"א — — — עח
דף לזכרו של המנוח בספר הזכרון של ביהכ"נ הגדול — — — פא
משלחת המזרחי מלווה את המנוח לנסיעתו הרשמית לארה"ב — פג
חצר ברחוב היהודים במטרשדורף — — — — — — — — קנט
בית הכנסת של קהלת אייזנשטט — — — — — — — — קעד
רחוב היהודים באייזנשטט — — — — — — — — — קעו
בית העלמין העתיק של קהילת אייזנשטט — — — — — — קעז
בית הכנסת בלקנבך — — — — — — — — — — — קעח
מטבעות של הקהילה במטרשדורף בשנים תק"מ—תק"נ — — קפא
המצבה על קברו בבית העלמין הישן בת"א (רח' טרומפלדור) — קצ



(י"ח כסליו תרנ"ב — כ"ג מנ"א תשי"ב)

בשער

„ומי בכל עבדיך כדוד נאמן".
(שמואל ב' — כ"ב).

הקובץ הזה מוקדש לזכרו של איש גדול ו„בעל מדרגה", מצוין בכשרונות ובסגולות נפשיות: רב תבונות, טהור לב וכביר כח, השר ר' דוד צבי פנקס ז"ל, אשר בכחות עצמיים נתעלה להיות אחד האישים הדגולים בעם ונמנה בין המחוננים ביותר בשטח הפעולה הלאומית והצבורית. עסקנותו הברוכה לא פסקה מימי עלומיו עד נשימתו האחרונה והקיפה ענפים רבים בעניני הדת והחינוך, המדיניות והכלכלה, הסעד והחסד. בכולם עסק באמונה והצליח, ותמיד היתה תרומתו ניכרת ובולטת: גם בסידור ענינים ואירגונם למעשה וגם במעוף השגתו לשאוף להרחבה ולהסתעפות הפעולה.

פעולתו בתוך הסתדרות ה„מזרחי" נמשכה מצעירותו, כחבר בארגון סטודנטים, עד שעלה להיות אחד ממנהיגי התנועה ונציגיה. גם שרשרת מעשיו בעבודה צבורית בכלל ארוכה היא וכוללת פעולה פוריה מאוד בעירית תל־אביב, בקהילה, במועצה הדתית ובהרבה מוסדות חשובים ברחבי המדינה. בכל מקום שנכנס הצליח לרכז מסביבו כחות פעילים והיה לאחד מעמודי התווך.

וראוי לציין במיוחד כי גם אחרי שנכנס לאופקים רחבים של הנהלת עניני המדינה לא התיחס בזלזול כלפי עבודתו במוסדות מקומיים והכיר כי אסור להיות „בז ליום קטנות" — דבר שהרבה עסקנים מדיניים נכשלים בו. הוא המשיך לעסוק בכובד־ראש וברצינות בתפקידו כנשיא בית הכנסת הגדול, כיושב־ראש הועד של חברא קדישא, התמסר להקמת בניני ישיבת הישוב החדש מיסודו של הרב עמיאל ז"ל ועוד ועוד.

ולא זאת בלבד אלא שמצא מקום במוחו ורגע פנוי בזמנו גם לבקשות ומשאלות של יחידים שפנו אליו בעניינים פרטיים שונים. תמיד נטה אוזן קשבת לדבריהם והראה התענינות וחפץ לבוא לעזרתם, בהכירו נאמנה כי כל יחיד הוא עולם מלא בפני עצמו.

*

הקובץ הזה יוצא לאור על ידי הסתדרות המזרחי בישראל, אשר המנוח הדגול היה אחד ממנהיגיה הפעילים ביותר וראה בה כוח בונה ויוצר, המחזק את שרשי האמונה ושומר על היהדות השלמה, מאחד את חלקי האומה ומקרבם לדרך התורה. רוח המזרחי מרחפת על הקובץ, אף על פי שהוא כולל מאמרים מאישים בעלי השקפות שונות.

חוץ מדברי הספד והערכה מראשי האומה ומנהיגיה, שיש להם ערך קיים, באו בקובץ זה גם דברי תורה חשובים בהלכה וברעיון, כי לפי מושגינו אין מפעל של כבוד ראוי לשמו אלא כשהוא קשור ללימוד התורה. כך דרשו חכמינו ז"ל על הכתוב „וכבוד גדול עשו לו (לחזקיהו) במותו" מלמד שהושיבו ישיבה על קברו, כי לא יתכן כבוד גדול ללא כבוד התורה ולימודה. ואמנם אהבת התורה וכבוד ללומדי התורה היו קווים בולטים בהנהגתו. תדיר שאף לשמוע דברי תורה ושמח

לראות צעירים עוסקים בה בהבנה, ובכל שעה פנויה היה מעיין במקרא, במשנה ובגמרא. ואף אמנם בפומבי התבלט רגש הכבוד שלו לחכמי התורה. כדאי אולי להזכיר פרט קטן אחד שהוא מאלף ובא ללמד על הכלל. נזדמן לי להשתתף בישיבה חשובה מאד, וכשנכנס לאחרונה רב ידוע ולא היו כסאות פנויים לישיבה, המנוח היה הראשון שהזדרז לקום ולפנות מקומו להרב, כמצות התורה "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן" (זה שקנה חכמה). בשעה זו היו הרבה צעירים ממנו, גם כן יהודים דתיים, שלא קמו ולא זעו ממקומם. ואל יהא דבר זה קל בעינינו, כי במדה זו נשתבח אחד מגדולי המלכים שלנו, וכך דרשו חז"ל על הפסוק "ואת יראי ה' יכבד — זה יהושפט מלך יהודה, שכשהיה רואה תלמיד חכם היה עומד מכסאו ומחבקו ומנשקו וקורא לו רבי רבי, מרי מרי" (כתובות ק"ג).

ואמת־המדה של כבוד התורה היא הכבוד שמראים ללומדיה וחכמיה, כדברי הגמרא "כמה טפשאי שאר אינשי דקיימו מקמי ס"ת ולא קיימי מקמיה דגברא רבה (מכות כב:). ואחרי שהמנוח הצטיין במדה זו נתקיימו בו דברי התנא: "כל המכבד את התורה גופו מכובד על הבריות (אבות פ"ד)". ומתקבל הפירוש ששמעתי על זה, כי המלה "גופו" מורה על הזמן שהנשמה כבר נפרדה מן האדם ונשאר הגוף לבד, וגם אז "גופו" של זה שכיבד את התורה מכובד על הבריות.

כל מי שהשתתף בהלויתו של המנוח ז"ל נוכח כי הלויה כבירה ורבת־רושם כזו רק מעטים מאד זכו לה. רבבות אלפי אנשים ובהם גדולי החכמים וראשי הצבור עמדו רצוצים ושבורי לב, כואבים על האבידה הגדולה ומתאבלים על אבל יחיד שהיה מיוחד בחשיבותו ומעלותיו.

*

במה היה כחו של רד"צ פנקס ז"ל גדול במיוחד והאיך מתפרש סוד השפעתו על הציבור הרחב, — לרבות החוגים הרחוקים מהלך רוחו? אסתפק בהערה כללית ותמציתית על השאלה הזאת.

נוסף על כשרונותיו המבריקים, תפיסה מהירה ומקיפה ושכל ישר וחודר, היתה בלבו אמונה עמוקה שהתבטאה בכל נאומיו ופעולותיו והטילה קסם של רצינות תקיפה על דבריו. רחוק היה תמיד משטחיות ורפרוף והתיחס בכובד־ראש אל דבר גדול וקטן, היה לו כח של שכנוע, וגם כשלא נתקבלו דבריו אי אפשר היה לבטלם לגמרי, והכל בשל אמונתו העזה בהשקפותיו ובחוות דעתו. אולי לזה כוונו חכמינו כשדברו בהערצה על העוסקים בצרכי צבור באמונה.

אין ספק כי אמונה זו ינקה ממקור האמונה השלמה ביוצר הכל ובשומר ישראל, שהיתה מילדותו מושרשת בקרקע נשמתו. ממנה שאב את בטחונו העז ואת מרצו הדינאמי. בסערת הקרב של עוצם מלחמת השחרור היה מלא אומץ ובטחון בנצחונו של ישראל הקרוב לבוא, ובמלחמתו נגד זרמים רוחניים של שלילה וחמרנות היה מלא תקוה כי רעיון ה"מינות" הוא דבר חולף שסופו להתנדף כעשן. גם הצלחתו בעסקנותו הלאומית והציבורית והשפעתו על הצבור מקורן בכוח האמונה שבנפשו. "וצדיק באמונתו יחיה", וחיות זו התבלטה בכל פעולותיו.

יהי זכרו ברוך ונשמתו צרורה בצרור החיים.

איסר יהודה אונטרמן

הרב הראשי לת"א—יפו והמחוז

מתולדותיו

נולד בי"ח כסליו תרנ"ו בעיר שופרון בהונגריה לאביו יעקב יהודה (בנקאי זעסקן, ממייסדי המזרחי אוסטריה והבר וועד הקהילה בווינה במשך שנים) ולאמו שרה בת דוד צבי ריגלר. בהיותו בגיל שמונה עברו הוריו לווינה. קיבל חינוך יהודי דתי וכללי, למד בווינה בגימנסיה ובאוניברסיטה במחלקת המשפטים והשתלם בלמודי יהדות אצל הרב ישעיהו פירסט בווינה ובישיבת פרסבורג. עבד כפרוקוריסט בבנק של אביו בווינה וכבר אז החל את פעילותו התנועתית: היה מראשי צעירי המזרחי, ממייסדי האירגון הדתי לאומי ישורון וציר המזרחי בקונגרס הציוני הי"ג בקרלסבד. השתתף כציר בכמה וועידות עולמיות של המזרחי, היה חבר בחבורת אנשי האמונים של קהילת ווינה, חבר ההנהלה של ברית הסטודנטים הדתיים בווינה והשתתף כנציגם בועידת העזרה העולמית בקרלסבד בשנת 1922.

בנקאי ואיש כלכלה

בהיותו בגיל 30 עלה בשבט תרפ"ה ונתמנה למנהל בנק המזרחי בתל־אביב. היה מנהלו בפועל במשך שנים רבות עד להתמנותו כיו"ר וועדת הכספים של הכנסת שאז נבחר כיו"ר מועצת המנהלים של הבנק. בעבודתו היומיומית רכש לו נסיון רב בשטח הפיננסי והכלכלי ותפס עמדה נכבדה בחוגים כלכליים רחבים יבקרב אנשי מסחר ותעשיה.

בתרפ"ו נשא לאשה את לאה בת ר' מרדכי הורידישץ מביאליסטוק, שגודלה זחונכה אצל הרב יעקב ברמן מירושלים, מראשי המזרחי בארץ ומעסקני החינוך הדתי, ששימש שנים רבות מפקח ראשי על בתי הספר של זרם המזרחי בארץ.

ראש מחלקת החינוך

ב־1932 נבחר למועצת עירית תל אביב כבא כוח המזרחי וב־1935 הועמד בראש מחלקת החינוך העירונית.

במשך 18 שנה עמד על משמרתו בעירית תל אביב, היה הנציג היחידי של היהדות הדתית בעיריה ולוחם נמרץ לערכיה ולהגנת קדושת השבת בעיר, שקד על פיתוח השירותים הדתיים וטיפח את מוסדות החינוך. מאז הועמד בראש מחלקת החינוך גדלה רשת החינוך בתל אביב מ־11 אלף תלמידים עד ל־45 אלף תלמידים, כשפרש ממשרתו זו עם התמנותו כשר התחבורה. הקים בניני בתי ספר מפוארים לבתי הספר היסודיים של המזרחי בעיר, מבית ספר ביל"ו ועד בתי ספר בשכונת התקוה. היה ממייסדי ישיבת ישוב החדש בתל־אביב. התמסרותו לעניני החינוך הקנו לו מעמד מיוחד בשטח זה.

סגן ראש עירית תל־אביב

השטח השני של פעולתו העניפה בעירית תל אביב — היו השרותים הדתיים שהקימם וטיפחם, שימש כיו"ר הראשון של המועצה הדתית על יד הרבנות הראשית וועד הקהילה בתל אביב. בתרפ"ה נבחר על ידי מתפללי בית הכנסת

הגדול ליו"ר וועד בית הכנסת הגדול ושמר על סידורו הנאה של המקום. בתקופת נשיאותו התפתח בית הכנסת ברוח ובחומר ונעשה למרכז הדתי של העיר. בשנים תש"ו תש"ח הוציא לאור את ירחון בית הכנסת, שהיה מוקדש לשאלות בתי הכנסת. נבחר גם ליו"ר מועצת בית העלמין ו„חברא קדישא" בעיר ויו"ר הוועדה לעניני הקהילה.

התמחותו בבעיות הקהילה, עמדה לו אחר כן כשנבחר בשנת תש"ז כחבר הנהלת הוועד הלאומי בתפקיד גזבר ומנהל מחלקת הקהילות, הרבנות ומוסדות החסד של כנסת ישראל בארץ, כממלא מקומו של המנוח הרב משה המאירי (אוסטרובסקי). שנה לפני זה נבחר שנית למועצת העיריה השביעית של תל־אביב ונתמנה לסגן ראש העיריה. את כהונתו עזב זמן מה לפני עברו לממשלה.

פעילות ציונית

בתקופה זו היה גם חבר אסיפת הנבחרים והוועד הלאומי, חבר הקורטוריון של הטכניון העברי בחיפה, יו"ר הוועד המנהל של בית ספר למלאכה של המזרחי בתל אביב יו"ר לשכת המסחר ישראל—אוסטריה, חבר לשכת בני ברית ועוד.

פרסם מאמרים ביידישע פלקס צייטונג בברלין, ביידישע פרסע בווינה, בהצופה ועוד'. היה ציר לקונגרסים הציוניים הי"ג, הי"ט והכ"ב.

היה פעיל בשטח ההגנה הישובית ותיווך בינה לבין פלגים הפורשים.

איש המזרחי

פרשה מיוחדת היא פעילותו בתוך הסתדרות המזרחי ולמענה. מאז עלותו לארץ עמד בראש מוסדותיה הכלכליים של התנועה והיה שנים רבות יו"ר המועצה הארצית של המזרחי ויו"ר ההנהלה הארצית, עד יומו האחרון. יסד את האיגוד העולמי של המזרחי. היה חבר הנהלת „הצופה". הקדיש את זמנו לפיתוח מוסדות התנועה ומפעלי החינוך שלה. תרם תרומה לביסוס מחשבת מזרחי ועיצב את קוי מדיניותה של התנועה. עם זאת היה מיוזמי החזית הדתית לכנסת הראשונה, לחם על קיומה בבחירות לכנסת השניה ובנאומו הפרוגראמאטי האחרון בכנוס הארצי של המזרחי שנערך שבוע לפני פטירתו בחדרה, קרא לאיחודה השלם של היהדות הדתית כולה.

יו"ר וועדת הכספים

עם הקמת המדינה נבחר לחבר מועצת העם והמשיך כחבר מועצת המדינה הזמנית, שהיה יו"ר וועדת הבטחון שלה בתקופת מלחמת השחרור. בעבודתו זו היה לעזר רב לשר הבטחון בעניני הגיוס לצבא ובשאלות נהול המערכה והצדדים האזרחיים והצבאיים שלה. על עבודתו זו זכה להערכה מיוחדת משר הבטחון. עם הקמת הכנסת, נבחר כציר החזית הדתית ונתמנה כיו"ר וועדת הכספים. כאן גילה כשרון מעשי רב, כשניצח בכנסת על מלאכת קבלת התקציבים, עיצב במידה רבה את מדיניות המיסים של המדינה, במימון התקציב והחסכון בהוצאותיו. בהופעותיו אלה הצטיין בגישתו הפארלאמנטארית לענייניים, בסגנון דבור מתון ומשכנע ובכושרו לפתור בעיות נוהל מסובכות. במשאל שנערך בשעתו על ידי הסופרים הפארלאמנטאריים — תפס מר פנקס את המקום הראשון מבין 120 חברי הכנסת, כפארלאמנטארי מובהק. בסוף תקופת כהונתה של הכנסת הראשונה התייצב

הוריו



רבי יעקב יהודא פנקס ז"ל



שרה בת ר' דוד־צבי ריגלר ז"ל

בראש המערכה לשינוי פני הדברים במדיניות הכלכלית של הממשלה ודרש חופש יתר ליזמה הפרטית ומדיניות ליברלית למשיכת הון יהודי מהגולה לארץ. זמן רב שימש כפרנס החדשי של סיעת החזית הדתית, היה חבר וועדת החינוך של הכנסת, חבר הנהלת הקואליציה ומראשי דובריה ומשפיע בתוכה על מדיניותה.

שר התחבורה

לאחר הבחירות לכנסת השניה, נבחר כחבר הממשלה ונתמנה לכהונת שר התחבורה, לאחר שהיה תחילה מועמד לשר התעשייה. החל מערב יום הכיפורים, עם אישור הממשלה בכנסת, ועד יומו האחרון עבד עבודה מאומצת וקשה, למרות אזהרת רופאיו, בהיותו חולה לב בשנים האחרונות.

כאן המשיך לארגן את משרד התחבורה המסועף, שקד על פיתוח הנמלים מנמל חיפה ועד נמל אילת, יישב סכסוכים רבים שפרצו בין קואופרטיבי התחבורה, חיסל שביתות של ימאים, נהגי רכבות ונהגי המוניות וניסה לגייס הון פרטי לשיפור שירותי התחבורה הציבורית. הציב לעצמו תכנית לשכלל את התחבורה תוך 5—3 שנים בים, ביבשה ובאוויר.

בחורף שלפני זה נסע בשליחות הממשלה לוועידת המגבית בארצות הברית. טיפל גם בשאלות הכלכליות ונחשב למיצגם של חוגי המסחר והתעשייה בממשלה. היה מהוגי התכנית הכלכלית החדשה להבראת משק כחבר וועדת שרים הכלכליים.

הפצצה

כחדשיים לפני פטירתו זכה להישג דתי חשוב בממשלה, כשהשבית חלק ניכר מתחבורת הרכב בשבת, עם הגבלות הדלק, לאחר מאבק עז בתוך הממשלה ועם ציבור הנהגים. כתגובה על כך נזרקה פצצה אל פתח ביתו, שהרסה חלק מדירתו.

הוא עצמו ניצל בדרך נס ברגע האחרון. ב„מסע ההודייה" להנצלותו, התגייס מר פנקס לעקירת שורש הרעה, להגברת החינוך התורני בקרב הנוער והפצת קדושת השבת ברחבי הציבור. אלפי מברקים מכל רחבי הארץ והגולה שהגיעו אליו אז — העידו על ההערכה לאישיותו בחוגים רחבים בעם, שהוקיעו את הפשע.

הערב האחרון

בערב האחרון, בליל יום ה' כ"ג מנ"א תשי"ב, שהה המנוח בכנסת בישיבה ואחר עבד במלון „המלך דוד" יחד עם סגן המפקח על התחבורה מר גולדין. לשאלתו של מר גולדין, מדוע אינו עובר לדירת קבע בירושלים ומיטלטל ממקום למקום — ענה המנוח: „אחד הנימוקים הוא כי ברצוני להיקבר ליד קבר אבותי „בתל־אביב, אך מלבד זה אינו חושב עדיין למות"... בשעה 11 עלה השר לחדרו ומאז לא ראהו איש, עד למחרת בבוקר, כשלא באה כל תשובה בטלפון מחדרו והוזמן נגר שפרץ את הדלת והשר נמצא שוכב מת על מטתו, לבוש למחצה, במצב של שינה. על המיטה נמצאו ספר משניות ותיקים עם ניירות מפוזרים, שהמנוח, כנראה, עיין בהם.

מיד עם היוודע דבר האסון נערכו ישיבות אבל של מרכז התנועה, מודעות אבל גדולות כיסו את רחובות הערים. בכנסת נערכה ישיבת אבל מיוחדת ובה הספידו את המנוח יו"ר הכנסת ושר החינוך והתרבות. ראש הממשלה הספיד את המנוח בהיותו במסדר של בוגרי קורס לטייסים. סדרי הלוויה הממלכתית נקבעו



מסע הלויה בירושלים ליד משרד התחבורה

בישיבת אבל מיוחדת של הממשלה. מסע ההלוויה יצא ביום ה' אחרי הצהרים לתל־אביב כשבראשה המכוניות של ראש הממשלה, שרים, ראשי התנועה, הרב הראשי עוזיאל ז"ל ושיירה ארוכה של מלווים מראשי הציבור. בכניסה למחנה הצבאי בצריפין ובכניסה לתל־אביב ניצבו משמרות כבוד צבאיים, שדיגלו את נשקם. בתל־אביב נתקבל הארון ליד בנין הכנסת לשעבר על ידי שר החוץ וראש העיריה. משמר כבוד של משטרת ישראל עמד דום ליד הארון ועד שעה מאוחרת אחר חצות עברו על פני הארון אלפים מכל חלקי הישוב.

הלויה

רבבות ליוו את ארונו ביום ששי (כ"ו מנ"א תשי"ב) במסע הלוויה הממלכתית, שנמשך כשעתיים לאורך רחובותיה הראשיים של תל־אביב. עשרות משלחות הגיעו מכל קצות הארץ. מבנין הכנסת יצא מסע הלוויה בעשרות אוטובוסים ומאות מכוניות כשלפניהן פרשי המשטרה ונציגי הצבא. בראש הלוויה נראו מ"מ נשיא המדינה, ראש הממשלה ורוב כל השרים, הרמטכ"ל, הרבנים הראשיים והרב הצבאי הראשי, מפקח המשטרה, רוב חברי הכנסת מכל הסיעות, חברי הנהלת הסוכנות, שופטי בית הדין העליון, נציגי העיריות, ראשי המזרחי והפועל המזרחי על אירגוניהם ומוסדותיהם. בבית הכנסת הגדול הספיד את המנוח הרב הראשי לתל־אביב"—יפו הגרא"י אונטרמאן, שפתח „שר וגדול נפל היום בישראל"



הארון במשרדי העיריה בתל־אביב (לשעבר בנין הכנסת)



הרב הראשי אונטרמן מספיד את המנוח בבית הכנסת הגדול בתל־אביב

והגדיר את המנוח כ„שר גדול, מנהיג דגול ומאמין גדול״, הלוויה התעכבה אחר כך ליד בית המנוח ברחוב רמח״ל וליד בית הספר ביל״ו בשדרות רוטשילד שהמנוח הקים את בנינו החדש כראש מחלקת החינוך העירונית. בבית הקברות הישן נתקבל הארון בדיגול נשק של יחידות הצבא. קברו נכרה ליד קבר הוריו, במקום שנקנה על ידי המנוח שבועיים לפני פטירתו. ראש הממשלה ד. בן גוריון התיפח חרישית בעמדו ליד הקבר הרענן. ר׳ זלמן שחור, יו״ר סניף המזרחי בתל־אביב הספידו קצרות. הבן אמר „קדיש״ ולאט התפזר קהל המלווים העצום ברוח נכאה ובהרגשה שאבד לישראל אחד מטובי בניה־בוניה.

במשך ימי השבעה ושלשים ימי האבל נערכו לזכר המנוח הדגול בארץ כולה עשרות אזכרות ואסיפות אבל. ביום הלוויה היו הדגלים על משרדי הממשלה בירושלים מורדים עד חצי התורן. מאות מברקי השתתפות הגיעו מהארץ ומחו״ל.

הניח אחריו אשה, בן ובת, אחים ואחיות.

האיש ופעלו

יצחק בן־צבי
נשיא המדינה

איש החובה והנאמנות

את ר' דוד צבי פנקס ז"ל הכרתי, מתוך מגע קרוב ועבודה משותפת, רק בעשר השנים האחרונות לחייו. בהיותו נתון עדיין במסגרת הצבורית המקומית של תל־אביב ובעמדו באותה שעה במרכז הפעולות של תנועת המזרחי, נכנס כבר בשערי המוסד העליון של הישוב, הועד הלאומי והנהלתו, וממנה — לממשלה הזמנית, לכנסת ולממשלה.

בשלשה שטחי פעולה נמצאתי אתו בכפיפה אחת, וראיתי אז את שיעור קומתו עולה וגדל מיום ליום. הכרתי את כשרונותיו וסגולות נפשו — כאיש החובה והנאמנות.

ראשית, הכרתיו בפעולתו המסורה לעניני ההגנה והבטחון — בימי התקפת הדמים הכללית על הישוב מצד שכנינו והזנחתם הפושעת של שלטונות המנדט, שבאותה שעה — אז בהרקם התאים הראשונים של ההגנה הישובית — קם וגם ניצב שיתוף הפעולה הארצי. בין הגורמים הפעילים לבצוע מפעל ההגנה ומימונו הופיע גם ד. צ. פנקס.

והשנית — פעולתו בועד הלאומי, אשר אליו בא ערב התחולל המערכה, שהפכה להיות למלחמת השחרור להקמת מדינת ישראל. כחבר הנהלת הועד הלאומי, היה אחראי לגזברות ולמחלקה לארגון הקהלות והרבנות. עם כניסתו לתפקידו הורגשו מיד ישותו ומשקלו בדיונים ובעבודה. הוא הטה שכם מוצקה לתפקידי השעה הרבים והקשים ונשא בעול עניני המוסד בהתמדה ובנאמנות, באחריות וללא ליאות — תכונות, אשר ציינו את אישיותו הדינמית רבת־היכולת ועתירת המרץ.

אם קשה לבנות מוסד, הרי שבעתים קשה לפרקו. ועם השלמת עבודתו של הועד הלאומי, עמד במרכז פעולת חיסולו. לא בז לקטנות ויום יום דן, נועץ והכריע בשאלות הרבות שנתעוררו בקשר עם פעולה מיגעת זו, כי רק טרדה היא מנת חלקו של העוסק בה. כאיש הסדר והחובה מלא תפקיד זה באמונה ושלא על מנת לקבל פרס והוכיח בזה את גדל אחריותו כלפי המוסד וכלפי עובדיו. ברוח נדיבה דאג לכל פרט ופרט, לעובדים כלם כותיקים וכחדשים ובטפולו המסור בעניני הסיום היגעים, הצליח להשביע רצון הכל כי חונן האיש בכשרון פעולה ובאומץ מעשה, אמת בלבו וצדק במעשיו.

ד. צ. פנקס, איש הכנסת והממשלה, הוא פרשה רבת־זהר וראויה לשמש מופת. הוא נחשב ובצדק, לאחד האישים הפרלמנטריים המובהקים (מאין רכש לו נסיון זה?), מסוגם של אלה המטביעים חותמם בעבודת הפרלמנט של המדינה. תקיף בדעה היה, אך הגיוני בנתוחיו, בעל מזג סוער אך מרוסן ומתון בהרצאת

דבריו ובבחירת ניביו ובטוייו. כלו אומר כבוד ונימוס לבית ולפעולתו, לבני־בריתו ולמתנגדיו ולענין עצמו. למד את השאלות על בורין ומציאותו בחוג הקואליציה או מחוצה לה לא הזיזה אותו מקו ההגיון והאחריות לענין ולמעשה. פעולתו כיו"ר ועדת הכספים של הכנסת, במשך זמן ממושך, לא רק שנשאה ברכה לגופה, אלא הוא היה יוצר מסגרתה ומגבשה של ועדה זו, שהיא בבחינת עורק ראשי בעבודת הכנסת. קו פעולתו על כל סגולותיו נמשך גם בתקופת עבודתו כחבר הממשלה, אשר לה הקדיש את מיטב כחו, מרצו והגיגיו ובעמדו על משמרתו כרע...



המנוח נואם בישיבה האחרונה של מוע צת המדינה
(י"ג בשבט תש"ט — 10.2.48)

דוד בן־גוריון
ראש הממשלה

מדינאי מחונן

הייתי באחד המחנות של חיל האויר כאשר הדביקה אותי הידיעה המדהימה והמרה על פטירתו של פנקס. לא הייתי מקורב ביותר אל פנקס כל זמן שעשה רק בשליחות מפלגתו. אולם מזמן שהחל למלא שליחות לאומית עמדתי אתו בקשרים אמיצים ועבדתי אתו יחד עד יומו האחרון. לראשונה ראיתיו כיו"ר הועדה לבטחון בימי מועצת המדינה הזמנית, ואחר כך כיו"ר ועדת הכספים של הכנסת ולבסוף — כחבר הממשלה.

כאשר הוצגה הממשלה האחרונה, שאליה נכנס פנקס, לפני הכנסת, אמר המנוח בוויכוח: „אנחנו, חברי הבית הזה, נבחרנו כדי למלא את חובתנו כחברי הכנסת כלפי המדינה, לדאוג לעניני המדינה לחוקק חוקים ולתת למדינה ממשלה. לפי הסדרים הפרלמנטאריים אפשר לשרת את המדינה כאופוזיציה. הפוזיציה אינה צריכה לחשוב שהיא בבחינת „אני ואפסי עוד" אך גם האופוזיציה אינה צריכה לחשוב, שכל עשרת הקבים של יושר ושל צדק ושל חכמה מדינית שירדו לעולם — ניתנו רק לה. הדברים אינם מתחלקים בצורה שכזאת, ואם כולנו נרצה לשרת את המדינה כחובתנו, ונעשה זאת מתוך גישה ענינית לכל בעיה שתעמוד, מובטחני שאפשר יהיה לקדם את ענינינו כראוי".

הייתי חותם על דברים אלה בשתי ידי, והייתי רוצה להוסיף: הוא היה לא רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים. מזמן קום המדינה היה פנקס בפוזיציה וגם באופוזיציה. ובשני המקרים, כפי שיודעים זאת כל חברי הכנסת, שירת עניני המדינה באמונה, במלוא כשרונו הפרלמנטארי המבריק, בהגיונו המעשי, בבקיאותו בשאלות שבהן הוא דן, במתינות מזגו ובטוב טעם ביטוייו.

הוא היה ראש ועדת הבטחון כשעוד התנהלו קרבות, ולמרות האגדות היפות שנוצרות לאחר מעשה על זוהר האחדות וההתלהבות ששררה בימים הגדולים והמכריעים ההם היו ניגודים וחכוכים בועדה, מוצדקים ולא מוצדקים, וראיתי אז בהוקרה ובהערצה כיצד פנקס מיישר ההידורים — בטעם ובשכל ובנאמנות.

הבטחון עמד אצלו בראש. מאז למדתי להוקיר ולכבד את האיש הזה, וראיתי כיצד המושגים הנקראים על אנשים ממחנות יריבים רק לפי הפולמוס המפלגתי והעתונאי הם רחוקים מן האמת.

פנקס היה מקובל כאיש הימין וכאיש המזרחי, אבל בשטח הבטחון ראיתי בו רק הפטריוט הנאמן, שכוונתו רק להגביר ולקדם אפשרויות הנצחון. וכוונה זו האפילה אצלו על כל הפניות והניגודים שהתגלו מזמן לזמן בתוך הועדה.

ראיתי אותו לא רק כפטריוט נאמן, אלא גם כמדינאי מחונן, הקולע תמיד לעיקר. בכנסת הראשונה והשניה נעשה פנקס לאישיות לאומית ולאחד האנשים

המרכזיים בכנסת, ונדמה היה שהוא ראוי למופת לכולנו בהופעתו המכובדת, ידיעתו בעניין שעליו הוא דן, בסבלנותו כלפי מתנגדיו, ובכושר הסברתו לפשט הדברים המסובכים ביותר. אם כי היה שליח החזית הדתית ואדם אדוק במסורת, ידע לכבד דעותיהם והרגשותיהם של החופשיים בדעות, כשם שרצה יחד עם חבריו שהחופשיים יכבדו את דעותיהם והרגשותיהם של האדוקים.

אם בשני המחנות יירבו אנשים המחוננים כפנקס בסבלנות ובכושר הבנת הזולת — יתמעטו בישראל הרבה מריבות ואי־הבנות, שאינן מוסיפות לכבודה של המדינה.

אכניס תבן לעפריים אם אעמוד על תפקידו המבורך של פנקס כראש ועדת הכספים — גם בשעה שהיה בקואליציה וגם בשעה שהיה באופוזיציה. הוא ידע שהתקציב הוא קודם כל של המדינה ושל העם. בין שהיה בקואליציה ובין שהיה מחוצה לה, תמיד עמדו לפניו צרכי המדינה, וצרכים אלה שרת בכל ברק כשרונו הפרלמנטארי ובקיאותו המעשית בשאלות התקציב.

יוסף שפרינצאק
יו"ר הכנסת

כח מזהיר

הכנסת התברכה בפעולותיו בה. בכנסת באו לידי גילוי כל כשרונותיו: מחשבה בהירה, תפיסה מהירה, וניב ונוסח משכנעים. הוא היה אחד הכוחות המזהירים בחיינו הפרלמנטריים החדשים. האיש היה צמא פעולה ונתון כולו לעבודה מאומצת. איש מלחמת דעות היה; וקנה את לב כולנו בטוב טעם הופעותיו בכנסת. לכולנו היתה הרגשה שהאיש בראשית פעולותיו למען המדינה — התחלה מפוארת.

והנה ראינו אותו היום מחוץ לחיים ומסביבו כלי העבודה: עתונים, התנ"ך, ספר משנה וניירות רבים. כן, המדינה הצעירה מאבדת את כוחותיה באי זהירות רבה! אחריות העם, המדינה לשמירת הכוחות המעטים שהתגלו במתגלים בתוכנו. כולנו אבלים על האבדה הגדולה.



המנוח עם חבריו אצל נשיא המדינה הפרופ' ח. וייצמאן עם מנויו כשר התחבורה

יצחק אייזיק הלוי הרצוג
ראש הרבנים לישראל

איש מורם מעם

השר המנוח מר דוד צבי פנקס ז"ל היה כבר איש מורם מעם הרבה לפני שעלה על כסא השררות. זו היתה אישיות נאדרת רבת האפקים, שכלם הסתובבו מסביב לנקודה המרכזית: היהדות הנאמנה המאמינה. ליהדות זו, שהיא היהדות סתם, לאמר היהדות האמתית, היה מסור בכל לבו ונפשו. לדבר בדיוק, הוא לא היה יהודי דתי־לאומי, וכל שכן שלא היה לאומי־דתי. אצלו הדת והלאום — הכל היווה אחדות שלמה, הרמוניה יפה.

בעל מרץ יוצא מן הכלל היה השר המנוח ז"ל וגם בעל שכל במדה בלתי מצויה כלל, בעל שכל ישר, חודר ומקיף.

בתכונתו הנעלה, במרצו ובחוש המעשי הבולט שלו הוא נתן כבוד ליהדות הדתית שבה התנוסס לתפארה. חוגי הממשלה, אף אלה הרחוקים לצערנו ממורשת סיני, כבדוהו מאד, בגלל כשרונותיו ופעילותו הנדירים. רבות נתן למדינה בתכונותיו הנשגבות, גדולות פעל ועשה למען התנועה שאליה השתייך במיוחד, תנועת המזרחי בדרך כלל, ולמען היהדות הנאמנה המאמינה בתל־אביב, גולת הכותרת של הישוב החדש, בפרט.



השר המנוח בחג העצמאות תשי"א בבית־הכנסת הגדול בתל־אביב

הגרב״צ מאיר חי עוזיאל (ז״ל)
הרב הראשי לישראל וראשון לציון

איש חי ורב פעלים

רבות וגדולות עשה ופעל ידידי וחביבי השר הגדול בישראל מר דוד צבי פנקס ז״ל, לישובה ובנינה של ארץ ישראל בשנות ימי חייו הקצרים, שכולן היו חוליות מזהירות ומאירות בשלשלת הזהב של ימי חייו הקצרים בארץ־ישראל.

מאז עלותו אל הארץ התמסר לתפקידו המכובד בתור מנהל בנק המזרחי בתל־אביב, ובתבונתו הרבה, מרצו הגדול, וכשרונו הנעלה עלה והעלה בנק זה למדרגה בנקאית רמה וגבוהה ורכש אמונו המלא של הישוב הארץ־ישראלי לכל שדרותיו ושכבותיו. הוא חרג מהמסגרת הבנקאית המצומצמת והרחיב את פעולותיו לישוב הארץ ובנינה, מיסודן של הסתדרויות המזרחי והפועל־המזרחי, ובכל מוסדות הישוב הרבים שהוא השתתף בהם בהתמסרות נאמנה ובתבונה מופתית.

מאז עלותו ארצה התמסר כולו ברוחו ונפשו להסתדרות המזרחי, שהיה אחד ממנהליה ופעיליה המצויינים בעצה ובתבונה, פעולה ומעשה. רבות שמעתי מפיו דברי עצה ותבונה בישיבות הועדים ואסיפות עם של המזרחי, שכולן היו יוצאות מלבו הטהור ונאמן ומזיו שלהבת אהבת התורה, העם והארץ שהן היו בוערות בלבו, ודבריו אלה שהלהיבו את שומעיהם בשעתם חיים וקיימים באזנינו ובספרותנו גם אחרי מותו.

זכות מיוחדת היתה לי בשבתי במחיצתו בשתים מפעולותיו החשובות והנכבדות מאד: ועד הקהלה בתל־אביב, וועד בית הכנסת הגדול בתל־אביב. בשתי כהונות אלה האציל עליהן מרוחו, הרים כבודן ותפארתן ובהם הצטיין בתור איש חי רב פעלים, וכדרשת רז״ל: בן איש חי שאפילו במיתתו קרוי חי, רב פעלים מקבצאל, שריבץ וקבץ פעלים לתורה.

איש גדול זה שלגדולות נוצר נבחר כחבר בעירית תל־אביב, ותהי ראשית פעולתו לאחד את הרשות העירונית שהיתה אז מעין מדינת ישראל, או יותר נכון מדינת־ישראל בדרך, עם הרבנות בתל־אביב, שפירושו: איחוד התורה והמדינה במועצת העיריה והקהלה והיא שיצרה את המועצה הדתית שהיא הולכת וגדלה בתל־אביב, והולכת ונוצרת בכל חלקי הארץ. רבים התנגדו לו והעמידו מכשולים על דרכו, אבל הוא בהיותו איש גבור הרוח עמד בגבורה על דעתו, באשר ראה וצפה עתידות והבין חשיבותה של פעולה זאת, בתקומתה של מדינת ישראל, שהוא האמין בכל לבו ונשמתו שתקום בקרב ימים. זכרה ה׳ לטובה!

בשבתו בעירית תל־אביב, לחם מלחמת הקודש בכל אש שלהבת נשמתו אבל בדברים נכוחים והגיוניים ועליו נאמר: שפתים ישק משיב דברים נכוחים.

בתקומת מדינת ישראל בחסד ה׳ ונפלאותיו, נבחר לחבר הכנסת מסיעת „המזרחי" תפס בה מקומו המכובד הראוי לו לפי תבונתו וכשרון מעשיו ועלה בה שלב אחר שלב עד הגיעו להיות שר התחבורה. בעומדו במשרה גבוהה זאת ובקנאותו לקדושת השבת המחוללת בארצנו עמד בפרץ לגדור פרצה זאת במדת האפשר והצליח במעשיו, אבל זה גרם לו זעזועים נפשיים מאד, שקרבו את מותו.

איסר יהודה אונטרמן
הרב הראשי לת"א־יפו

הפרנס המופלא

הצבור הקרוב אליו ביותר ברוחו, ובמיוחד תושבי תל־אביב וסביבתה, הכירו את גדולתו של ר' דוד צבי פנקס ז"ל עוד זמן רב לפני היותו שר בישראל והעריצוהו בתור פרנס מופלא של הקהילה הכי גדולה והכי מסודרת בישראל ובעולם כולו.

תואר זה של פרנס הקהילה הוא מקורי שנוצר אצלנו ומציין טפוס נעלה של מנהיג הצבור, המפרנס את עניני הכלל ונענה גם לכל פרט הפונה לעזרה בצר. התואר מתאים מאד לרדצ"פ ז"ל, אחרי שהיה הנציג הדתי היחידי בעירית תל־אביב במשך הרבה שנים, עזר לעצב את דמותה של הקהילה ושל המועצה הדתית ועמד בראשם של הרבה ממוסדותיה, אשר חותמו המיוחד ניכר עליהם. הוא היה ממלא באיכותו את החסר בכמות ורכש אמון והוקרה בחוגים רחבים על פעילותו המסורה עד שעמד בראש מחלקת החינוך ומחלקת עניני הקהילה. תמיד הגן בכבוד ובאומץ על דרישות היהדות הדתית, הגדיל את השפעת הדת על החיים הצבוריים והרים את קרן היהדות בעיר העברית ששמשה דוגמה מעודדת לקהלות אחרות בארץ בחוקי עזר שלה לשמירת שבת, בשרותים הדתיים וביחס הכבוד למוסדות קדושים. היה האיש באמת פרנס מופלא בדורו.

עם כניסתו לזירה המדינית בישראל התגלו כחותיו הפנימיים והובלטו סגולותיו כאיש ממלכתי בכל שעור הקומה שלו. השגתו המהירה והמדוקדקת והבנתו הישירה לחדור לעניינים מסובכים ולקלוע אל הנקודה רכשו לו כבוד רב בכנסת ובממשלה. גם בדברים שבעיון היתה ישרותו מצויינת והרבה פעמים שמעתי ממנו הערות בעניני תורה שהפליאוני. שקדן היה בעבודה וזהיר בהערכת עניינים. לא השתמש בגוזמאות, לא התפאר בהישגיו ולא התבייש מפני מלעיגים. גם במלחמה עם יריביו היה מכובד, לא נרתע לאחור אבל ידע להוקיר את הצד הטוב גם ביריביו.

ראויים להשאר לזכרון דבריו בכנסת בקשר עם ההצעה להגביל השמוש בכלי רכב לרגל חוסר הדלק. כשר התחבורה הסביר את ההצעה בהגיון ובסדר כדרכו, אך בחתימת דבריו הוסיף פסוקים מספר נחמיה על ערך השבת וקדושתו מאז ומעולם. ניכר היה כי היהודי המאמין התפרץ ממעמקי הלב והשלים את אשר החסיר המדינאי. המנוח הרגיש כי הבעיה היא לא רק כלכלית, אף על פי שהענין בא על סדר היום מטעמים כלכליים, ודבריו האחרונים ישארו בזכרונם של אלה שניצוץ האמונה לא עומעם בקרבם.

עם פעילותו הגדולה לא שכח כלל אחד, הנעלם לפעמים מעיני פרנסים בקהילות, והוא כי הפרנס הוא כוח מבצע ומגשים המוציא לפועל את הענינים

החשובים, אבל ההכרעה עליהם צריכה לבוא מצד עיני העדה — גדולי התורה ועמודי היהדות. הקוו היה ניתן מאת הרבנות המורה הוראה לעם בדרכי התורה ומצוותיה המעורים בחיים עצמם והפרנסים העסקנים פעלו לפי ההוראות הללו. יודע אני הרבה מקרים שהמנוח ביטל דעתו מפני דעת הרבנים וקבל את מרותם במשמעת חזקה. תמיד הזכיר את היסוד של סמכות וכבוד התורה, וזה מכתיר אותו בתור פרנס מופלא של העיר המפוארת בציון.

מה מאד נחוץ להזכיר את הפרט הזה המובע אצל חז"ל במלים קצרות: „אם אין שוטר — אין שופט". דוד המלך עשה משפט וצדקה לעמו — אומרים חכמינו — מפני שיואב בן צרויה היה על הצבא. רבים המתקיפים היום את הרבנות בישראל ללא צדק וללא התבוננות. „מדוע לא פעלו הרבנים בשטח זה ובשטח פלוני?" שואלים מצדדים שונים ואינם רואים כי לא באשמתם נשארו הרבה תכניות טובות שלוא התגשמו אלא מחוסר כח מבצע להוציא הדברים לפועל. נתמעטו לצערנו מאד הפרנסים המסורים בקהילות, אלה השוצפים להרים את עמדת הנושאים דגל התורה „ואם אין שוטר — אין שופט". בפטירתו של רד"צ פנקס ז"ל אבדנו פרנס גדול.

כשיצאה נשמתו בטהרה לא היה כל איש בחדר, אבל שני ספרים היו על השולחן: התנ"ך והמשניות שהגה בהם. יבואו שני ספרים אלה, המכילים תורתנו שבכתב ושבע"פ ויעידו כי חי האיש באמונה תקיפה בהקב"ה, דבוק בתורה ומסור כולו לעניני האומה. בכוח הספרים הללו פעל גדולות ולמענם עמד בקשרי מלחמה, הם היו נר לרגליו ומהם שאב עוז ועצמה, הם ליוו אותו לעולם הנצח ויעטו הוד ותפארת לזכרו כאחד הבנים הגדולים שבנו את ציון בנין קיים ונאמן על יסודות מוצקים של אמונה בה', בתורתנו הנצחית ושל אהבת ישראל חזקה.

יעקב־משה טולידאנו
הרב הראשי לת"א־יפו

רץ כצבי

"יקר רוח גביר רעים ואישים, ותפארת נדיבי עם וראשים, צבי הדור והוא שר בשלשה ולו שם בשלשים" (ר"י בן גיאת בשיריו. ראה מלון בן יהודה ע' 5360).

הדברים האלה שר"י בן גיאת תיאר בהם אחד מגדולי דורו, יש להתאימם להמנוח השר דוד צבי פנקס ז"ל. יקר רוח, איש רעים ואישים, צבי הודר, ושר, היה המנוח בדור התחיה ובארץ התחיה שלנו, זריז ופעיל בכל דבר טוב ומועיל, בצבור במדינה, ובכלכלה, ראש לחברא קדישא שעמל והכניס בה סדרים ותיקונים. יו"ר המועצה הדתית ומיסדה, בתל־אביב, יו"ר ועד גבאי ביהכ"נ הגדול שהצליח להוציא אותו ממועקה כספית ולהביא בו סדרים מנהלתיים, סופר ותורני, ולבסוף כיו"ר הועדה הכספית של הכנסת, ושר התחבורה.

רק במרץ דינאמי, בריצה כצבי, ובזריזות יוצאת מן הכלל, יכול היה המנוח לפעול ולעשות בכל המקצועות הללו, ולהצליח בהם, מסירותו בכל נימי נפשו ליהדות ולמולדת היא שעמדה לו לשרת את הצבור והעם, את ארץ הקדש ואת המדינה, בחובה ובחיבה, ביושר ובאמונה.

כעסקן מנוסה ידע את שביל הזהב. ולמרות היותו איש מפלגה, לא נמנה על הקיצוניים שבמחנה. אהב תמיד את השלום וכל מעשיו היו מכוונים להשיגו. משום כך היה חביב על הכל, ולא פעם שימש מגשר בין הקצוות.

טפוסים אלה מתמעטים והולכים בקרבנו. וגדול הכאב ורב הצער כשהלך מאתנו אחד המצויינים שבהם. דורש טוב לעמו ודובר שלום לכל זרעו, וכל מה שאנו מתרחקים מיום העדרו, מרגישים וחשים את החלל הריק שהשאיר אחריו.

משה שפירא
שר הדתות והסעד

פרנס יהודי

מעשיו הטובים של האדם הם האנדרטה היהודית המיוחדת. האדם המושלם לפי מושגי היהדות אינו זה שרכש לו כך וכך ידיעות, או הגיע להישגים מסויימים. האדם המושלם הוא זה שידע לעשות את הטוב והישר בכל צעד וצעד בדרך חייו.

אדם ממין זה, אדם יהודי חצוב ממיטב הקרקע היהודית, היה רבי דוד צבי פנקס ז"ל.

פעלתנות ושאיפה מילאו את כל חייו ושני היסודות האלה, השאיפה והפעולה, משמשים חליפות זה לזה מנוע וגלגל. מן השאיפה אל הפעולה ומן הפעולה אל השאיפה. זהו אי־השקט המבורך, היוצר בלי הרף ואינו משאיר חלל ריק מיצירה, שאינו מבזבז זמן ונשימות־חיים לבטלה.

מיום צאתו לראשונה על במת החיים הצבוריים בתנועת ה„מזרחי" וכפרנס נאמן בעירית תל־אביב, ועד נשימתו האחרונה, כשר התחבורה בממשלת־ישראל, היו חייו יריעה אחת ארוכה של „ועשית הישר והטוב" וה„איך" שבעשיתו לעולם לא נפל מה„מה" שבה. כי הלך האיש מעדנות בחיים, גם בחיינו הציבוריים המסוערים. נימוסיות רבת־חן ותפארת בצבור, בהליכותיו עם בני־אדם בפרהסיה כבחדר הסגור, צלילות הדעת, שקידה בלמוד בענין העומד על הפרק, שווי משקל נפשי, תרבות יהודית יסודית ועל גבה תרבות כללית רחבה; רגש אחריות מושרש עמוק; אמונה יהודית שרשית, ועל הכל ישרות הלב. זה הלב היהודי היוקד, שקרן חיבה לכל עשיה שיש בה משום חזוק ובצור ליהדות וליהודים נושאיה; זו הישרות שבלעדיה לא תתכן התעסקות בצרכי־צבור באמונה. זאת היא מחרוזת הסגולות הברוכות שנתמזגו באיש דוד צבי פנקס ז"ל.

ועוד תכונה אחת יקרה, הראויה להדגשה מיוחדת התנוססה באיש כפנינת חן — הדאגה לפרט. העיסוק בצרכי צבור לא העלים בעיניו את היחיד. בנקודה זו הגיע האיש לשלב גבוה מאד של שלימות. לא היה היחיד בעיניו מושג מנוגד לצבור, אלא הצבור היה ריבוי או גיבוש של יחידים רבים, המצריכים טפול, דאגה וטפוח, בחינת „אין בכלל אלא מה שבפרט". והיחידים הללו, בצר להם, פנו אליו, אל הכתובת הידועה, במשרד או בביתו, בשעות המנוחה, ותמיד מצאו אצלו אוזן קשבת ולב פתוח למשאלותיהם ולבקשותיהם. הרי מן המפורסמות היו מכתבי ההמלצה שלו, ומי מאתנו לא קבלם ועשה כמיטב יכלתו לבוא לעזרתם של אלה אשר רבי דוד צבי פנקס היה למליץ להם.

הדאגה ליחיד תפסה אצלו מקום חשוב ונכבד בעבודתו הצבורית והוא קיים בחייו את הכלל הגדול של היהדות ש„כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא".

דוד צבי פנקס, נצר היהדות הדתית ההונגרית, היה איש מלחמה — נלחם על דעותיו והרגשותיו בכל חום נפשו — אולם גם מתנגדיו ידעו לכבד את האיש אשר פיו ולבו היו שווים. הוא ידע לכבד את דעותיהם והשקפותיהם של אחרים, ודרש אותה מדת הסבלנות כלפי דעותיו הוא. ולכן הצליח לעתים קרובות לגשר על פני־תהומות ולהתקדם באיטיות לקראת מטרתו בחיים— שלוב יסודות הדת בחיי מדינת ישראל. ויותר ממה שתבע מאחרים, לכבד את ערכיה הנצחיים של האומה בחיינו המחודשים, תבע מעצמו ומהיהדות הדתית להגביר פעולות ומעשים בכל שטחי החיים, הכלכליים והתרבותיים במדינה, למען שרשומו של היהודי הדתי יהא ניכר בבנין המדינה, בפיתוחה ובהגנתה.

הוא היה אומר: „המלחמה הטובה ביותר למען הפצת התורה היא הדוגמה של עצמנו. עלינו להיות דוגמה לאחרים. המפלגות הדתיות, לצערנו, לא יצאו ידי חובת דוגמה זו. עלינו להיות סמל ליושר כלפי אחרים, ללא רבב על בגדינו, ואז נוכל להשפיע עליהם".

הדוגמה האישית — רק היא בכוחה להשפיע על הזולת ומבחינה זו היה הוא — באישיותו, בחייו הצבוריים והפרטיים, במחשבתו וברגשותיו, בבאו ובצאתו, בעבודתו וביחסיו עם הבריות — סמל ודוגמה חיה לאדם־היהודי. לשר בישראל, לעסקן בצרכי צבור באמונה.

משום כך ראה גם פגם בעובדה, שיהודים יושבים עדיין — גם לאחר הקמת המדינה — בגולה ואינם עולים בהמוניהם לארץ, להיות שותפים לבנינה, ואינם מרגישים בסתירה שבין רצונם להיות ולחיות כיהודים ובין ישיבתם בחוץ־לארץ. הוא לא החמיץ שום הזדמנות והזכיר להם — ליהודי הגולה — השכם והערב — את החטא הזה ותבע את תקונו על־ידי עליתם למדינת ישראל.

בבקורו האחרון בארצות־הברית פנה בקריאה נרגשת לחברי המזרחי שיבואו להאחז ולהתערות בארץ־האבות, להגביר על ידי כך את הכוח הדתי בישראל ולהאציל מרוחם על החיים המתהווים כאן".

„זוהי הדרך הקצרה, המועילה והדמוקרטית ביותר להגיע למטרתנו" — היה רגיל לומר בכל הזדמנות, לקרובים ולרחוקים.

עוד מימי צעירותו התמסר במיוחד לעניני החניוך הדתי. בתינוקות־של־בית־רבן ראה את הערובה להמשך המסורת מדור לדור. הרבה מזמנו ומרצו הקדיש לחינוך המזרחי והצליח לעשות גדולות בשטח זה.

הוא הקפיד לא רק על התוכן שבכל מפעל ויצירה, אלא גם על צורתם הנאה. ולכן דאג לבניני בתי־ספר יפים ומרווחים, דאגה שמצאה את ביטויה בבית־הספר „בילו" ובבית הכנסת לנוער שבו. מוסד זה, יחידי במינו, המשביע נחת ותענוג רב לכל המבקר בו, הוא כבוד ליוזמו וליוצרו וברכה ליהדות הדתית כולה, באשר יש בו משום אותה דוגמה המשפיעה והמחנכת.

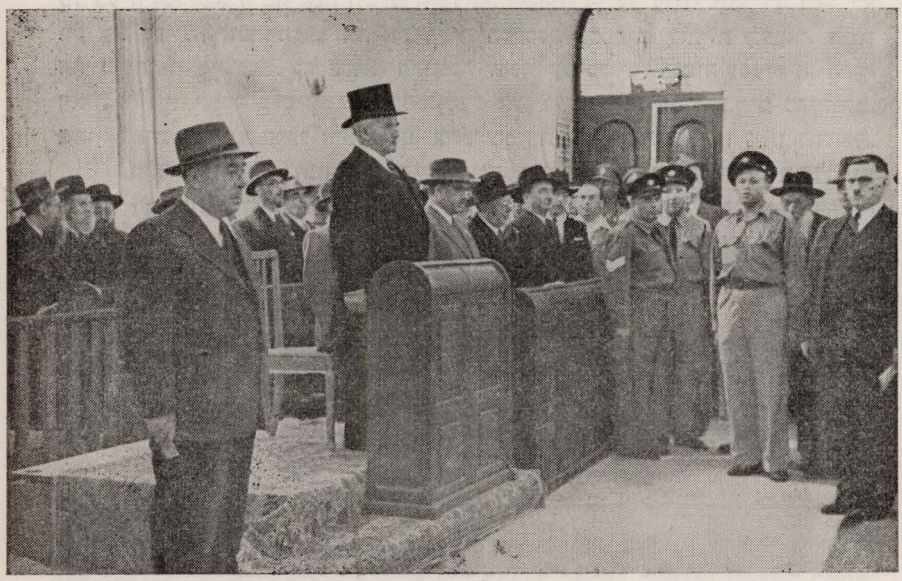
כיהודי דתי האמין ביעוד הגדול של עם ישראל בארצו הקדושה ואף בשעות הקשות ביותר לא התיאש מקיום התקוות בחיי־האושר שהמדינה תביא לאזרחיה ולעם ישראל כולו. רגיל היה לומר כלפי המתלוננים שאין להסיח את הדעת מהאושר שבא לנו על־ידי המדינה ועל מזבח המדינה כדאי להקריב קרבנות. תבע זאת מאחרים ועקד את עצמו קרבן־עולה על מזבח זה.

לשיא הפעולה והאושר הגיע עם כניסתו לממשלה, ואף שידע שמצב בריאותו אינו מרשה לו לקבל תפקיד כה קשה, שש לקראת המשימה הגדולה שהוטלה עליו. ואמנם בתפקידו שר התחבורה באו לידי גילוי כשרונותיו הברוכים ויכלתו הרבה. הוא לא התנשא על הצבור — היה פרנס יהודי במובן הטוב של המושג הזה. התהלך עם הצבור כחבר ורע אשר ממלא את השליחות שהוטלה עליו, והפך את השררה לעבדות לפרט ולכלל.

הלב היהודי הגדול הזה, הגועש והבוער חדל לדפוק לפתע, כחתף. האם היתה זו הפתעה גם בשבילו? חוששני שלא. דומני שידע האיש בהכרה ברורה שהוא שורף את נרו משני קצותיו.

הרי נפל למשכב לפני מספר שנים וזמן ניכר היה מוטל על ערש־דוי, וידע הלב צרת נפשו. ואם על אף הכל עשה כך את שנות חייו האחרונות, הרי שהיה בו מנצנוצו של אדם הראשון, שנסתכל ביום המיתה ואמר שירה.

ואמנם נסתכל פנקס ז"ל ביום המיתה וככל שהרבה להסתכל בו — בה במידה הרבה לאמור, הרבה לעשות את שירת חייו.



המנוח מקדם פני ראש הממשלה ד. בן־גוריון והשרים בחגיגת יום העצמאות (תש"ט) בבית הכנסת הגדול בתל־אביב

פרופ. ב. די־נור
שר החינוך והתרבות

איש המדינה

אם אנו באים להתייחד עם דמותו של דוד צבי פנקס ז"ל, עלינו לציין, כי לפי מעשיו היה דוד צבי פנקס ז"ל איש המדינה ובעל מעשה, איש המסורת ואדם הצורה.

איש המדינה, כיצד? כאיש המדינה ניכר היה פנקס במעשיו ע"י שלושה קוים בולטים: הוא היה אדם בעל היקף ראיה מדיני, איש בעל תבונה ושיקול מדיני רציני, והוא היה עסקן בעל אחריות מדינית. בעל היקף כי הוא ידע לתפוש כל בעיה וכל שאלה בהיקפה השלם והמדיני. כשהיה דן על עניני תחבורה ראה לא רק את בעית התחבורה, כי אם את בעית הכלכלה הכספית, נוחיות הצבור, סגנון החיים וההווי בישראל. כל שאלה התיצבה לפניו על כל שלוחותיה וסעיפיה. היקף ראיה זה היה קשור בנטיה ובשאיפה לתפוס בעניני המדינה את הדברים בכללותם, מתוך ראית המדינה ככלל אחד שלם, אחיד במהותו הפנימית שאיננו ניתן לחלוקה.

הוא היה איש המדינה גם בתבונה המדינית, ביכולת הנפשית לראות בשטח המדינה עובדות מדיניות כמו שהן, לעמוד על מהותן הפנימית ולהסיק מהן מסקנות הגיוניות — הלכה למעשה, בתוך שקול רציני, מתוך ישוב דעת שיש בו מאמץ, מאמץ של אבחנת הדברים ושל כובד ראש; מאמץ לראות תוצאות הדברים, להתגבר על הרצוי ולא לתת לשחד את עצמו על ידי הרצוי לו. לא להיות אנוס על פי דִבּורו הוא. או אם להשתמש בלשונו בויכוח על התקציב: „הרצינות יכולה להתבטא בדיון שקט ובשיקול רציני ובאותה האחריות, שהאדם לוקח על עצמו להצביע בעשותו את הדבר". ואמנם הוא בעצמו קיים את הדבר, הוא ידע לשקול שיקול רציני ביותר, שיקול מתוך לימוד העניינים מתוך עמידה על חומרתם ועל משמעותם ולעשות את הדבר כפי שהוא חושב לנכון, כפי שדעתו לימדה אותו. והוא הצטיין לא רק בהיקף הראיה, ברצינות השיקול, אלא בהכרת האחריות המלאה. הוא היה איש המדינה באותו מובן, שטובת המדינה ותועלתה, עניינה והצלחתה שימשו אצלו אמת מידה ראשונה בקבלת החלטה בעניינים רציניים ביותר. צירוף זה של היקף ראיה, רצינות השיקול והכרת האחריות היא תוצאה של חויה גדולה, של תוכן שהיה כולו קשור, שזור וארוג בכל מסכת חייו, תוצאה של אותה אסכולה ציונית־אזרחית ויישובית שהוא עבר בה בהצלחה מרובה במשך כל ימי חייו.

דרכו הציונית היתה ארוכה והוא עלה בה שלבים שלבים. עוד צעיר היה, והוא כבר מראשי צעירי המזרחי בוינה, ממיסדי ארגון דתי לאומי, ציר בקונגרס, חבר הנהלה של ראשי הסטודנטים הדתיים וחבר וציר בכמה ועידות ומוסדות.

שלושים שנות חייו הראשונות חי במערב, בהונגריה ובעיקר בוינה. למד

תורה והיה תלמיד בית ספר כללי בגימנסיה ובאוניברסיטה. עקב מתוך ענין רב אחרי חייה המדיניים והאזרחיים של אוסטריה. צעיר, המתענין ונוטה לפעילות מדינית וחולם — כשנפשו עורגת בתשוקה, כציוני, בבחינת: מתי תבוא לידי עבודת מדינה בארץ ישראל ואעשנה? עם עליתו לארץ לפני 27 שנים נכנס תיכף לעסקנות ציונית וישובית, מתוך התלהבות ומתוך הכשרה ציונית מעשית ואזרחית־לאומית. ופה היינו עדים לעליתו בעבודתו הציבורית. מחבר מועצת עירית תל־אביב וראש המחלקה לחינוך של עיריה זו ויו"ר המועצה הדתית, חבר אסיפת הנבחרים, וחבר הנהלת הועד הלאומי וגזברו, חבר הכנסת הראשונה, יו"ר ועדת הכספים הראשונה שלה ועד היותו חבר הממשלה.

בהיותו חבר הממשלה, במשך עשרת החדשים שישבנו יחד, ראינו בו אחד החברים הפעילים, המתמידים, הנושאים בעול־מתוך תבונה ואחריות גדולה והוא זכה להוקרתם של כל החברים. הוקרה זו מצאה לה ביטוי בשיתופו הרב בועדות השרים השונות.

הקו השני, שאפשר להגיד על השר פנקס ז"ל שהוא היה איש המעשה, במובן זה שכל מה שפעל הוא רצה שיהיה לו פרי. ולשם כך פעל במרץ, ברצון ובשכל. כל מעשה היה אצלו במחשבה תחילה. הוא היה בעל מעשים בבחינת „אדון המעשים", לא רק נכנע לעובדות, אלא עבר דרכן, עמד עליהן והשתדל להשתלט עליהן. הוא נכנס לממשלה אחרי עבר של איש מעשה, של עסקן, של בנקאי ושל איש כלכלה ונוטה ליזמה, כאיש יזמה במעשים. נסיונו הכלכלי הקנה לו לא רק תפיסה ריאלית בראית החיים הכלכליים וכח הערכה מציאותי, המעשים הקנו לו גם כמה עקרונות עיוניים שהיו מבוססים על המעשים ושלפיהם הוא השתדל במיטב כוחותיו וכשרונותיו לשרת את המדינה. כך, למשל, הוא היה חסידה של היזמה הפרטית המסויגת, אם להשתמש בלשונו הוא. הוא טען לתנאים מתאימים ליזמה הפרטית, אבל ליזמה פרטית ממש, מבוססת על התחרות ריאלית, על תנאים שיאפשרו ויחייבו יצירת תוצרת טובה יותר וזולה יותר, על תנאים שיכריחו את היזמה הפרטית לחפש שיטות טובות יותר בעבודתה, שיאלצו אותה ליתר דיוק וליתר אחריות. בה בשעה הוא חשב, שמחובתה של המדינה לסייג את היזמה הפרטית הזאת ולדאוג לטובת הרבים, להבטיח מינימום של רמת חיים הוגנת ומתוך השקפות אלו הוא השתדל להשפיע על המעשים, לכוון אותם, להשתלט עליהם ולא להכנע להם, והשתדל לשכנע את חבריו בצדקת דרכו.

הוא היה איש המסורת. למד תורה אצל רבנים ובישיבת פרשבורג. אבל יותר מאשר קיבל את המסורת על ידי התורה, אפשר להגיד, שלמד תורה על־ידי המסורת. מסורת הבית, ההווי התורני, שבו התחנך ושבו הוא חי. הוא שמר על תורתו שלמד והוא גם הוסיף לו דעת. הוא היה איש המסורת בחיים. סגנון החיים היהודי, שמירת מצוות, הקפדה על שלטונו של משטר התורה והמצוות, של אדם שומר מסורת בביתו, הם שנתנו יציבות מיוחדת לכל הווייתו האישית, הם גם שקבעו את אפיו כאדם הצורה. הוא היה אדם בעל טעם ובעל חוש לסגנון, ככל איש שידע לשמור על סגנון ושלמות בחייו הוא. בועדת שרים לאותות ולסמלים של המדינה, שהשתתפתי בה אתו יחד, עמדתי במיוחד על קו זה. הוא היה רגיש ביותר לאחדות הפנימית של כל סמל, בול או אות זכרון. וברגישות

זו היה ביטוי לאיתנות אישית המטופחת על ידי יציבות בסגנון החיים. הוא היה גם אדם הצורה ביחסים שבין אדם לחברו, והקפיד על כך בחיים המדיניים. הוא הבין וחש שאדם יכול להיות בעל דעות מתנגדות לו, אפילו להיות קיצוני בהתנגדותו, אבל לא הבין כלל ולא תפש אותו הסגנון, חסר־התרבות, שבמקום לטעון נגד המאמר ולהפריך אותו, פוגעים בבעל המאמר ועוברים להטלת דופי בכנות וברצינות של נושא הדעה המנוגדת. הוא תפש את זאת לא רק כמידה של חוסר תרבות, אלא כחולשה חברתית ורצינית ביותר. כאיש מדינה הוא ראה בסגנון זה אחד הליקויים היסודיים בחיינו וקיים בעצמו להיות דוגמא ומופת להיפך מזה. תכונה זו, השמירה על הצורה, צורה של תרבות ושל הבנת הזולת העלתה אותו לאישיות בעלת משקל מיוחד בחיי הכנסת עוד בכנסת הראשונה. קו זה העלה אותו גם לאיש הפשרות, לאיש שידע והשתדל תמיד למצוא את הדרך ולצייץ את המסגרת, שבה אפשר יהיה לא רק לאנשים בעלי דעות שונות לפעול ביחד אלא גם לכוון במשותף את פעולותיהם לטובת המדינה ולתועלתה, מבלי שייאלצו לוותר על עמדותיהם העקרוניות.

צרוף כל הסגולות הללו העלה את דוד צבי פנקס ז"ל לאישיות. משום כך אנו מרגישים באבדתו של חבר, שאפשר עליו להגיד בלי הגזמה: „היה איש ואיננו עוד", ואנו מרגישים גם ש„שירת חייו באמצע נפסקה". כי אין ספק שעבודתו בממשלה היתה שירת חייו שאליה שאף ואליה התפלל כל ימי חייו ואף התכונן לה ודבק בה: ושירה זו נפסקה באמצע.

ישראל רוקח
שר הפנים

מעצב דמות העיר

במשך עשרים שנה שירת המנוח את מועצת העיריה בעיר תל־אביב. הוא נבחר למועצת העיריה עד בשנת 1932; אחר כך נבחר שוב, בשנת 1935; הוא נבחר גם בבחירות האחרונות. אחרי ששרת במשך זמן קצר כחבר המועצה, קבל לידו את ראשות מחלקת החנוך, שהיתה עדיין קטנה ובלתי מפותחת באותם הימים ושטפלה במספר מועט של ילדים. הוא כיהן בתפקיד זה כל השנים, מאז 1935 ועד ליום עזבו את המועצה. הוא שקד על פתוח עניני החנוך בעיר. ידועה ההתפתחות העצומה שחלה בשטח זה בעיר תל־אביב, החל ממעונות יום, גני ילדים ובתי־ספר יסודיים וכלה בבתי־ספר תיכוניים ובבתי־ספר מקצועיים. היה לו חלק רב בהתפתחות המחלקה הענפה ביותר בעיריה. הוא נתן לה ממרצו, מרוחו ומחזונו. והוא לא הסתפק בכך: היה חבר במספר ניכר של ועדות, בעיקר באלה המרכזות את פעולות העיריה. אפשר היה לסמוך על תבונתו ועל חכמתו ועל יסודיות השקפתו.

השקפתו היתה גם לאומית וגם דתית. ראינו זאת כשהגורל קרא לו למלא תפקידים נרחבים יותר, למען המדינה כולה. ראינו זאת גם עוד לפני קום המדינה כשהיה צריך למלא תפקידים שונים בתוך הישוב, כשהישוב נמצא במאבק, בתקופת הספר הלבן, בשעה שכולנו נלחמנו כדי לנתק את השרשרות שהחניקו את העליה; ראינו אז את מר פנקס ז"ל ממלא, נוסף לתפקידו במועצה, גם תפקידים לאומיים בועד הלאומי, תפקידים שמלא אותם במרץ ובהצלחה. הוא לקח עליו ביחוד את התפקידים הקשורים בכספים, וזה היה דבר לא קל בשעה שאוסף הכספים צריך היה להיעשות בהתנדבות ולא על פי חוק המדינה. הוא גם שירת במידה רבה את עניני הבטחון בארץ. ראינוהו בעבודה הזאת, שהיתה הרת סכנות וזרועת מוקשים, גם מבפנים וגם מבחוץ. בהיותו בועדת המצב של העיריה, אפשר היה לסמוך על עצותיו, על בהירות מחשבתו ועל העקביות שבדרכו. הוא היה נכס גדול בשביל העיר ובשביל המדינה. חלק רב היה לו בעיר זו, שהוא היה אחד מנבחריה וממעצבי דמותה.

הרעיון הדתי, רעיון המסורת ושמירת המצוות, שימש אצלו בד בבד עם הרעיון הלאומי. הצד הצבורי והפומבי של שמירת המסורת טופח על ידו בנאמנות. הוא ידע לשכנע וידע להסביר וידע להחדיר מהכרתו הוא אל הכרת הזולת, דרכו היתה דרך השכנוע, אם כי לפעמים היתה סערת הרוחות עזה כמו בכל עניני הצבור שלנו. הוא היה עקבי בדעתו, והמשיך בנסיונו לשכנע בעקשנות. אין העובדה, שגם אצלו ארעו תהפוכות, גורעת במשהו מערך אישיותו ומגודל מחשבתו.

לבסוף ראינוהו מכהן בכנסת בשני תפקידים שקשה היה לשאת בהם. בכנסת הראשונה מילא המנוח אחד התפקידים המרכזיים בשטח הפיננסים — הוא היה

יושב ראש ועדת הכספים שלה. הוא ידע להעריך ולנהל את עבודתה של אותה הועדה המרכזת, המשווה את הצביון הפיננסי למדינה.

התפקיד השני ניתן לו בשנה האחרונה, אחרי הבחירות. הוא קיבל עליו את אחד התפקידים המסובכים והקשים ביותר, תפקיד שהעמיד אותו בקשר ישיר עם אנשים שונים, מחוגים ומסוגים שונים, עם עובדים, עם נהגי מוניות ובעלי מוניות, עם סוחרים ואחרים. תפקיד זה הטיל עליו חובה לכוון את הפעולה ביבשה, בים ובאויר, הנעשית על־ידי ערב רב של אנשים בעלי אופי שונה בתכלית. לתפקיד זה הקדיש במשך החדשים האחרונים את מרצו וכחו.

ברצוני להזכיר בקצור, כיצד שילב המנוח את עבודתו במועצה, שהיא למעשה עבודה חילונית, המטפלת בשאלות חילוניות של כספים וכלכלה ותחבורה ושרותים, עם עבודתו הדתית המקבילה. המועצה הדתית חייבת הרבה מכחה ומזכויותיה למנוח. הוה היה מאלה שעזרו להקים מועצה זו שהיא מיזוג חשוב של הקהילה עם מועצת העיריה. היה למר פנקס ז"ל חלק רב בבטול השניות וההפרדה שהיו קיימים כאן.

הוא פעל הרבה בשטח החנוך הדתי, שמעבר לגבול הרשת. הוא דרש תמיכות למוסדות דתיים של למוד תורה למבוגרים ולנערים והתמסר להבראת מצבו של בית הכנסת הגדול, בית הכנסת המרכזי בתל־אביב, שהוא הצליח להעלותו לדרגה גבוהה ויפה. הוא גם ארגן וסדר את עניני החברא קדישא.

בהיסטוריה של תל־אביב בעשרים השנה האחרונות יישמר למר פנקס ז"ל מקום של כבוד, על פעילותו ומסירותו לעיר זו, אשר, כפי שנודע אחרי מותו, בחר אותה כמקום מנוחתו האחרון, העיר שהיתה חלק מעצמו, העיר שעבד בשבילה והתמסר לה והקדיש בשבילה הרבה מחייו ומרוחו. נזכור אותו כאחד מיקירי תל־אביב, אחד מבוניה, אחד מאלה שהשתתפו ביצירה הגדולה, הנקראת העיר העברית הראשונה.

א. ל. גלמאן
יו"ר המרכז העולמי של המזרחי

איש התבונה והעליליה

ד. צ. פנקס נפל תחת עומס סבל המדינה שהיתה כל כך חביבה ואהובה עליו. הוא ידע והבין את הסוד כיצד לשמור ולהגן על חיי עמו, אבל לא הבין ולא ידע כיצד לשמור על חיי עצמו. הוא היה דייקן וקפדן על כל דבר גדול ופעוט, ורק דבר אחד לא ידע — איך לדייק ולהקפיד על בריאותו ונפשו. הוא הזניח והקריב את עצמו. שקדנותו והתמדתו לא ידעו כל גבול. תדיר שקוע היה בתוך תזכיריו, תעודותיו ומחשבותיו. עייפות וליאות לא נמצאו בלכסיקון שלו, וככה כרע נפל.

לפי תפיסת עולמו היה איש התנועה ואיש המפלגה. יותר משלושים שנה עמד במרכז העבודה של הציונות הדתית. הוא לא הביט על המזרחי כעל איזה „משחק פוליטי", אלא כעל אידיאל החיים שלו. הרבה לחם, נאבק, פעל, יגע וטרח בשביל המזרחי. כמה תלאות ופגעים סבל! כמה יריבים ומתקיפים עמדו לו מנגד! אולם האהבה הבלתי פוסקת לרעיון המזרחי הכריעה את הכל. כל ההתקפות לא הזיזו אותו ממקומו. הוא נשאר נאמן ומסור אל התנועה הדתית־הלאומית עד הרגע האחרון, כי הוא ראה בה חזות הכל והגות לבו.

המנוח היה איש דתי מסורתי בכל נימי לבבו ונפשו ועל השקפותיו אלה ניהל מאבק קשה ללא וויתורים וללא פשרות, אבל בצורה פרלמנטארית ותרבותית — בהסברה, בהגיון ובתבונה. הוא השתייך אל סוג האינטליגנציה האירופית אשר מרוחה שאב הרבה, אולם אדיקותו ומסירותו אל היהדות הנאמנה הלכו אצלו שלובי זרוע עם המודרניות בלי שום פגיעה או סטיה מדרך זו או אחרת. הוא היה איש הסינטיזה. הוא ידע כיצד לאחד ולמזג את יפיפיתו של יפת עם אהל שם, והקו הבולט הזה התגלם אצלו ברעיון המזרחי.

יהדות ואנושיות היו אצלו שתים שהן אחת. הוא היה איש החיים והמציאות לא פחות מאיש המסורת והדת. לפי הכרתו ראה בתורת היהדות חטיבה דתית־לאומית, אנושית־כללית, והכרה עמוקה זו היתה נובעת אצלו מתוך מקור אחד — מפני שהיה מזויין בתרבות הישראלית כמו בתרבות הכללית.

כיתר חברי הכנסת לא היה מנוסה בתכסיסי הפרלמנטאריזם, אבל הוא היה הפרלמנטארי מן המדרגה הראשונה, כי ההגיון הצלול והשכל הבריא היו תמיד בני־לוויתו.

הופעותיו בועד הלאומי, בעירית תל־אביב, ובאחרונה — בכנסת ובממשלה השאירו רושם כביר ונמרץ. בכל החוגים נטו אוזן קשבת לדבריו ולהערותיו כי הן היו ברובם מתובלים בהגיון ובמחשבה, כי התכונה הנפשית שלו היתה מבורכת מאת ההשגחה בצלילות הדעת, בבהירות המחשבה ובתפיסה מהירה.

הוא לא היה נואם עממי, כי אם נואם מחושב, הגיוני ומקסים. הוא מצא

תמיד הצורה הנאותה לביטויים שקלעו אל הלב והנשמה. הנחותיו והגדרותיו, שהיו ברובן מבוססות כמו על יסודות גיאומטריים, כבשו את לב שומעיו, לרבות יריביו ומתנגדיו. נאומו מעל במת הכנסת שנשא על הגנת החינוך הדתי היה מעין קידוש השם והאומה, ורבים קנאו בו קנאה יתרה על הזכות הגדולה שנתגלגלה על ידו להיות הגורם להצלת החיוך הדתי.

בתור אישיות רבת צדדים ועתירת שאיפות שאף תמיד אל השלימות, אל ההרחבה. בזה מתבארת העילה היסודית של התנגשויותיו והתאבקויותיו התדירות בחוגי המזרחי או בחוגים אחרים, כי נפשו הנרגשת והסוערת לא ידעה מנוח. דרך ה"סטטוס קוו" לא היתה דרכו. הוא דרש תמיד התפתחות והתקדמות. מעולם לא מצא ספוק נפשי בפתרון שטחי ומרחף, כי בהכרתו העמוקה חדר לתוך הוויית הדברים והתמצא בכל הפרובלימות בכל היקפן ורחבן.

אולם למרות שבפנימיותו היה בעל אופי מתנגש ומסתער, נשאר תמיד שלוו ושקט בחיצוניותו ומעולם לא יצא מגדר הנימוס והתרבות. הוא ידע בכלל איך לכבוש את יצרו, אפילו בזמן שבתוכו פנימה נסערו רוחו ונפשו.

לפי מהות חינוכו היה איש הכלכלה, אולם יחד עם זה היה איש התרבות, איש הספר ואיש הרוחניות. הוא איחד בנפשו כל הכשרונות והסגולות של אדם המעלה. אישיותו היתה מזהירה לא רק מבחינה כלכלית מדינית אלא גם מבחינה תרבותית־דתית מוסרית. השתתפותו בכנסת ובממשלה טבעה את חותמו על הליכותיה והלכותיה.

מיום הקמת המדינה נתהוו הרבה שינויים במהלך מחשבותיו, בעיית איחוד היהדות הנאמנה וליכודה העסיקה והדאיגה את מוחו. הוא ראה באיחוד זה התריס בפני הנחשול האנטי־דתי והערובה היחידה להצלחת היהדות ושגשוגה במדינה. ביחוד כאב לו, בימים האחרונים, עד דכדוכה של הנפש, הפירוד בתנועה.

השאיפה העיקרית שעמדה בימים האחרונים בנקודת מרכזו היתה מיזוג החינוך הדתי לכח מאורגן אחד במקום ההתגודדות והתחרות בין גושי החרדים. הוא עודד את הרעיון של יצירת חזית אחידה של היהדות החרדית שתהווה כח הכחות הדתיים בכנסת במאבקם הקשה לשם הגנת חזית התורה.

המדינה היתה משאת נפשו ובעדה הקדיש את מיטב כוחותיו וכשרונותיו הברוכים, ואולם מדינה בלי מסורת העבר, בלי מנהגים דתיים ובלי תורת ישראל היתה בשבילו היסטוריה מזוייפת, וכל מלחמותיו ומאבקיו במשך עשרות בשנים היו להרחיק את כנסת ישראל מזיוף וחיקוי ולקרבה אל המקוריות העברית, אל נחלת קדומים.

התנ"ך, המשניות והאוצרות הרוחניים של האומה לא עזבוהו כל הימים וגם רגעיו האחרונים היו מוקדשים לקריאה ולעיון בספרים הקדושים הללו.

הרב ד"ר מ. נורוק
חבר הכנסת

האיש הנבון במקום הנבון

ישנם אנשים אשר ההשגחה העליונה העניקה להם ביד רחבה כשרונות נשגבים, מדות מיוחדות ומעלות טובות בכל השטחים. רמי מעלה אלה מסוגלים לעשות ולפעול גדולות למען עמם וארצם. כזה היה חברנו הדגול וידדנו היקר הבלתי נשכח רבי דוד צבי פנקס זכרונו לברכה, שהלך מאתנו בדמי ימיו.

הוא היה איש שהכול בו: איש התורה והיראה והשכלה חילונית רחבה, בעל מוח בהיר ולב חם, איש האחריות, בעל מרץ, אוהב עמו, פרלמנטרי מובהק, מחוקק רציני, כלכלן ומומחה, מדינאי ונואם בחסד עליון.

הודות לכשרונותיו היוצאים מן הכלל היה פנקס ז"ל הנבחר בין הנבחרים שהיתה באפשרותו לעמוד במערכה ולהלחם מלחמת מצווה בעד כל הקדוש והיקר לנו.

פנקס ז"ל עלה ארצה יותר מחצי יובל שנים ודווקא מאהבה ולא מיראה, ומיד עמד במרכז עבודות הצבור. אין שטח אחד במוסדות העליונים של המזרחי בפרט ובמוסדות הצבוריים בכלל, שלא היתה ניכרת השפעתו של המנוח: עירית תל־אביב, הועד הלאומי, מועצת המדינה הזמנית, אשר בה כיהן כיושב ראש ועדת הבטחון, הכנסת הראשונה שבה תרם תרומה חשובה כיושב ראש ועדת הכספים, ולבסוף הכנסת השניה כחבר הממשלה בתור שר התחבורה. בכל מקום ומקום פנקס ז"ל היה „האיש הנכון במקום הנכון"!

במחננו אנו גדולות זכויותיו בשטח החינוך של המזרחי, בשיפוט הרבני, בבעית השבת, במאבק בשביל כשרות, ועוד. הוא זכה להיות בין יחידי סגולה שנלחמו להטביע צביון לאומי־דתי על מדינת ישראל.

רק בשנה האחרונה כשהיינו רק שניים כסיעת המזרחי בכנסת וכשקוו אחד ומטרה אחת היו מוליכים אותנו בדרכנו המדינית לשרת את מדינת ישראל באמונה ובאהבה, ולא זזה ידו מתוך ידי — רק אז הכרתי את סגולותיו המיוחדות במילואן, למרות שזה כשלושים שנה הייתי בקשרי ידידות אתו.

יעברו ימים, יחלפו שנים ומשפט ההיסטוריה יועיד לו בלי ספק מקום חשוב בפרשת תחיית עמנו והקמת המדינה וחיזוקה.

הרב זאב גולד
חבר הנהלת הסוכנות

קרבן המדינה

— — — אישיות זו חוננה בכשרונות מן השמים. כל שכבות העם במדינה, ואפילו אלה שהיו רחוקים מהשקפותיו, הכירו בכשרונותיו היוצאים מן הכלל שאלקים חנן אותו בהם. הוא היה איש בעל רגש דתי עמוק והיה שייך לאגף הדתי בציונות. רבים באים לכלל טעות על־ידי כך שממירים אמונה בפאטאליזם, ואין הם יודעים שחז"ל מפרשים: „אמונה מה היא? סדר זרעים". אמונה מחייבת את האדם למעשים גדולים, לשמם נברא האדם. פנקס ז"ל היה אחד האנשים המעשיים ביותר שהיו לה למדינת ישראל, ואחד השרים המוכשרים ביותר שהיו לה לממשלה. הכל הכירו בזאת, ולכן היה מכובד ונערץ על כולם. אבל רק בודדים ידעו איזו קרבנות אישיים גדולים פנקס ז"ל הביא על מזבח המדינה היהודית החדשה. באביב חייו, עוד לפני הגיעו לימי זקנה, עוד לפני מלאת לו 60 שנה, כרע תחת עול האחריות הגדולה והכבדה שרבצה עליו, מתוך הכרה וביודעין.

במדרש מבואר מאמר מענין מאד על המלך היהודי הראשון שאול. כשהוחרד בגלל מצבה של המדינה היהודית הצעירה, בשעה שהפלישתים יצאו למלחמה עליה וסכנה חמורה היתה צפויה לה, העלה את רוחו של שמואל הנביא ושאלו: הגד לי, מה יהא גורלו של עם ישראל במלחמה הזו? שמואל לא העלים ממנו דבר ואמר לו: מחר תיפול בשדה הקרב. מחר עמי — במחיצתי. כך פירשו חז"ל. וכששמע בשורה נוראה זו — מספרת האגדה — פגש בצאתו את אבנר ואנשיו ששאלוהו: מה אמר לך שמואל? אמר להם: אמר לי למחר את נחית לקרבא וניצחת (למחרת אתה חוזר למלחמה ומנצח). שאול לא שיקר. אבנר ואנשיו לא ירדו לסוף דעתו ופירשו את דבריו כפשוטם, שיצא לשדה הקרב ויחזור כשעטרת ניצחון על ראשו. אבל אחרת היתה כוונתו של שאול. הוא באמת היה המנצח הגדול ביותר. משאדם יכול לצאת לקרב מתוך ידיעה שיפול, ואף על פי כן הוא הולך באמץ לב ובגבורה ושש לקרב, ושמח להביא את הקרבן הגדול הזה בשביל עמו ובשביל ארצו — הרי זה הנצחון הגדול ביותר בשביל האדם, כשהוא יכול להתעלות למדרגה רוחנית כזאת.

ומה נפלאה היא האגדה שחז"ל ממשיכים לספר: אמר רבי שמעון בן לקיש: באותה שעה קרא הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת ואמר להם: בואו וראו בריה שבראתי בעולמי. זה יורד למלחמה ויודע שהוא נהרג, ושמח על מידת הדין שפגעה בו. פנקס ידע, משפחתו אולי לא ידעה, להם אולי אמר באותה לשון שאמר שאול לאבנר ואנשיו: אל תדאגו לי, אני הולך בצעדים בטוחים, אני אנצח במאבקי למען המדינה היהודית. אבל הוא ידע לאיזה נצחון הוא מתכוון. הכוונה היתה לנצחונו של אדם המוכן להקריב את הכל על מזבח עמו וארצו.

הרב ד"ר י. ש. רוזנברג
תת־שר הסעד

סמל המזרחי

כל ימי חייו הקדיש ד. צ. פנקס ז"ל לתורה, למדינה ולמזרחי. בענוותנותו הרבה היה מדגיש את רגשי אושרו שזכה לכך. טובת המדינה היה הנימוק המכריע והקובע בדרכו, גם בחייו הפרטיים וגם במעשיו הציבוריים.

הוא היה איש התורה ואהב להגות בה. לא מקרה הוא שנמצאו ספרי התנ"ך ומשניות לידו בשעת הסתלקותו. וזכורני, שאף בשעת נסיעותיו ברכבת או באווירון בשעה שהיו אחרים נחים, היה הוא הוגה בספרים.

התעניינותו היתה בכל. הקיפה מקצועות חכמה ומדע שונים. אולם העדיף את תרבותנו המסורתית ובנאומיו המשוכללים והמזהירים הצליח תמיד לקלוע אל המטרה בציטאטה מתאימה מדברי הנביאים ומדברי חכמינו ז"ל.

תפיסתו המהירה וזכרונו המפליא קנו לו בקיאות בשטחים רבים ושונים. מענייני כלכלה לענייני חינוך, מבעיות חינוך לבעיות כספים, מאלה — לשאלות דת ובתי כנסת; מדאגות בטחון — לדואר ותחבורה. וכל זה תוך הבנה מלאה, בקיאות ומומחיות. הכל היה נעשה בכנות ובמסירות ללא גבול, בנועם הליכות, בנימוס ובטוב טעם.

הקהל הרחב החל להעריכו במלוא שיעור קומתו רק אחרי התמנותו לשר בישראל. אולם אנו, בתנועה, הכרנו את גדולתו זה שנים רבות. הוא היה מנהיג אידיאלי, ואף שבכוח שכנועו ובדבריו ההגיוניים היה זוכה תמיד בדעת הרוב, מעולם לא אמר „קבלו דעתי". להיפך, התייעץ עם חבריו בכל דבר קטן או גדול, וקיבל את דעת המפלגה. התייחס בסבלנות מרובה כלפי מתנגדיו ונכון היה לבוא לעזרת כל פונה אליו. נקי כפים ובר לבב, שעל כל שמץ בצע ואי מוסריות היה מתמלא התמרמרות ורוגז.

לאנשי המזרחי היה לא רק מנהיג ומדריך, חבר וידיד. הוא היה סמל הרעיון שלנו, רעיון המזרחי. מצפון התנועה היה וסמלה. באישיותו גילם את רעיון המזרחי, בנפשו הטהורה ובמסירותו הנאמנה איחד וקישר את שלוש נקודות־הכובד ברעיוננו: ארץ־ישראל, עם ישראל ותורת ישראל. את שלשתם אהב בכנות ובנאמנות בכל חום לבו הגדול. לכולם הקדיש את מרצו ואונו ועל מזבחותם הקריב את נפשו.

מסירותו תשמש לנו דוגמא וזכרו יאציל עלינו אור ועידוד בהמשך דרכו אשר סלל.

ד"ר פ. חורגין
ניו־יורק

איש המציאות והמעשה

מר ד. צ. פנקס ז"ל היה מתופסי המציאות והמעשה. הכרתו היתה תמיד בחיק המתרגש והמתהווה. יותר מכל מנהיג בתנועת המזרחי הבחין בדרכי ההישג וכלכל בבהירות, שספקות נמסים בפניה, את תביעות השעה ומצא את המוצא ממשבר, ממבוא בלתי מפולש. אבל היה בו מן העוז והמעוף של בעל השאיפה, של מראה הנפש, והעקביות של המאמין. כאיש המעשה לא סבל פילוגים בתוך המחנה. המחשבה, הרעיון, אינם נפגעים מחילוקים; אדרבה, יש ועל ידי הפלוגתא הם באים לידי צירוף, לידי צלילות; תוכם המכוסה טפח־טפחים, צופה ועולה על ידה מתוך הערפל וטעמם ונימוקם מתלבנים על ידי הניתוחים הדקים של בעד וכנגד. ואילו המעשה אינו נוח להתקיים מתוך התפוררות או התרוצצות בין העושים. ופעמים מקצת מעשה קשה מלא־מעשה כלל, שכן אם לא הגיעה שעתו של המעשה להתעטף במציאות יש תוחלת שלשעה אחרת, בימים יותר מתוקנים, יתרגש ויבוא בכל דמותו, כפי שעליה במחשבה. ואילו קיום מקצתו



המנוח נואם בוועידת המזרחי בניו־יורק בשנת תש"ט.

חוסם את הדרך בעד גילויו המלא; מקצת המעשה נעשה לעצם המעשה, כמעט מעשה חדש, שאין בו לא ממהותו הגמורה ולא מתכליתו של המעשה השלם, שממנו התחלק והיה. לפיכך דרש מר פנקס ז"ל בירור מכריע ביחסים שבין המזרחי והפועל המזרחי. איחוד מעורפל בין שני האגפים של תנועת המזרחי, חילוקי דעות מהכרה, התרוצצות פנימית שאין לה סוף, מחלישים את הרצון לגבי המעשים הנתבעים ואף הם גורמים לקיפוח האפשרויות לגבי הגשמת השאיפות המרוקמות בתנועה.

אבל מעולם לא בא לידי יציאה מהמחנה. רבים וכן שלמים בתנועת המזרחי פרשו לצדדין או התחילו עוינים את התנועה כשדעתם לא נתקבלה או כשרצונם לא נעשה. בו נוסדה רוח של מנהיג עם, שהוא חי עם הצבור, שנפשו ולבו בצבור, שבו, בצבור, הוא רואה את עולמו ומבלעדיו, כשהוא נתלש ממנו, הוא מתרוקן מכל רצון ושאיפה ומאווים טובים הנותנים תוכן, גוון ומהות לחיי אדם עלי אדמות.

רגיל היה לתבוע משמעת מאת היחיד בתנועה, כניעה גמורה לדעת הרוב, ביטול רצונו של השליח מפני רצון שולחיו, לא רק משום שקבלת מרות היא מידה טובה כשהיא לעצמה ומבטיחה שכר טוב לשומרי משמרתה אלא משום שהוא דן בתביעתו זו מעצמו על אחרים. המתבודד, הפורש, הקובע את רשותו מחוץ למחיצת הצבור שלו — מוכיח סופו על תחלתו שלא נוצר להיות דבר לעם.

בשעה שנלחם בתוך המחנה לשם השקפותיו הקים כנגדו יריבים. אבל הוא לא ידע מגור גם במלחמתו מבפנים וגם במלחמותיו מבחוץ למען החינוך הדתי, למען שמירת התורה, למען כיבוש החיים החדשים לתורת ישראל ולמען כיבוש הלבבות לתחית העם ולתיקונו השלם בארצו. הוא נלחם ועשה, במאבק הקשה פלס דרך למעשים רבים.

הוא חונן במרץ כביר ואותו הקדיש כולו לעבודת העם. כשנקרא לשרת את העם הן בימי ההכרעה האדירים והקשים של מלחמת השחרור והן אחרי כן בתור שר התחבורה לא נח ולא שקט כדי לעשות את חובתו בשלמות ובאמונה עד רגעיו האחרונים. בעבודת העם אז נתגלה לעין כל בכל שיעור קומתו. הוא גילה כשרון מדיני בלתי ישוער ועוז רוח ומסירות נפש, שאמרו הוד לעם הקם לתחיה ותפארת לשומרי התורה, למייחליה וללוחמי מלחמתה.

אלה הדברים, שיחרתו לעד בספר החיים של העם, יהיו לוח זכרון, נפש, לא ישכח לדור דורים.

ד־ר אהרון ברט
מנהל כללי של בנק לאומי לישראל

בחיר שבל

זוכר אני כאשר ד. צ. פנקס בא לברלין גם כדי להציג את עצמו וגם כדי להתיעץ לפני שעמד להתמנות כמנהל בנק המזרחי בתל־אביב. באותו הזמן היה בחור צעיר שלמד את תורת הבנקאות בוינה ועבד בבנק פרטי שהיה שייך לאביו ז״ל. כששוחחנו אתו ראינו שהוא הצדיק את הידיעות שקבלנו עליו לפני כן, ע״י הרושם החיצוני וע״י תוכן השיחות. הופיע בן אדם צעיר, יפה מראה, שכל הופעתו אמרה כבוד עצמי וענוותנות יחד. הוא גילה הבנה כלכלית רבה, למד מן הנסיון הקשה שעבר על אוסטריה בשנות המלחמה ומיד אחרי זה מכל התופעות המוניטריות הבלתי בריאות וידע בחכמה ובתבונה לפתח רעיונות על עתידה הכלכלי של ארץ־ישראל.

נשארנו אחרי זה במגע במשך כל עשרות השנים. אינני יכול לכתוב עליו כעל מנהל הבנק באשר רוב פגישותיו ומרבית השיחות וחילופי המכתבים בינינו לא נסבו על ענייני בנק כי אם על התנועה הציונית בכלל והבעיות של המזרחי בפרט. מי שראה אותו בישיבות הפנימיות של סיעת המזרחי בקונגרס לא הופתע מהופעתו בשנים האחרונות של חייו על במת הכנסת כשרכש לו כבוד מכל הצדדים של הבית. הכרנו את התכונות שגרמו לתוצאות אלו.

מעטים הם האנשים המאחדים בתוכם איחוד מוצלח של סגולות הנראות כסותרות זו את זו. הוא היה בין האנשים שהיו חזקים בדעותיהם והבינו להלחם בתוקף על עמדתם. לעומת זה כבד את דעת זולתו והשתדל להבין אותה אם רק היה משוכנע שהדעה של יריבו היתה דעה כנה. הוא ידע להבדיל בין חלוקי דעות יסודיים אשר בהם אסור לוותר על משהו ובין מלחמות על ענינים מעשיים אשר בהם גם התקדמות צעד אחרי צעד תוך פשרות יכולה להיות יותר נכונה מעמדה נוקשה בלתי פשרנית. אבל גם אם הוא בחר בדרך פשרה עשה זאת כפשרה כנה וברורה. ישנם אנשים הרואים פתרון לשאלות שנויות במחלוקת בטשטוש ובמציאת נוסחאות מחוכמות המאפשרות לשני הצדדים לחתום עליהן והמשאירות למעשה את הכל באותו המצב של משבר שהיה לפני מציאת הנוסחה. הוא לא היה בין האנשים האלה. הוא חפש פשרה אמיתית, לפיה אפשר לסדר את הענינים באופן ברור ומוחלט אם גם בכל צעד ויתר בסדור הזה ויתורים ידועים. פשרה אשר היא רק למראית עין ומסלפת את דמות הדברים ע״י מלים מחוכמות, שנאה נפשו והוא לא קבל אותה.

בעמדה זו הקל לפעמים על מתנגדיו להתקיף אותו. הם יכלו לטעון שכאילו זויתר על דברים שהם לא היו מוותרים עליהם. אבל למעשה הוויתורים שלהם ע״י טשטוש הדברים היו יותר מסוכנים מאשר הפשרות שאפשרו לו לכבוש לפחות

אותו חלק של השטח אשר באותו הזמן ניתן לכבוש, במקום להראות פנים כאילו הוא החזיק בכל השטח בו בזמן שהוא עלול למעשה להפסיד את הכל.

דרך זו היתה תוצאה משכלו הבהיר באופן יוצא מן הכלל. הגדרותיו היו תמיד ברורות ולא השאירו מקום לטעויות. הוא שם את הבעיות בפני שומעיו בצורה שלפעמים לא אהבו לשמוע אבל תמיד היו נאלצים להודות שאמנם זהו תיאור נכון של הבעיה. והוא נתן פתרונותיו — במידה שהיה אפשר לתת אותם — באותה הבהירות ולפיכך לא השאיר מקום לאלה האוהבים טשטוש וערפול.

לא היה סדק בין מחשבותיו ובין הליכותיו בחיים. העקרונות שהיו קדושים לו הדריכו את מהלך חייו. פעמים רבות הזהירו אותו שהוא יהרוס את עצמו, שהוא יעמוד בפני מות ללא עת אם ימשיך לעבוד באותה הצורה שעבד בה, אולם הוא לא שמע לאזהרות אלו. הוא ראה לפניו את מה שצריך להשיג. הוא ראה כמה מעטים הם אלה הלוחמים להשגת המגמה. הוא הרגיש כח בעצמו לנסות להגיע ולפיכך הוא לא ראה עצמו פטור מלהקריב את עצמו.



השר המנוח ליד שולחן עבודתו במשרד התחבורה

הרב מנחם האגר
נשיא הסתדרות המזרחי בישראל

דמות נאצלת

מבלי משים מזדקרת בפנינו הדמות הנאצלת השופעת אמונה והכרה דתית עמוקה.

בכח מאבקו העקשני והמלא חתחתים מעל הבמות הצבוריות בפני נבחרי העם, בקונגרסים, באספת הנבחרים, בעיריה ובכנסת הפך לטריבון של היהדות החרדית בארצנו. ברמה נשא את קולו להתריע על הסכנה בפגיעות בחומת היהדות וביחוד כשהדבר נגע לבבת עינינו — שבת קדשנו.

היה איש האשכולות, יודע תורה והוגה בה בעתים קבועות, ירא שמים גדול, בעל השכלה מושלמת, מצוי על יד ספרי חכמה ומדע, כשהכל מתמזג אצלו כמזיגה נאה ותמה ומעלתהו לרמת איש התרבות המובהק, במובן הנעלה ביותר. לא היתה אצלו שעה פנויה ללא עבודה צבורית, אם בעניני התנועה ואם בענינים לעשרות שהוא עמד בראשם והיווה בהם הרוח החיה בהפעלתם.

כי"ר מועצת בית העלמין שע"י הרבנות הראשית והמועצה הדתית לתל־אביב־יפו והמחוז, לא הניח שום ענין כקטן וגדול מבלי שיחווה דעתו ומבלי שיתרום מנסיונו העשיר להצלחתו.

במיוחד תזכר לו תקופת היותו הנציג הדתי היחידי בעירית תל־אביב. בהאבקו בעוז ובכבוד למתן צביון לחיים הצבוריים בעיר העברית הראשונה. דבריו בעלי כח שכנוע ותשובותיו הקולעות מצאו הד הרחק מחוץ לתחומי העיריה והיוו עדוד ומרה דרך לעסקנים דתיים בשאר ערי הארץ.

ביתו היה פתוח לרווחה ונענה בכל יכלתו לכל פונה אליו על אף עיפותו הגופנית הגדולה. את מנוחתו הנפשית והנעימה ביותר מצא עם המצאו בחוג משפחתו ע"י שלחן השבת. בכל הזדמנות הדגיש זאת והפציר בחבריו לבל יטילו עליו להרצות בשבת מחוץ לתחום ביתו אשר בשבילו הוא מעין חי לשאוב רעננות וכוחות לעבודת ימות השבוע.

אכן, מוארות היו הליכות חייו באורה של התורה אשר חי בה והיתה בשבילו סם חיים ואשר למענה מסר את נפשו. אף בעלותו בגרם המעלות של השררה בישראל לא שכח את חובתו כיהודי שומר אמונים אמיץ לב וגאה. ברמה נשא את דגל היעוד ההיסטורי ודרוך כולו לאידיאל הנשגב של בנין הארץ ברוח התורה והמסורת. עד לנשימתו האחרונה הגה בלבו את הסינטזה הכבירה של עם ישראל, תורת ישראל ומדינת ישראל ותחת נטל אמונת חייו כרע נפל — כשר וגדול בישראל.

א. מ. גניחובסקי
חבר הכנסת

בתובת

ר' דוד צבי פנקס ז"ל היה לא רק אישיות אלא כתובת לכל עניני היהדות הדתית הלאומית בתל־אביב. עם גדול התפקידים, גדלה האישיות וגדלה הכתובת: בנק המזרחי ברחוב הרצל ואחר כך ברחוב ליליינבלום, הפך תל תלפיות לעולה הבא, לתייר המבקר, לרב ועסקן, למפקח ולמורה; כולם השכימו והעריבו לפתחו של מר פנקס, מי בבקשת עצה, עזרה, הצלה ותושיה.

כחבר עירית תל־אביב נשא ברמה את דגל היהדות הדתית. הוא היה המכוון את פיתוחם של מוסדות הדת עם פיתוח העיר. יש והמוסדות, ובראשם המועצה הדתית, שהוא נשאם על שכמו הוא, מבלי עוזר ותומך ולפעמים מתוך התנגדות. הוא לחם את מלחמת החינוך הדתי ואם יש בעיריה בניינים מפוארים לחינוך הדתי, הרי הם לא צצו מעצמם אלא מתוך יזמה, עירנות תבונה ומסירות של מר פנקס.

ואם בימי תל־אביב היה הכתובת ליהדות תל־אביב, הנה בימי הכנסת הראשונה שימש את המדינה בתור יו"ר ועדת הכספים. עבודה זו הרימה את כבוד המדינה ואת רמת הפארלמנט שלה. הוא הראה דוגמה של יושב ראש למופת, כאמן מנצח ניצח על מקהלת ועדת הכספים. בימי כהונתו כיו"ר לא ידעו חברי הועדה מה זה עייפות, מה זה שעמום (ואגיד סוד מן החדר: גם לא ידעו מה זה אופוזיציה וקואליציה). כמעט כל הדברים חשובים הועברו מתוך הסכמה לבבית, כי היה בהנהלתו הרבה מן המאחד וגדולה היתה השפעתו אישית. הוא הרים את הועדה לגוף מחליט, חושב, בודק ומעיין. לא היה זה הגוף ההולך בעינים עצומות אחרי מה שמגישים לפניו אלא מוסד יוזם, דואג וחרד לכל העניינים הכלכליים והכספיים של המדינה.

השפעה זו גרמה הרבה טובה לעניינים הדתיים. הרוב הגדול בועדה, מן הקואליציה ומן האופוזיציה, בנוגע לדת לרוב שרר שלום ביניהם. ואם בכל זאת נעשה לא מעט לטובת העניינים הדתיים, הרי הרבה אפשר לזקוף להשפעתו של המנוח.

הרב ד"ר ש. גרינברג

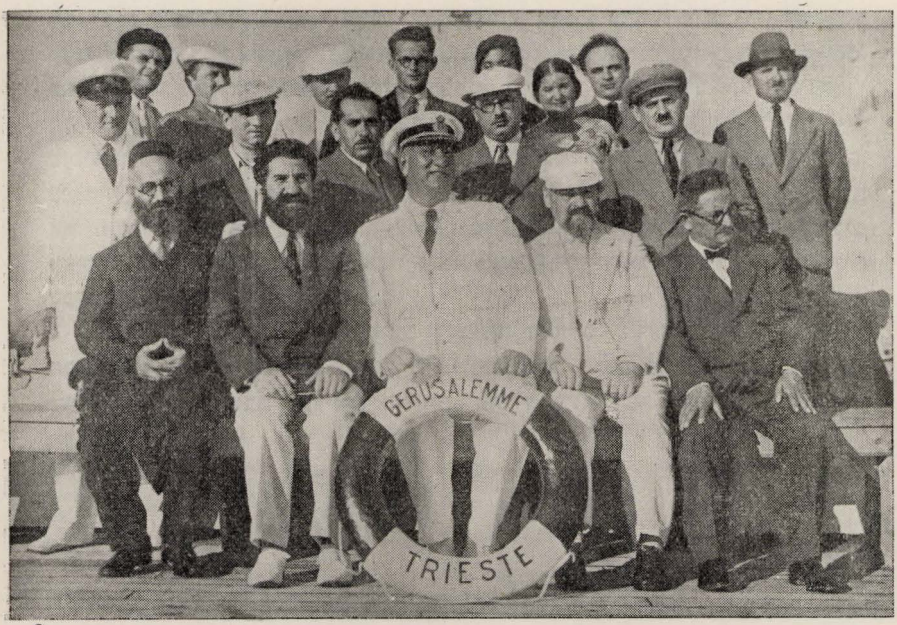
מהיר במלאכתו

„ראית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב". הערכה זו של החכם מכל אדם קולעת הרבה פעמים אל הנקודה הנפלאה שבנפש אדם מוכתר בנימוסין ומבורך בכשרונות העבודה הצבורית.

טפוס שכזה היה המנוח השר בישראל וראש בית הכנסת הגדול שבתל־אביב יפו, שעמד בראש תנועות וכמה מפעלים ומוסדות שונים ומשונים שאי־אפשר לספרם מחמת ריבויים.

אדם מישראל שבכח עצמו ובסגולת „מהיר במלאכתו" עלה ועלה בשלבי החברה היהודית והיה, הודות לזה ולשאר סגולותיו וכשרונותיו, הכח הדוחף בענינים רבים וחשובים ביותר, במפעלים רבים שבהם עסק בהתמסרות נפשית

השר ד. צ. פנקס ז"ל נלחם בכל להט נפשו בעד האמיתיות שלו ולהשגת המטרות שנראו בעיניו כנכספות ונכונות. הוא גדל וחי בסביבות יהודיות חשובות בימי נעוריו. למד תורה ומדע מקצועי כללי, ואת המזיגה הזאת הביא עמו בעלותו לארץ ישראל, שבנינה ותחית עמנו בה היו משאת נפשו. וכשרק קנה שביתה בעיר העברית הראשונה השליך עצמו לתוך מערבולת העסקנות הלאומית, על כל שטחיה וזכה לעליה גדולה במצבו החברתי. עבד, פעל, נלחם ושמש מופת לרבים וזכה לראות במלוי מאויי נפשו.



בדרך לקונגרס הציוני בקיץ תרצ"ז (בשורה השניה מצד ימין)

ח. בן־מנחם
מנהל משרד הדואר בישראל

השר בתפקידו

לעובדי משרד התחבורה שעבדו במחיצתו של השר דוד צבי פנקס ז"ל היתה הסתלקותו הבלתי צפויה מהלומה מדהימה שקשה להתאושש ממנה.

מאז בא אלינו פנקס לראשונה ונכנס לתפקידו כבד האחריות בצעדים זהירים אבל בטוחים ידענו כולנו כי אמנם ירים את המפעל ויוכל לו. כל שיחה אתו לגופי עניינים, שהיו זרים לו קודם לכן, או היו ידועים לו אך מעט לרגל תפקידיו הקודמים כיו"ר ועדת הכספים של הכנסת או כגזבר ועדת המצב, כל שיחה כזו, העידה על יכולתו הגדולה ועל כושרו הבלתי רגיל. מהירות תפיסתו, בהירות המבע והגיון ההנמקה היה בהם לא רק כדי לשכנע אלא אף כדי להרגיע ולהשרות עליך הרגשת בטחון בנכונות המעשה.

השהיה אתו היה בה תמיד מקורת הרוח. לעולם לא ראינוהו זועף או שופך כעסו על זולתו. ראינוהו כואב. כשהיה בלתי מרוצה יכולת לקרוא על פניו הבעה של סבל אך לא של חרון אף.

הוא לא עשה כל מאמץ להתחבב על עוזריו ואף על פי כן רכש את חיבתם אחד אחד, כי מטבעו עשוי היה האיש להתחבב ולא היה לו צורך במאמץ כלשהו לשם כך. מן המגע הראשון עם פנקס לא יכולת שלא להתרשם מהקסם האישי שקרן מארשת פניו, מצליל קולו הערב והשלו, מאדיבות הבטוי, מרמתו התרבותית ומשכלו הבהיר והפורה.

דוד צבי פנקס היה איש מפלגה מובהק, אולם פנקס השר היה קודם כל חבר הממשלה ואיש המדינה. מרבית עוזריו הישירים במשרד התחבורה אינם נמנים עם בני מפלגתו, והנה נרקמו ביניהם בתקופת כהונתו הקצרה חוטי חבה יהוקרה, כבוד הדדי ורצון טוב. כי ידע האיש להתרומם מעל הטפל, לעמוד ולהעמיד על העיקר, והעיקר הן היה משותף לו ולנו.

התמזגו באישיותו: בהירות המחשבה, כשרון המעשה, ותבונת החיים; שלש אלה ככל שהן משתכנות באיש הצבור הריהן יוצרות דמות שנועד לה מקום בהנהגה, בהנהגת המדינה. אם לאלה נוסיף את אצילות הרוח ועדנת האופי שציינו אותו — הרי לפנינו דמות של דוד צבי פנקס, אחת הדמויות הממלכתיות המעטות של זמננו. כזה ראינוהו מיום כניסתו להמשרד ועד יום מותו, אישיות יציבה, היודעת את דרכה, הזורעת סביבה בכל הופעתה אמון וכבוד. על כן ניסולו ביגינו כה מהר נתיבות מלב אל לב, על כן גברה והלכה הכמיהה המשותפת לקראת שגשוג מפעל התחבורה שעל משמרתם העמידה אותו המדינה, אותה משמרת שלה מסר ללא שיור את כל נפשו, ועל משמרתו זו נפל חלל.

נפתלי פיינגולד
מנהל בנק המזרחי בע"מ

נפש עדינה

אדם גדול היה האיש, בעל כשרונות נעלים. איש אשר ידע לכלכל את מעשיו בהשכל ודעת. רבים כתבו אודותיו. כל אחד מנקודת השקפתו, כל אחד מנקודת מגעו עם האיש הדגול הזה.

בתור אחד שזכה לעמוד במחיצתו רוצה אני במלים ספורות להוסיף נופך על יחסו אל אלה, שעבדו במחיצתו. הוא, בעל הנפש העדינה, האיש אשר כל דרכיו היו דרכי נועם וכל הליכותיו מלאי הוד והדר, ידע להאציל מרוחו עליהם ולעורר בלבם הערצה עמוקה, לויאליות ומסירות אין קץ. הם לא ראו בו את הממונה עליהם בלבד, כי אם הרגישו בו גם את ראש המשפחה. כאב לבניו דאג להם והתעניין במצבם. כאב את כאבם והשתתף בשמחתם. למרות טרדותיו המרובות בצרכי צבור היה לבו ער לכל עניניהם ותמיד ובכל הנסיבות מצאו אצלו הבנה, עדוד וחזוק, סעד ועזרה. לכן צורב הכאב ועמוקה הרגשת היתמות בלב כל אלה, שנמצאו בקרבתו.



עם חבר עובדי הבנק

מ. ד. מגיד
חבר מועצת עירית תל־אביב

מורה דרך

הוא התחיל את עבודתו בתור איש צבור בעיר תל־אביב. הוא היה מסור לעיר זאת. עודני זוכר שיחתי אתו ימים אחדים לפני פטירתו בענינים צבוריים שונים. הדבר הראשון ששאלני היה — איך הענינים בעיריה. בכל אחת מפגישותיו אתי היה מתענין בכל המתהווה בחיי העיריה, בעניני החנוך והמשק בעיר, למרות היותו עמוס עבודה בענינים אחרים וקשים. הוא לא שכח אף פעם את עירו היקרה ללבו, שאתה הוא גדל.

רבי דוד צבי פנקס ז"ל, היה אישיות מרכזית במדינה, כל השקפת עולמו היתה השקפת עולם ממלכתית, הוא בטא זאת במעשים הן בעבודתו בעיריה והן בעבודתו בועד הלאומי, הן בעבודתו בחברא קדישא והן בעבודתו בבית הכנסת הגדול והן במועצה הדתית. גישתו היתה על בסיס ממלכתי; חזונו היה חזון ממלכתי. הוא היה על מעוף גדול ורחב. חזונו היה — עם מאוחד ומלוכד, הפועל למען האומה כולה. אני יודע שהוא ויתר על ענינים מפלגתיים רבים בזמן שהדבר נגע לעניני המדינה והאומה.

מזכירים את פעולותיו ותפקידיו של האיש ואת מעשיו למען העיר ולמען החנוך ולמען השרותים הדתיים בעיר תל־אביב. מעלה גדולה היתה לו — מסירות נפש לכל ענין שעסק בו. ובגלל מסירותו זו הוא הצליח בכל התפקידים שקבל על עצמו.

כשקבל לידו את תיק התחבורה, הייתי בין אלה שהציעו לו לא להטיל על עצמו תפקיד קשה זה, מטעמי בריאותו הרופפת, בידעי שתיק התחבורה הוא אחד הקשים והמסובכים שבתיקי הממשלה. אמרתי לו: אין זה לפי כחותיך הפיסיים. תשובתו היתה: למען המדינה והעם אקריב הכל, אם רק אדע שאוכל להועיל.

כזו היתה דרכו במשך כל השנים, מוינה עד בואו ארצה ובמשך כל שנות עבודתו בארץ. כזו היתה השקפת עולמו. הוא יכול להיות מורה לכולנו, עלינו ללמוד ממנו הרבה, ללכת בדרכו, להמשיך בפעולותיו ובמעשיו, לראות בו סמל ומורה דרך.

יוסף ממלוק
סגן יו"ר ועד כיהכנ"ס הגדול בת"א

איש האחריות

זה עשרים וחמש שנים אשר זכיתי לעבוד במחיצתו במפעלים צבוריים שונים. בועד בית הכנסת הגדול כסגנו של רד"צ פנקס ז"ל כנשיא בית הכנסת, בחברה קדישא, במועצה הדתית ועוד. כשהיה מנהל את הישיבות בטעמו ובחנו המיוחד, היה משפיע הוד של קדושה ותפארת על הנוכחים, לכיבוש היצר של המחלוקת. גישתו לכל דבר היתה מתוך אהבת הצדק והיושר, סבלנות לגבי הזולת, ואהבת האדם באשר הוא אדם. ארשת פניו, קולו הערב וסגנונו היו משכנעים ומקסימים. ולא רק נאה דורש היה אלא אף נאה מקיים. התמסרותו ודאגתו לענינים דתיים, צבוריים, ולבסוף גם ממלכתיים במובן הרחב ביותר היו בלי גבול.

כדאי להזכיר כאן את המשבר במועצה הדתית בשנת תש"ב כשכל חברי המועצה התפטרו כמחאה נגד העיריה על אי מילוי חובתה הכספית כלפי המועצה אז נשאר הוא לבדו במערכה באמרו: חלילה להפקיר ולסכן את המפעל הקדוש הזה ע"י התפטרות כללית, פן יבולע ח"ו למפעל. והוא לבדו החזיק ונשא בעול עד אשר סידר את המועצה הדתית מחדש. וזה אירע בזמן שהרופא אסר עליו כל עבודה והתרגזות מפאת מחלתו.

כדאגתו לכלל, היתה דאגתו כפליים לכל פרט אשר פנה אליו בבקשת עזרה, המלצה, או סתם התיעצות, ודוקא בשעת מנוחה וחופש מעבודתו המיגעת — והיה עונה לכל דורש ונצרך, בנימוס רב לפי שכלו החריף ותפיסתו המהירה. עם כל העומס הרב אשר החיים העמיסו עליו, מצא עוד זמן לקבוע עתים לתורה.

מדברי סופרים ועתונאים

ש. דניאל

שליח הצבור הדתי

ברוך כשרונות ותכונות. תפיסה מהירה וצלולה, בינה חודרת ומקיפה, הסברה בהירה וממצה; סגולות אלו בצירוף אמונה באלוקי ישראל ותורתו, בקשת גאולה לכלל ישראל ואופי נמרץ ותקיף יצרו את הדמות. בכשרונותיו כבש כל שטח, שנתן דעתו עליו; בתכונותיו נעשה שליח הציבור הדתי במוסדות עירוניים, יישוביים וממלכתיים; בשקידתו הקיף עניינים הרבה וההיקף לא קיפח את העומק אלא להיפך, הקנה לו צלילות רבה. העניינים המסובכים ביותר היו מתבהרים בהסברתו הסדורה, הברורה והעניינית. לא זו בלבד שלשונו היתה מלוטשת, אלא גם שכלו היה ישר, מהיר ובהיר.

מצוייד בהשכלה רחבה, בכושר ציבורי ובנימוסים נאים מופיע הצעיר הזקוף והנאה, ללא רבב, בציבוריות הציונות הדתית והתבלט ביכולתו השכלית, בשקידתו, במרצו ובתכונותיו. קיבל על עצמו תפקיד אחרי תפקיד לא לשם תפארה, אלא פשוט, לעסוק בכל מקום באמונה. כדרכו, מתוך הכרת העניינים והכוונתם, היה יוצא ונכנס מתפקיד לתפקיד ובכל מקום — בביתו, בקי ונבון, מסביר ומציע, ראש מדברים, עד שאי אפשרי היה לא למסור בידו את הנהלת העניינים. קרוב לעשרים שנה עסק בבניין תל־אביב ובהקמת רשת חינוכה. בעיריה התל־אביבית, הפרוזדור לכנסת, בית הספר לאנשי פארלאמנט ולשרים, היה הוא מהבולטים ביותר בבינתו המעשית, בהופעתו המסוגננת הנאה ובהשקפותיו הברורות. בו בזמן הצטיין בתור הנציג הדתי היחידי בעירייה משך שנים מרובות, ראש הקהילה על מוסדותיה המרובים, מנהל בנק מזרחי ומנהיגה המזהיר של הסתדרות המזרחי. דעותיו וטכסיסיו היו שנויים במחלוקת, אך הכול העריכו את שליטתו בחומר, את שקידתו ומסירותו, את הופעתו רבת־הכבוד. האזינו לדבריו השקולים והצלולים, התחשבו בדעתו, דעת אישית ציבורית בעלת שיעור קומה.

תחומיה של תל־אביב לא הספיקו ליכלתו. עם שעשה בה גדולות בבניין בתי־הספר, בעיצוב דמות הרבנות, בהקמתם ובביסוסם של מוסדות מרובים, כשרונותיו ומרצו ביקשו שדה פעולה בהיקף ארצי. עיריית תל־אביב היתה הכשרה טובה לוועד הלאומי על מחלקותיו השונות; הוועד הלאומי הוסיף הכשרה לכנסת ולממשלה. בפארלאמנט ישראל מצא את מקומו המרכזי איש הציבור הנבון והמסודר, בעל השליטה המצויינת בחומר ובעל ההסברה הברורה והתמציתית. זכור לנו כיצד היה מתיר עניינים מסובכים בתור יושב ראש וועדת הכספים ומשיב תשובות שנונות, בתוכן כבצורה, למעירים המרובים. בפולמוס זה הבהיק בכל גווני כשרונו, כשדבריו היו תמיד בחינת מועט המחזיק את המרובה.

בכל יכולתו נתגלה כשר התחבורה. בפרק זמן קצר באופן יחסי השתלט על ממלכה רחבת ידים זו וגילה בה את בינתו המעשית ואת תקיפותו הישרה.

הסבריו המופתיים על הנעשה בתחבורה, בהצעותיו ותכניותיו השונות — בהגיון חודר, בעניניות מאירת עיניים, בצלילותו הטיפוסית, כל אלה קנו לו כבוד והערכה בכל החוגים. הרי דמות של שר ממש, שעם ידענותו המקצועית אין הוא מוגבל בתחומו, אלא מגלה תנופה והיקף; עם גמישותו ההכרחית הריהו תקיף ועומד על דעתו בעניינים עקרוניים; ועם עיסוקו בעניינים „משעממים" לכאורה הריהו מסבירם בצורה נעימה ומניחה את הדעת. אין ספק, שהיה אחד השרים המוכשרים ביותר בממשלה. ללא מפלגה גדולה מאחוריו, אלא בכשרונותיו ובאופיו כבש את מקומו המכובד בממשלה ובמדינה.

שומר תורה ומאמין תמים, נוסח חרדי הונגריה. התפלל ליהדות חרדית מאורגנת. בכינוסים האחרונים של המזרחי הטיף לאחדות כל המיפלגות הדפיות לתנועה דתית עממית אחת, שתקיף חוגים רחבים, לרבות בלתי מיפלגתיים. היה בשעתו מיוזמי החזית הדתית, שראה בה תכנית מינימום לאחדות היהדות הדתית. דרש איחוד זרמי החינוך הדתי. אף תבע מהיהדות הדתית מסירות מליאה לתפקידיה.

בתור שר התחבורה התלבט קשה בשאלת השבת והגיע לכלל הישגים מסויימים, שבהתחשב בנסיבות יש להעריכם כמות שהם. הוראתו האחרונה היתה להפסיק את העבודה בלילות שבת בנמל חיפה.

הוא היה אחד האישים היצרניים המעולים במדינה. אחד מאישיה המזהירים, שהלך והצטלל בדעת ובאופי, הלך וגדל עם תפקידו.

הוא היה בין יוצרי המהלך החדש בציבוריות הדתית בארץ ישראל. החיים המתהווים בקצב עז, כשהם גדושים בעיות מרובות, הקימו בארץ את איש־הציבור המקדים נעשה לנשמע. טובי המנהיגים בישוב הצטיינותם היא במעשיותם המושראת השראת אידיאה. ד. צ. פנקס נמנה עם הסוג הזה. יכולתו המיוחדת להתיר ענינים מסובכים ולהסבירם בנועם מדברותיו, היא שעמדה לו להכנס לתוך כבשון הבעיות ולבקש להן פתרונות. הוא היה בקי בענייני בטחון ובעסקי־כלכלה, בשאלות חינוך ובבעיות דתיות מעשיות, טרוד כל היום, הולך מישיבה לישיבה, היה דן בכל וועדה בסוגיות הנידונות ברוב ידיעה ועניין. טרוד ומרוכז. עסוק מאוד ותוך כדי־כך מתוכנן. היה עניין מיוחד לראותו יושב בראש ישיבה ואסיפה. קפדן ומנומס, דייקן ומסודר, עומד על דעתו ותכניתו. כאן התגלה כושרו המיוחד לנהוג ולקבוע דפוסים לגילויים ציבוריים. ידיעותיו בענייניים מרובים, תקיפותו ואדיבותו, תפיסתו המהירה והבהירה, שקידתו ומסירותו, עשוהו דמות מושלמת של מנהיג־ציבור. אישים מסוג זה הם מועמדים אידיאליים למשרת ראש־ממשלה במדינה מודרנית.

כחיצוניותו המסודרת, לכל תגיה, כך הגיונו הישר ותכונתו הממושמעת. לא סבל רישול כלשהו בעבודה. תבע הרבה מעצמו ולכן העיז גם לתבוע דייקנות ושיכלול מאחרים. כל מיסמך, מכתב ומאמר היה קורא אט־אט, קולט קליטה שלימה את החומר ובוחן ביתרונות ובמגרעות. ומשהיה לו מה להעיר, ייחד זמן מזמנו להעלות על הכתב את הערותיו ולשלחן לכתובת המיועדת. כותב הטורים עמד עמו במגע בענייני עתון „הצופה". מתוך מכתביו אל העתון, שהכילו הערות שונות, אפשר היה להכיר, שהוא קורא את רוב החומר של העתון, קורא כדרכו,

בריכוז ועיון, ומבקש לתקן מוז שטעון תיקון, לדעתו, בעיתונה של התנועה. לא הסיח את דעתו מכל עניין הנמצא במעגל החיים הציבוריים, בחן כל ידיעה וכל כותרת, והעיר בהתמדה את הערותיו ותיקוניו. היו לו דעות משלו. טעם משלו. דרישות ותביעות משלו. אך ידע להקשיב גם לדברים מסבירים ומשכנעים של אחרים. וכאיש־החובה במהות זויה תמיד מוכן להיענות אל הפונים אליו ומבקשים חוות־דעתו. פעמים אחרי חצות הלילה, כשהיה נחוץ הסבר והשלמה לידיעה, או למאמר, היית מצלצל אליו, והוא נענה תמיד לבקשתך: מעולם לא אמר „אין לי פנאי", אף על פי שהיה אחד האישים העסוקים ביותר בארץ; מעולם לא אמר „אני עייף כעת", אף על פי שהיה אחד העובדים השקודים ביותר בארץ; אלא תמיד היה עומד על משמרתו, ביום וגם בלילה, ומוכן ומזומן להושיט את עזרתו. אם העניין לא היה נהיר לו בעצמו, היה אומר: לצערי, איני יודע, או: תן לי שעה קלה להרהר בדבר; ואם היה הענין מוכר לו, הרי היה מסבירו בניסוחים ברורים ומחוורים. לכן היה מקובל ביותר על אנשי העיתונות. בעצמו איש־עבודה מושלם ידע להעריך את טרדנותם של עיתונאים, שהיא חלק בלתי נפרד מתפקידם. ומשהעריך את עבודתם עמד לשירותם וסייע בידם בהבהרת עניינים מסובכים. העיתונאי מצא בו את החמרים הממשיים הדרושים לעבודתו: אינפורמציה מדוייקת ואחראית, במידה שמותר לפרסמה; ניתוח ממצה ועניני ולשון מסוגננת בתכלית השלימות.

הוא היה מתבטי בעיקר בשיחה ובנאום. קולו הערב, לשונו הברורה, הסברתו הטובה והענינית, שדיתה מתובלת אמרות־כנף ומובעת בנעימה חגיגית במקצת, סגולות אלו הקנו לו שם של נואם מובהק. חריף בפולמוסו, שנון בתשובותיו, וידע סודה של מימרה נחרתת בזכרון. משיאספו את מבחר נאומיו ימצאו בהם שלל ידיעות בשטחים מרובים, תכניות ענייניות, דברי־רגש כבושים וניסוחים יפים של רעיונות נעשיים. הוא הרבה לנאום. בקלות, עתים בחן, גם בסממני הומור, היה מביע את דעותיו והגיונותיו בשולי עניינים שונים. לעומת זה מיעט בכתיבה, אך מפרק לפרק היה מפרסם מאמרים לא־ארוכים בעניינים העומדים על סדר היום. בשעות פולמוס־של־בחירות היה משתמש גם בעטו לשם הסברת דעתו. והדברים היו שנונים ומנוסחים.

מעשיו המרובים היו מכוונים על ידי תפיסת חיים דתית־לאומית ברורה. בכל דיון בעל ערך היה מביע את דעתו ומבססה הן מבחינה רוחנית־חברותית והן מבחינה מעשית. הרציפות של מסורת ישראל ברשות־היחיד וברשות־הרבים הונחה כאבן־ראשה בהשקפת־עולמו. בנאומיו המרובים מפוזרים משפטים, מנוסחים היטב, המבטאים את הלך מחשבותיו על שבת ומועדות, חינוך וכלכלה, לשון ולימוד תורה, בית כנסת ותפילה בטחון ותחבורה, משפחה ומדינה. בכל התחומים הדגיש תמיד את הייחוד היהודי והצורך לילך בדרכנו מדור דור.

במזיגה הנדירה של איש־מסורת במהות ואיש־ציבור בקי וחריף במשק מודרני; של שומר־מצוות ועוסק באמונה במוסדות דתיים ובו בזמן חכם־כלכלה ומדינאי מעשי בעל מעוף; של קובע עתים לתורה ובו בזמן שקוע ראשו־ורובו בכל העניינים הממשיים של היישוב והמדינה ייצג ר' דוד צבי פנקס ז"ל, דמות ממלכתית יהודית מקורית.

ד"ר ע. קרליבאך
עורך „מעריב"

לא ידע ליאות

...לא לדעת ליאות. לשבת בבוקר בבנק המזרחי המתאבק בצעדיו הראשונים, המיטלטל עם כל תנודות העליות של המעמד הבינוני, לטפל בכל בקשת אשראי וגמילות חסדים באופן אישי, — למהר משם לעיריית תל־אביב, לסגנות ראש העיר, למחלקת החינוך, שגדלה בחמש עשרה שנות כהונתו מאלפי תלמידים לרבבות, — ולאוץ מכאן להתייעצות המוסדות הציוניים העולמיים, — ולדון, בינו לבינו, בעניני הגזברות של הועד הלאומי המוטלת עליו, — ולנהל את מחלקת הקהילות הכל־ארצית, ואת בית הכנסת הגדול של תל־אביב, ואת החברא הקדישא ואת...

וכשבאה תקומת המדינה וביטלה כמה מן המוסדות והתפקידים — ולאחרונה התפטר מעירית תל־אביב — הוא התפרק ממעמסה אחת רק כדי ליטול אחרת במקומה על שכמו.

הוא ממלא את התפקידים הכלכליים המרכזיים של החזית הדתית הפרלאמנטארית בכנסת הראשונה. הוא יושב ראש וועדת הכספים אשר עשתה את מלאכת „בראשית" בתקציבים, במיסים, במימון שרידי מלחמת השחרור...

ואף כאשר חלה, והרכב הכוחות והסיעות בחזית הדתית השתנה, והיתה שעה להנפש — עמד על כך ליטול על עצמו את המשא הכבד מכל: משרד התחבורה...

„אם רק אחיה, — אמר לי שבוע לפני פטירתו — והממשלה הזאת תחיה עד לבחירות חדשות רגילות, אני מקווה שאשאיר ליורשי אחרי מערכת תחבורה משוכללת"...

לא זכה.

אחד ושניים מבין מאה ועשרים. אין צורך לומר, שהרוב המכריע לא הסכים לדעותיו ולרבים מצעדיו. אך אם האחד בין הרבים יכול היה בכל זאת להטביע את חותמו על שטחים רבים במדינה, היה זה מפני שהעריכו את כשרונותיו הרבים,מפני שגם הרבים הטו אוזן לעצותיו מפני שכיבדו את נימוסיו ואת סגנונו הפארלאמנטארי.

דעתו של פנקס, — אף שדעת יחיד היתה, — היה לה משקל רב באזני ראש הממשלה, באזניהם של רבים מאזני הכלכלה שלנו, בתוקף השכל הישר שבה, ובתוקף ההכרה, כי לבו של האיש — לטובת המדינה בלבד.

אורי קיסרי

שר בישראל

תגובה שבחפזון, נובעת מתדהמה ומצער, היתה מוסיפה למלה „שר" את המלה „בישראל". העין היתה קוראת איפוא: „על קברו של שר בישראל". וזכרו של דוד צבי פנקס היה נקשר אל כפילות המושג והתמונה: שר של מדינת ישראל — טרמינולוגיה טריה בת ארבע ומשהו שנים — ומאידך: שר בישראל, תיאור עתיק, רווי מסותר, דמות לעין ולמופשט, שלכל אורך ההיסטוריה היהודית ניתן, מפעם לפעם, על אישים, שאישיותם היתה נשאה ועמוקה, משהו מעין „משכמו ומעלה".

הכרתי את המנוח וראיתיו לראשונה לפני שנים רבות, אולי יותר מעשרים. הייתי במצוקה כספית מסויימת והלכתי ברחוב כשאני שואל את עצמי מהיכן אשיג את השלושים, או ארבעים, הלירות שהיו נחוצות לי. עברתי על פני בנין אפ"ק, ברם פנימה לא נכנסתי, כי ידעתי שאליהו לבונטין יחלק לי הרבה מחמאות, אבל לא יתן אף פרוטה אשראי. בעודני מהלך, והנה דוד תדהר בא לקראתי. חבר טוב הוא לפעמים גם יועץ טוב. שחתי לו את עניני. והוא שאלני, אם אני מכיר את מר פנקס, מנהל בנק „מזרחי". עניתי בשלילה. תדהר אמר: „בעצם לא חשוב. היכנס ופנה אליו. אם יהיה צורך בערב, תוכל להציע אותי". „בנק מזרחי" התאכסן באותה תקופה בצירוף של כמה חנויות, בקומת קרקע של בית חנוך ברחוב הרצל. חציתי את הרחוב — ונכנסתי.

המנהל קיבל אותי. הוא קסם לי מיד. מזיגה חיצונית נפלאה של אירופיות ויהדות. הוא קסם לי שבעתיים, שעה שנתן הסכמתו לבקשתי ואמר: „אם אין לך ערב, אתן לך ערבותי הפרטית". הודיתי לו והסתפקתי בתדהר.

לימים, כשיסדתי והקימותי לי שבועוני, והיה לי צורך בחשבון עובר ושב ולשם כך באשראי, היה ברור לי שאפנה אליו. האשראי ניתן לי, והיחס של המנהל והבנק אל חסינותו הפינאנסית של עורך בלי קאפיטאל, היה יחס למופת. החשבון עמד חייב במשך קרוב לעשר שנים, תדיר ללא תנועה, אבל ההנהלה לא האיצה בי, עד שהעברתי את העתון לידי מישהו אחר וסילקתי את כל החובות, סילקתי גם את חובי לבנק...

אני זכרתי לו תמיד את החסד, וסבורני, שבלא יודעיו הייתי אף משוחד כלפיו באהדתי הגלויה ובחיבתי המסותרת. יום אחד לאחר שנים רבות, עליתי אל ביתו ברמח"ל, הפעם בענין ציבורי־אישי ולא בענין כספי. בביתו כמו בבית הבנק, היה זה אברך המשי המסוגנן, בן טובים ואיש טובים, שכאילו נקרא להזכיר לכל הנברא בצלם אדם שאין צורך לצאת מן הכלים, להתרתח, לצעוק ולגדף. אגב: ברבות הזמן, בעיריה כמו בכנסת ניתנו לו הזדמנויות רבות להורות לנציגים שלנו כיצד יש לדבר וכיצד אין לדבר. אותו יום, כשעליתי אליו ופרשתי לפניו

את עניני הבטיח באותה פשטות שקטה שהיתה כה אופיינית לו — להשתדל. כששאלתיו, מתי אוכל לקוות למתן תשובה, קבע לי זמן לאחר 48 שעות. תמהתי ואמרתי לו: „ידוע לי שאדוני טרוד מאד. 48 שעות יספיקו לו להתעניין בפרשה הפרטית הזו?" החיוך כמעט שלא נסתמן בקצות שפמו הגזוז, כשאמר: „כל ענין אישי הוא ענין ציבורי, והענינים הציבוריים, כלום אינם קשורים באנשים חיים?" התשובה הגיעה — והיא היתה חיובית — לאחר 47 שעות.

ואני זוכר יום רחוק, כשבכבדות, בצעדים של חולה שרק אתמול מתחיל להחלים, ראיתיו נכנס לתוך מונית. הדבר היה לאחר התקפת לב קשה, שכבלה אותו, דומני, במשך חדשים רבים למיטתו.

ברכתיו, בפגישה מקרית זו, להחלמתו, והוא הציע לי להכנס עמו למכונית שהסיעה אותו לעיריה. באלנבי היתה התנועה שטנית והמכונית, בתוך פקעת מכוניות, לא יכלה לזוז. הנהגים שרקו, צרחו, וזו היתה בוקה ומבוקה שקשה להעלותה על הדעת. אני התרגזתי, אבל פניו החוורים, ממש תכריך לבן, החוורים והחטובים, של מי שהיה מיועד יום אחד לשמש שר של תחבורה, לא נעו ולא זעו. אמרתי לו: „כלום אינך סבור אדוני, שהיה מוטב לך להשאר עוד כמה ימים במיטה ולנוח?" והוא לא השיב לי תשובה. הוא לא השיב לי תשובה גם כשהגענו לרחוב ביאליק והוא נפרד ממני והחל מעפיל מתוך מאמץ במדרגות. את התשובה השיב לי לפני שבוע — לי ולך, לכולנו, לכל מי שבירך אותו ולכל מי שקילל אותו, — השיב, כשלא הרשה ללבו החולה, הכואב, להחליף כוח ונשאר על משמרתו עד שנגאל. שר בישראל — לפני היותו שר במדינת ישראל.

ד. זכאי
מעורכי „דבר"

האיש במקומו

יום לפני פטירתו ביקרתי בשטח „פיתוח הקישון" והייתי עד למעשה הגדול שנעשה שם — מעין שינוי מעשה בראשית. ידעתי כי העבודה הרבה הזאת היא ברשות משרד התחבורה ושאלתי את מלווי, אחד המהנדסים הראשיים, וותיק שאני מכירו שנים רבות, על היחסים שבין הנהלת העבודה והשר, והוא אמר לי:

— — האיש במקומו! מהיר תפיסה, מקיף וחודר, בעל כוח החלטה, כוח־עבודה עצום, מסוג אנשים שבוחרים לעשות הכל בעצמם — —

רק אתמול — —

כן, אנו רואים את מתי המספר, בחירינו, בעבודתם שלמעלה מדרך הטבע, משתאים ליכולת עבודה זו ויודעים את השריפה שהם שורפים עצמם. מתוך חרדה יש ואנו נזכרים ואומרים מזמן לזמן דברי אזהרה, והם נשמעים תמיד — בחיוך. מכל מקום, אלה שלהם חרדתנו ודאי שאינם שמים אל לב. ובינתיים אחד אחרי אחד: דוד רמז, אליעזר קפלן, דוד צבי פנקס — —

במשק עליון זה של המדינה ודאי אין לא הסדר ולא פיקוח ולא שימוש ראציונאלי. כי אין ערוך למחיר שאנו משלמים בעד זה — ארונו של דוד צבי פנקס יוכיח.

ד"ר ה. רוזנבלום
עורך „ידיעות אחרונות"

איש העקרונות

איש העקרונות היה דוד צבי פנקס — מתחילת דרכו הציבורית ועד יומו הטראגי, ומעקרונותיו לא זז אפילו כמלוא הנימה בחייו.

ואולם, העקרוניות מתפרשת באופן שונה על ידי אנשים שונים. דוד צבי פנקס ז"ל „נטפל" לעקרונות, שעלו לו בבריאות ובדם. יתר על כן: בתנאים שבהם הננו חיים בארץ מותר היה להניח מראש שעקרונותיו יעלו לו בדם. והוא ידע זאת יותר מכולם. ולא נרתע מהם למרות הכל. כי עקרונותיו נבעו ממקורות עמוקים וטהורים, שיתכן כי הוא בעצמו, אפילו רצה בכך, לא היה מסוגל לסתמם.

ואולם, יחד עם זאת היה פנקס ז"ל מדינאי במידה מספקת כדי לא לחזור על השגיאות של בעלי עקרונות אחרים בהיסטוריה: הוא הרגיש באינסטינקט שבו היכן עליו להיעצר.

והוא, האופוזיציונר, שכאילו נדר בחיים שלו נדר להטות אחרי המעטים דווקא — הוא אשר נכנס לממשלה. לא לממשלת הקיצונים „שבמזרחי" ולא לממשלת האזרחים המוניציפאלית, אלא לממשלת בן גוריון והרוב. ואין זה סוד שהיו אנשים אשר ראו בזה „סטיה".

כי פנקס היה, אם מותר לומר ככה, אידיאליסט בעל חשבון צונן; הוא הלך בדרכים קשות אך מעולם לא בדרכים שנראו לו כבלתי אפשריות מבחינת הביצוע. ההוכחה: העיריה, שבה החזיקו האזרחים מעמד איך שהוא. ברם, במצב שנוצר עתה במדינה לא האמין עוד המנוח בכך, שעקרונותיו עלולים לנצח לגמרי — ואפילו יהיו מצדדיהם עקשנים כמה שיהיו. והואיל וכך — אמר לעצמו, כאן לא תועיל לי התקפת מצח...

נראה היה לו שהברירה העומדת לפני האופוזיציה היא במסיבות שנוצרו בארץ — להצניע לכת על ידי נסיון להשפיע על השלטון הקיים מבפנים — או מרד. ואכן, הוא לא פחד גם מפני המרד, אך דעתו היתה שהמרד יוליך את כל המדינה שאולה, ולפיכך פסול הוא בתכלית אצלנו. נשארה המלאכה הקשה מאד לנסות ולהשפיע על הממשלה מבפנים.

ומשסבר ככה — צעד ככה, ובדינאמיות הקודמת שלו.

והיתה זאת אחת מסגולותיו של פנקס שהיתה לו האמביציה לעשות את המלאכה בשלטון, אשר לפי מיטב הרגשותיו שלו היתה זו מלאכה אשר ציפתה לו.

הוא היה פטריוט יהודי אשר ידע לשחות נגד הזרם וגם להשתלב בתוך הזרם לעת צורך — זאת וזאת בהחלטיות ובמרץ ומתוך אמונה אמתית בכוחו.

והוא חסר עתה לא רק לידידיו אלא לכל העם הזה כולו.

דוד גלעדי

עסקן ופרנס

ראיתיו שבוע לפני פטירתו בכינוס הארצי של המזרחי. הוא לא היה בעל טמפרמנט סוער, מהנואמים המרימים את קולם. מאז הכרתיו היה מקיים תמיד „והוו מתונים בדין" ולא היה יוצא מעולם מגדרו. והפעם, שעמד בפני משתתפי הכינוס ושם היו גם אורחים מארצות הגולה, וביניהם גם רבנים, הרים את קולו והזכיר מימרה תלמודית ממסכת כתובות, ש„כל הדר בחוץ לארץ, דומה כמי שאין לו אלו־ה" ופירש ואמר שאפילו יהודים דתיים, המקיימים תורה כולה לכל דקדוקיה, לכל מצוותיה המעשיות, דומים למי שאין להם אלו־ה, אם הם דרים בחוץ לארץ. והמשיך והזכיר היפוכה של מימרה זו, האומר, ש„הדר בארץ ישראל, דומה למי שיש לו אלו־ה" ופירש ואמר, שאף יהודים שאינם דתיים שפרקו עול תורה ומצוות, אלא שדרים בארץ ישראל הם דומים למי שיש לו אלו־ה.

והתרגש וקרא ליהודים דתיים לעלות, ולא נשא את פני האורחים ודיבר אתם קשות, על שהם מוסיפים להיות שרויים בגלות, ליהודים אין שום תירוץ לכך. ומה שקיים הוא בגופו, בעלותו בגיל צעיר ארצה, הוא תבע בכל הזדמנות מכל יהודי דתי, שדיבר סרה בארץ ובחילוניותה. אם הם רוצים באמת ובתמים במדינה יהודים נאמנה למסורת, אדרבה, יבואו ויעלו וירבה מספרם ויכריעו את הכף בהכרעה דימוקראטית.

ראיתיו בהתרגשותו וידעתי שאסור לו להתרגש.

כי פגשתי עשרה ימים קודם לכן, ליד הכניסה למלון „המלך דוד", שם נדברתי לחכות לו. לאותו יום נועדו שתי ישיבות של הממשלה. וכשר התחבורה ערך בו ביום קבלת פנים לגנראל סרנוב, מלך הטלביזיה באמריקה. והאיש הדייקן, שהקפיד עם עצמו ועם אחרים, היה כבול באותו יום ביד המקרה, שכפה עליו לאחר לפגישה. הוא הגיע למלון במכונית משא שנזדמנה לו ליד משרדו, בנסעו בתאו של הנהג. ברדתו מהמכונית, ירד עם השמש של משרדו מהמכונית, כשבידו האחת מזוודה עם ניירות ובידו השניה עשרות תיקים. העייפות היתה נסוכה על פניו. והוא הרגיש בוודאי במבטי התוהה והשיב לשאלה האילמת, בהצביעו על המיטען, באמרו:

„זוהי מנת הלילה שלי..."

וביקשני ללוותו לחדרו, אותו חדר שראה „מנות לילה" כאלה זה שנה ומעלה, מנות שעולן הכביד עליו יותר ויותר, עד שכרע תחתיו.

השיחה היתה חטופה. היתה שעה שלוש ומחצה אחרי הצהרים. ובשעה ארבע היתה צריכה להתקיים הישיבה השניה של הממשלה. „עלי לנוח קצת"... אמר, ולבני נקפני, על שגזלתי אפילו רגעים אחדים בלבד מאותה רבע שעה שהועיד למנוחה, והאיש בעל הנימוסים היפים ביותר שפגשתי בציבוריות

הישראלית התפשט בנוכחותי, תוך בקשת סליחה, ושכב על מיטתו, אותה מיטה שבה עצם את עיניו לעולמים.

לוויתי את דרכו הציבורית של דוד צבי פנקס המנוח מזה שנים רבות. מאותה עת ששמו נתפרסם כעסקן המזרחי ב„דער מזרחי וועג" שיצא בוינה ודרך פעילותו במועצת עירית תל־אביב ועד ימי המדינה. היתה זו דרכו של פרנס הציבור שאין לו בעולמו דבר מלבד הדאגה לצרכי ציבור באמונה. בשופרון שבהונגאריה המערבית, הקרובה לגבול האוסטרי, נולד ובילה את ימי חלדו. היתה זו קהילה שימיה כאלף שנים והכרוניקה הקודמת מספרת על יהודיה הראשונים שעסקו בעסקי כספים. זיקה זו לעסקי כספים ופינאנסים ירש אולי פנקס הבנקאי מקודמי קהלתו וכך צמח והיה למומחה לעניני פינאנסים ולראש ועדת הכספים של הפרלאמנט הישראלי. את עסקנותו התחיל ב„תפארת בחורים" של ישיבת שופרון, שבתקנות שלה היה כתוב בפירוש, שהיא תתמסר ל„טיפוח התרבות העברית", דבר שהיה בו חידוש לגבי ארגונים של בחורי ישיבה בהונגריה.

עוד בהיותו צעיר עקרה משפחתו לוינה ואביו פתח שם מסעדה כשרה, שהפכה לבית לאברכים שספגו לגופם מנה גדושה של תורה ויהדות בישיבות הונגריה וגליציה ובאו לוינה, לקנות שם מחכמת הגויים וגינוניהם. לרבים קסמה חכמה זו, הם הציצו ונפגעו. פנקס הצעיר הציץ אף הוא, אך לא נפגע. אדרבה, באותה וינה, שהיתה אז תפארתה של אירופה הליבראלית, הוא נשבה בכבלי חלום שלא נשתחרר עוד ממנו. רק זה עתה חלפו זוועות מלחמת העולם הראשונה ובאירופה נשבו רוחות של חידושים חברתיים ותקנות חדשות פיעמו גם בלב יהודים ואילו צעיר זה, שבא מקרב האורטודוקסיה ההונגרית, שרבניה יצאו בחרמות על הציונות, — התחיל מטיף לעליה וקיים במהרה בגופו, מה שהטיף לאחרים.

סמוך לעלייתו ארצה מצא את עצמו במרכזה של הקלחת הציבורית ואף שמטעם מפלגתו הושם להיות שוקד על טובתו של המוסד הכספי של הסתדרות המזרחי, — הרי הקדיש את כל שעתו הפנויה מתפקידו זה לעניני החינוך הדתי.

אך, כאמור, ד. צ. פנקס היה יותר פרנס, מאשר עסקן. הוא לא ידע את סוד הקנוניות הקטנות שהן ממקצועו של עסקן, אך דאג את דאגותיו של קטן וגדול, שפנה אליו, בידעו — כי הנשיאה בעול דאגה זו תיחשב בעיני פנקס כמצוה שיהודי מאמין מצווה לעשותה, באשר זוהי חובה של עשיית צדקה. ולכן אפשר היה לבוא לביתו, לאותה דירה שכורה ברחוב רמח"ל — בכל עת ובכל שעה. וכן אפשר היה להטרידו במשרדו, יהיה המטרידו מי שיהיה, אם הוא רק נזקק לעזרה ואם רק דבר צודק בבקשתו. ואפשר היה לחכות לו בכניסה לאולם הכנסת ולשלשל פתק לידו, והיה תמיד מצרף את לבו החולה לדאגותיהם של אנשים קטנים שהיו מבקשים את עזרתו בדברים פעוטים כבגדולים.

זכורני שבסופו של המושב הראשון של האסיפה המחוקקת התכנסו הסופרים הפרלאמנטאריים ועשו מעין משאל „גאלופ" ביניהם, מי הוא נבחר העם, שמגיע לו התואר של „איש פרלמנט מובהק". ועשו את הבחירה לפי כל כללי ודקדוקי ה„גאלופ" וסיכומי נקודות. והתואר ניתן לפנקס המנוח, שכל הופעתו

בפני נבחרי העם היתה ענינית, ללא שום תוספת של בומבסטיות, ללא רצון לעשות נפשות ולהשפיע שלא באמצעות ההגיון והעובדות. וגם נימוסיו וגינוני הופעתו הנחילו לו כבוד זה מידי עתונאים, שהכירו לדעת את כל הנבחרים בחולשותיהם וקטנוניותם האנושית. ובאותה תקופה היו הופעותיו יותר תכופות מאשר בימי הכנסת השניה כאשר כיהן כבר כשר התחבורה. אז היה יושב ראש ועדת הכספים והיה מראשוני המדברים בשם הקואליציה כשהיה צורך להגן על תקציבים ולפרש את סעיפיהם.

חז"ל מצווים על תלמידי חכמים, להקפיד הקפדה יתירה בחיצוניותם, שבגדיהם יהיו ללא רבב, שהליכותיהם יהיו במתינות, שמגעם עם כל אדם יהיה בדרך של כבוד. כך היה וכך נהג פנקס בעצמו, היה נוהג כבוד בעצמו ובזולתו, כי כבוד זולתו היה כבודו.

יצחק אלפסי

איש האשבולות

איש האשכולות, איש שהכול בו, תורה וחכמה, מדע וכלכלה, תבונה ומידות.

גם לפרט בציבור היה לסמל ולדוגמה. כל נדכה, כל מר נפש מצא מסילות ללב הגדול הזה, שהיה כולו קודש לכלל ישראל ולפרט בישראל. השם פנקס הפך מושג בתנועה ובציבור. שמו לבד היה שם עצם, תל תלפיות. "פנקס יטפל" — זרוח ללבי "פנקס יקבע" — והוקל. "פנקס הבטיח" — ונתרצה הנצרך.

פנקס היה התגלמות המזרחי. לא רק קברניטה של התנועה ונושא דגלה, לא רק מורה דרכה ומצפונה, לא רק איש התורה, העם והארץ. בכל מעשה ומעשה, זכר דבר היותו איש השורה במזרחי, כאחד העם, בפשוטיו — אבל איש מזרחי!

גדולה שבמידות, היו אומרים ראשונים, היא מידת האהבה, באהבתו הגדולה הגיע פנקס לשיא. תבוא אותה אשה אומללה מכפר שלם ותעיד בכמה מסירות נפש טיפל בעניניה והוא לא מכירה מתמול שלשום. לא קרובה לדעותיו, לא מומלצת מאיש. ויבוא אותו ישיש ויספר כמה עמל, כמה מרץ, כמה זמן השקיע הוא ז"ל, האדם הטרוד כל כך באלפי עניינים ממלכתיים חשובים, כדי שאותו סבא יקבל שכון מתאים המגיע לו. המלצה אחת הספיקה לו: בן הוא לעמו.

ובאותה אהבה בלי מצרים היה אוהב את התורה. מעידני עליו כי בתקופת עבודתו הקצרה במחיצתו, מעולם לא אמר לכשאפנה אשנה — תמיד פנוי היה ללמוד וללמד, להיות לאחיעזר ולאחיסמך ללומדי תורה, לעוסקי תורה, למוסדות תורה ומצווה.

המנוח הצטיין לא רק בחייו הצבוריים. מדותיו תרומיות היו. ישר להפליא ללא כל עקמומיות. נקי כפים ובר לבב במשך עשרות שנות עסקנות כל כך פוריה, לא דאג לעצמו ולרווחתו.

מגן היהדות שומרת התורה

אחד הלוחמים הגדולים ליהדות הדתית. אחד הבונים הוותיקים של המדינה. אחד האישים המזהירים שהיה לנו במדינה. בעל מעוף גדול, בעל כשרונות יוצאים מהכלל. אחד מעמודי התווך של היהדות הדתית.

הוא היה מגן היהדות שומרת התורה בכל שטחי החיים. תמיד מהאישים המרכזיים. בעל מעשים גדולים, בעל מחשבות בהירות, בעל דיבור מזהיר. היה אחד מראשי המזרחי, אולם כולנו ידענו שהאיש מקיף את כל היהדות הדתית כולה.

„שערים"

דמות ממלכתית

מר ד. צ. פנקס ז"ל נבדל מעסקנים מפלגתיים רבים כשם שפרלמנט נבדל מאסיפה של אחת ה„חברות" בעיירה הגלותית. גם הוא בא מעיירה, אבל כנראה זכה בבית אביו — בארץ מוצאם של הרצל ונורדאו — בחינוך ממלכתי, באותן המידות של התאפקות בדיבור ובנעימת הדיבור, של מחשבה תחילה, של חדירה לגופם של עניינים, ללא תגובה עצבנית אישית, ובעיקר — של העדפת ענין הכלל על עניני היחיד, החוף והמפלגה.

אלה הם ממידותיו של איש־פרלמנט, שבהן הצטיין ד. צ. פנקס, שבהן היה משכמו ומעלה גבוה מן הציבור סביבו.

הוא היה איש הימין. לא רק בדבקותו לדת (או, ביתר דיוק, בשילוב דתיות ומדיניות) אלא גם בתפיסת היסוד הכלכלית והסוציאלית שלנו. אבל יותר משהיה איש־ימין היה איש קונסטרוקטיבי, שהעשיה היתה משוש חייו, ולכן לא סבל אופוזיציה עקרה. נפשו סלדה ממנה, מאופוזיציוניות עקרה זו.

ד. צ. פנקס ז"ל נמנה עם הדמויות הגדולות, הראשונות והראשוניות, שסללו דרכים אל חיינו החדשים, הממלכתיים הפרלמנטאריים. הוא ייכנס להיסטוריה של מדינת ישראל כאחד ממניחי היסוד, ממעצבי־הדמות.

„הדור"

פטריוט ולוחם

...לא רק אדם מעשי היה המנוח — אלא גם פטריוט חם לב. לא רק כוח קונסטרוקטיבי — אלא גם לוחם אמיץ בשעות מסויימות בחייו. ובשעות אלו ידע לעמוד על דעתו, לנתק קשרים חשובים בעיניו, והתרחק מיתר „האלמנטים הקונס־

טרוקטיביים" שהיתה בדרך כלל שייך אליהם במזגו ובדרכי חייו ולקום כמעט בודד, למלחמה נגד הרוחות השולטים בישוב ובמדינה.

דוד צבי פנקס העסקן, הבנקאי, איש הכספים — היתה לו אהדה עמוקה לנוער הלוחם, למרד הגדול, למחתרת, ובמיוחד למלחמתו של הארגון הצבאי הלאומי. כל אחד יודע על התנגדותו החריפה למפיחי מלחמת האחים ועל חלקו בהשגת ההסכם בין ההגנה לארגון הצבאי הלאומי, הסכם זה שהודות לו הוקמה בשעת הרת גורל, חזית מתואמת אחת נגד הכנופיות וצבאות הפולשים. דוד צבי פנקס ז"ל, לא נסוג אחור, ונשאר נאמן לעצמו, ובהופעתו במועצת המדינה הזמנית — רכש לו זכות חשובה בחייו מלאי ההצלחות.

„חרות"

שקול ופורה

איש צבור היה מנעוריו ובעל כשרונות רבגוניים. בכל מקום שהיה — בתבלט, וכל תפקיד שהושם עליו היה ממלא על ידו לפי מצפונו. ביחוד באו לידי גילוי כשרונותיו וסגולותיו כחבר הכנסת והממשלה. הוא ניחן לא רק בתפיסה חריפה, בחריצות ובנאמנות אלא גם ברוחב דעת, בהבנת רוח הזמן וביכולת להתעלות בשעה מכרעת על אינטרסים כתתיים, כי היה בעל חוש ממלכתי ובעל אחריות ממלכתית. על כן ראוהו רבים לא רק כאיש־מפלגה, אלא כאחד האחראים לעניני המדינה כולה.

וכשם שמעשיו היו שקולים ופוריים, כך היו דבריו שקולים. כבקי בגינוני פרלמנטריזם היה מפליא בתשובותיו לשאילתות ולהתקפות האופוזיציה, שהיו חדורות אחריות, מסוגננות ומנומסות. על כן כבש את אוזן השומע ורכש לו יחס של כבוד.

„הפועל הצעיר"

העסקן והמדינאי

ש. הורניק

איש המזרחי המובהק

(מארבעים שנות פעולתו)

„גם במעלליו יתנכר נער". כבר בהיותו בן שש עשרה פרסם מאמר רעיוני על הסמל „מגן דוד", שבו ניכרו כבר ניצני ההוגה, המסתכל בפנימיות הדברים בעין חדה ובוחנת, — המנהיג בעתיד. בשנים אלה ולאחריהן בתקופת לימודיו באוניברסיטה והשתלמותו בישיבות גדל עם פעלתנותו המתמידה והתבלט בסגולות נפשו הנעלות ככח דינאמי עולה ודוחף, ובשנת תרפ"ב אנו רואים אותו כבר עומד בראשו של ארגון צעירי המזרחי בוינא — כנשיאו.

מאז ואילך מופיע הוא תכופות בכינוסים, בועידות של המזרחי ובקונגרסים הציוניים כאיש־צבור מובהק ומפתיע את הצבור בהרצאותיו ובדבריו הקולעים והשנונים לעניינים הנדונים. מכירים שצעיר זה, כשרון בלתי שכיח, נועד לגדולות. בשנת תרפ"ב הוא משתתף בועידת העזרה העולמית בקארלסבאד, ובתרפ"ג — בועידת המזרחי העולמית ובקונגרס הציוני הי"ג כנציגם של תלמידי בתי הספר הגבוהים. בועידה עולמית זו של המזרחי, הראשונה שהוא השתתף בה, הוחלט



נואם בתגיגת יובל החמישים בבית ספר בילי"ו (תשי"א)

על יסודו של באנק המזרחי — והוא שהתמחה בינתיים בבאנקאות וכתיאורטיקון מעמיק בעניני כלכלה — נבחר ליו"ר הועדה לעניני באנק המזרחי, להכנת פתיחתו של המוסד וכל הפעולות הכרוכות בכך.

לאחר עבודת שנים וככח תוסס במזרחי בוינה עולה הוא בתרפ"ה ארצה, וכאן הוא פותח פרשת חיים עתירת מעש ותהלה כחבר באנק המזרחי ומנהלו, וכאיש הצבור רב ההשפעה. לכאורה הוא פעיל כאיש הכלכלה גרידא. אך עם זה הטה אוזן לכל הנעשה במזרחי בארץ וחודר לתוך בעיותיו. וכבר בכסלו תרפ"ח, לפני הועידה הארצית השלישית ועם ההכרזה על הקמת „קרן ארץ ישראל" גם בארץ — נתמנה לתפקיד מרכזי בהנהלת מכשיר כספי חשוב זה של התנועה — כמזכיר הכבוד שלו.

אז הוא מתחיל בעסקנותו רבת הענפים בארץ, שעל ידה הוא מתחבב על הצבור בהופעותיו הפומביות ופופולאריותו בחוגי החברים והצבור הרחב הולכת וגדלה. החל מהועידה הארצית השלישית של המזרחי (ירושלים, י"ג תמוז תרפ"ח), בה הוא מופיע לראשונה על במת הועידה בארץ בהרצאה על „התישבות ועזרה כלכלית למעמד הבינוני ולפועלים חרדים" — הוא נבחר להנהלה הארצית, ובכל יתר הועידות הארציות הבאות היה לדמות מרכזית משפיעה ונותנת כיוון. בתורת שכזה נבחר כנציג ההסתדרות הארצית בגופים צבוריים ומדיניים שונים, בהם הוא פועל להצלחתו ולהאדרת כבודו של המזרחי.

בועידה הארצית התשיעית (ירושלים ב' אייר תש"ט) וכן בועידה העשירית (תל אביב ט"ו תשי"א) נבחר יו"ר ההנהלה הארצית של המזרחי, שבראשה עמד בהצלחה וברוחב בינתו עד יומו האחרון.

נציג המזרחי בעיריית תל־אביב

בשנת 1932 בבחירות למועצת עיריית תל־אביב זכה המזרחי, כמפלגה דתית יחידה, לנציגות בעיריה וכנציגו במועצה נבחר המנוח ז"ל. הרבה מן ההצלחה של המזרחי והיהדות הדתית בתל־אביב לקבל נציגות בעיריה יש לזקוף על חשבון האהדה המרובה והאימון של הצבור הדתי למועמדו של המזרחי.

במועצת העיריה התגלה בכשרונו הכביר, בעירנותו, בחוש הציבורי המפותח שלו, בפקחותו, בתפיסתו החדה, ביכלתו הריטורית ובכח השכנוע שלו — כאן עומד הוא בקסם אישיותו ובגאון על משמר עניניה של היהדות הנאמנה וכאן הוא מצליח, כראש מחלקת החינוך של העיריה לפעול גדולות למען החינוך הדתי של המזרחי בהקמת בנינים מפוארים לרשת בתי־הספר של המזרחי המוחזקים על ידי העיריה. וכמצבת זכרון ראויה לשמו עומד לתלפיות בית־הספר הנהדר „בילו" במרכז העיר.

בחורף תרצ"ו נבחר שנית כחבר העיריה, וביום ח' כסלו תשי"א נבחר בשלישית כחבר המועצה של העיריה וכסגן ראש העיר בתל־אביב — ובתפקידו זה שימש עד אשר נבחר בראשית שנת תשי"ב כשר התחבורה בממשלת הכנסת השניה — וכממלא מקומו בעיריה נתמנה מר מ. ד. מגיד.

באספת הנבחרים והועד הלאומי

בשנת תש"ד (י"א מנחם אב) נבחר ברשימת המזרחי כחבר אספת הנבחרים

לכנסת ישראל, בה התבלט כאחד הכחות המעולים ביותר של ההנהגה המדינית של הישוב. ולאחר פטירתו של הרב משה המאירי (אוסטרובסקי) נבחר כנציג המזרחי בועד הלאומי וכגזברו עד לחיסולו (עם הקמת המדינה). עליו הוטלה הליקווידציה של הועד הלאומי.

עסקנותו בשטחי פעולה שונים

עם עסקנותו הענפה בהנהגת ההסתדרות הארצית של המזרחי נתן הרבה מכחו ומזמנו לתפקידים חשובים אחרים מטעם המזרחי הארצי ומידיעותיו וכשרונו הברוך לפעולה בשטח העבודה של המזרחי העולמי.

וימסרו כאן במרוכז התפקידים החשובים שהוא מילא בשטח העניינים של ההסתדרות העולמית:

בתרצ"ו נבחר המנוח כגזבר הדירקטוריון הראשי של קרן ארץ ישראל של המזרחי העולמי (ששימש מעין מועצה עולמית של המזרחי בין ועידה לועידה), בועידה העולמית בג'נבה (כ"ד מנחם אב תרצ"ט) נבחר לסגן יו"ר הועד הראשי — ובחשון תש"ו כחבר נשיאותו.

יסוד האגוד העולמי של המזרחי

בועידת ג'נבה תרצ"ט העלה המנוח על הפרק יסודו של גוף עולמי של ההסתדרויות הארציות של המזרחי, כגוף מקביל לברית העולמית תורה ועבודה של הפועל המזרחי. בדיונים עם נציגי ההסתדרויות הארציות של המזרחי בועידה זו אף נקבעו החלטות מפורטות על יסודו של האיחוד העולמי. אולם בגלל פרוץ המלחמה העולמית נגנזה התכנית עד לאחר גמר המלחמה.

עם חידוש הקשרים עם החברים בארצות הגולה וביחוד עם המזרחי באמריקה נטל לידו שוב את דבר ההוצאה לפועל של ליכוד ההסתדרויות הארציות בעולם להסתדרות עולמית מוצקה ובכינוס עולמי ביום ב' אלול תש"ז בציריך, שבו השתתף המנוח, נתחדשה ההחלטה להקים את הברית העולמית של המזרחי, אשר ועידת היסוד שלה נקבעה לימי פרוס הועידה העולמית הי"ח של תנועת המזרחי ואשר נפתחה ביום ט"ו מנחם־אב תש"ט, וצירי המזרחי שבאו לועידת התנועה היו גם צירים לועידת היסוד של „האגוד העולמי של המזרחי". ליזמת המנוח לקח המרכז הארצי של המזרחי בארץ על עצמו את העבודה להכנתה וסדורה של ועידת היסוד לארגון העולמי, שהמנוח היה הרוח החיה בניהולה וחפצו הצליח בידו.

יעקב רוזנטאל

דרכו הפרלמנטרית

לתוך הזירה הפרלמנטרית, עוד בקרב מועצת העם שעבודתה „המחתרתית" הניחה יסודות ראשוניים למבנה הממלכתי, „קפץ" דוד צבי פנקס לאו דוקא כאיש־מפלגה, כנציב גון מסוים של היהדות החרדית, כי אם כאיש „חוקתי", והוא נשאר נאמן כל השנים ל„אהבת נעורים" זו, וכשהוא הזכיר מעל במת הכנסת מימרות מתוך המקורות הקלאסיים של המשפט הרומי, בלי להתבייש לצטט בלטינית שהיתה שגורה בפיו, נשמעו דבריו אלה לא כקישוט, בחינת רדיפת אצטלא מנכסי אומות העולם, כי אם כנימה אורגאנית ואינטגראלית של אישיות רב־גונית, רחבת האפקים ועשירת האפיקים.

בפעם הראשונה הוא התערב בדיונים פרלמנטריים, בהשתתפו בוויכוח על ניסוחה של מגילת העצמאות, ערב קום המדינה. המשפטים המועטים אשר אותם השמיע אז, כוללים ומשקפים את כל התכונות שנראו אחרי כן לעיני הכל: השגות משפטיות מאירות־עינים על רקע הכרה ממלכתית עוד לפני היות מדינה בארץ,



בטכס הכרזת המדינה

על יסוד הכרת צרכים מעשיים ולשם הבטחת תועלת מעשית. כך הופיע האיש בפעם הראשונה על במה פארלאמנטארית, וכך הוא נשאר עומד עליה עד יומו האחרון.

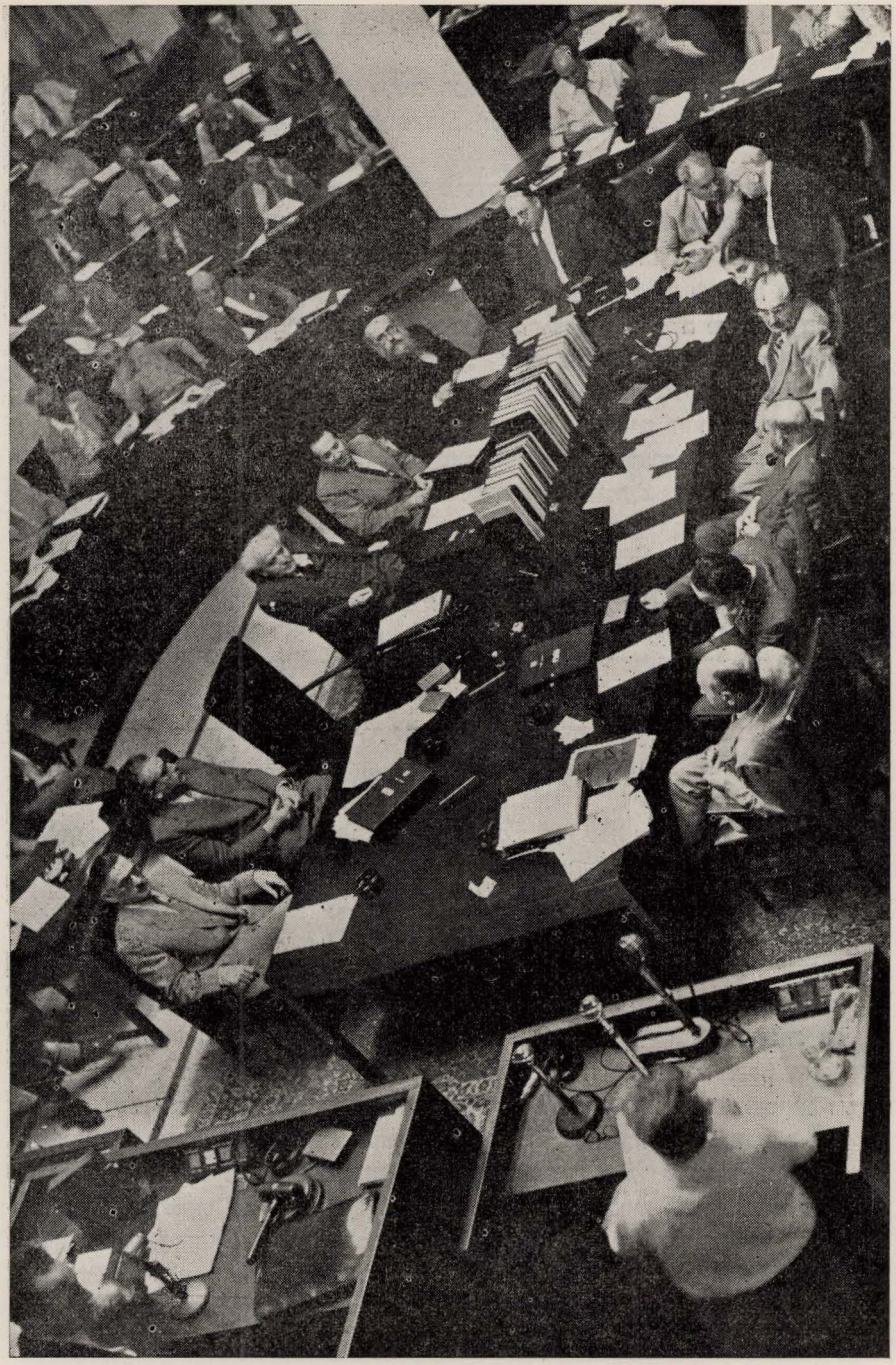
יומיים אחרי קום המדינה ניגשה מועצת המדינה לפעולת־החקיקה הראשונה שלה — פקודת סדרי השלטון והמשפט, שהיא עד היום מעין חוקה מנהלתית למדינת ישראל. בתום הקריאה הראשונה, לקול הדי מטוסי האויב ופצצותיהם, הוטל על ועדה קטנה, ופנקס החבר המרכזי שלה, להכין את הצעת הפקודה לחקיקה הסופית, והודות לתרומתו שהוא הרים לעבודה זו, יצא דבר שלם, ועד היום פלא הוא בעיני הבריות ששלמות זו הושגה ללא נסיון ממלכתי, תוך ימים ספורים ותחת לחץ מלחמה חמורה שהיה עלול להסיח את הדעת ממלאכה חקיקתית שחשבונה לזמן ארוך.

עברה תקופה לא־קצרה, ובה פנקס איש הפינאנסים הועמד בצילו של פנקס הלהוט לעיצוב דמותם של חיים פארלאמנטאריים מלאים למועצת המדינה ולמדינה כולה. הוא בחר בתפקיד שלגבי דידו היה משונה במקצת בעיני רבים: כיושב ראש „ועדת הועדות". בתור שכזה הוא יצר את תקנון המועצה, ושוב ראה פלא: כפקודת סדרי השלטון והמשפט כן גם „תקנון פנקס" עודנו קיים ביסודו, ויסודו תיו עודם בני תוקף כבכנסת הראשונה כן גם בכנסת השניה.

פעולותיו כיושב ראש וועדת הכספים של הכנסת הראשונה הן נכס היסטורי, ועד היום קובע גם בזירה זו, בכנסת השניה, תקדים השיטה ורציניות הגישה לעבודה כפי שהוא יצר אותם. כלפי חוץ בלט פנקס כיו"ר ועדת הכספים בתור המסביר התמידי והמתמיד, ואפייני לסגולותיו היסודיות הוא שהוא העדיף הסברת חוק פיסקאלי וכלכלי, לסבכיו החוקתיים והמשפטיים, על הבאת החלטות כספיות גרידא לפני הכנסת והציבור. פנקס הסביר ולא נותרה קושיא — כך היו גורסים העתונאים הנספחים לכנסת. לא פעם קרה הדבר, ושעה קלה לפני עלותו על הדוכן, הוא שאל את ידידיו המובהקים מבין העתונאים — והוא קשר קשרי־ידידות אלה ללא משוא־פנים מפלגתי או השקפתי אלא באפיקי יעילות ממלכתית בלבד — מה הוא לדעתם הדבר שעודנו מחייב הסבר, ובאיזה כיוון דרוש ההסבר. וכעבור שעה קלה שמעת את התשובות מעל במת הכנסת, ובאת על סיפוקך. תמיד נשמעו הדברים לא רק בנחת, כי אם גם כאילו הם פרי ההמצאה או ההשראה הרגעית, אולם לאמיתו של דבר הם לא היו אלא פרי שליטה מפליאה על החומר ופרי האמנות של בחירת העיקר מתוך החומר הרב, תוך כדי אבחנה בין העיקר ובין התפל.

ושוב ייעשה עוול לאיש ביצירת רושם כאילו הוא מצא די מהתעסקות זו, שהיתה די והותר לגבי כל איש אחר, ואף איש רם מעלה רוחנית ומדינאית. אלא באותה מידה הוא עסק גם בבעיות החינוך. לא יישכח חלקו המכריע בוויכוחים הסוערים שהתלקחו על בעית החינוך במחנות העולים ובמעברות, לפני כשלוש שנים ומחצית השנה. הוא הוא שהביא כראשון, לפני ועדת החינוך והתרבות של הכנסת את חומר הקיטרוג בדבר כפיה דתית, ובזכותו נתמנתה ועדת חקירה ממשלתית, שרוב חבריה היו חברי כנסת. במידה שטוהרה האוירה אחרי כן, יש לזקוף את הטיהור לזכותו של דוד צבי פנקס. באומץ רוח ובמתינות־הדיבור גם יחד הוא סיכם את הפרשה במליאת הכנסת ביום י"א באדר תש"י.

אולם כבכל ענין כן גם בענין החינוך הוא לא מצא סיפוק בהתקפה, אם כי



ליד שולחן הממשלה בכנסת

גם בה היתה טמונה תרופה, והיא התעוררות כללית בקרב הציבור. אלא הוא ליווה את מלחמת התנופה שלו במעשה קונסטרוקטיבי: הוא יזם, תיכנן, אירגן וביצע מזיגת כל הזרמים וזירמי המשנה הדתיים. מה שהוא פעל והשיג אז, בחלקו לא היה בר קיימא ובחלקו היה מוקדם במקצת, באשר אף המקורבים אליו טרם השכילו לראות את החיוב שביזמתו ועדיין נרתעו מעשית הקפיצה בשלמותה. אך מבחינה אובייקטיבית והיסטורית היתה ב„פרשת פנקס" זו משום אבן יסוד לחוק חינוך ממלכתי של היום, ואבן פינה לביצועו המינהלי העתיד של חוק זה.

ואף בזה לא די. דוקא בתקופה הקצרה של „בידודו המזהיר" כאיש אופוזיציה יוצא דופן, בתוך החזית הדתית ובמידת מה בתוך המזרחי, הוא יצא למסע למען דבר מאד לא־אופוזיציוני: הקמת חינוך ממלכתי במלוא מובן המלה ותוך כדי הבטחת חינוך דתי שלם, כאחד. הצעותיו נשמעו ברגע הראשון כמדיניות, אך כשתנתח היום את הצעת חוק חינוך ממלכתי ואת ההסכמים הקואליציוניים שביסודו, תבחין היטב ב„תכנית פנקס" מלפני שנתיים ומעלה.

התמנותו כשר התחבורה היתה מקרית, כביכול. כי עוד ערב כניסתו לממשלה לא ידע איזה תפקיד יפקיד בידו ראש הממשלה. מי שהכיר את פנקס ידע שאיש זה, היעיל שבאישים הפארלאמנטאריים, יביא תועלת למדינה בכל מקום שיתפוס ובכל תפקיד שימלא. ואכן — התאמתה ההנחה בשלמות ובמלואה. אירגון משרדו מזה והתעוררות הן בתוך שירותי התחבורה והדאר והן בתוך הכנסת, הממשלה והצבור לגבי התחבורה והדאר מזה — אלה היו שני הישגיו הראשוניים.



כינוש ראש וועדת הבטחון של מועצת המדינה הזמנית (טבת תש"י).

ד"ר יצחק רפאל הלוי עציון
המפקח הראשי על בתי הספר של המזרחי

מפעולותיו בשדה החינוך

מר דוד צבי פנקס ז"ל, אשר יכול היה לשמש באישיותו כסמל האדם המחונך והאצילי — במובן התרבותי ביותר של המלה הזאת — לא עבד באופן ישיר בשדה החנוך. פעולתו בשטח זה היתה בעיקר צבורית, כחלק מעבודתו הצבורית הגדולה בכלל. בהיותו חבר פעיל ונאמן במפלגת המזרחי, היה בעבודתו הצבורית לא איש המפלגה, כי אם איש המדינה — קודם איש "המדינה בדרך", ואחר כך איש המדינה במדינת ישראל. את הדרישות אשר היו באות אליו מצד מצפוני המפלגה היה בוחן תמיד לאור מצפונו המוסרי — ולאור מצפונו המדיני. היה לו העוז להתנגד לדרישות אנשי זרם המזרחי, כאשר הדרישות האלו נראו בעיניו כמופרזות או בלתי מוצדקות. הוא היה לוחם אמיץ נגד כל קפוח של החנוך הדתי, אבל אף פעם לא דרש לתת איזו עדיפות לחנוך זה, שהיה נראה בעיניו כחנוך עדיף מהחנוך הניתן בשאר הזרמים ואף פעם לא נצל לשם כך את מעמדו האישי.

ענפה היתה עבודתו הצבורית של מר פנקס גם בשדה החנוך — כראש המחלקה לחנוך של עירית ת"א במשך 15 שנה, כחבר הועד המנהל למערכת החנוך של הועד הלאומי בתקופה הקשה שלפני קום המדינה, כחבר הכנסת וכחבר הממשלה, אשר חלק חשוב — ולפעמים גם סוער — של פעולותיהם היה קשור בשאלות החנוך. רוצה אני להצטמצם כאן בשתי פעולות עיקריות, אשר להן הוא הקדיש חלק חשוב מכחו, מרצו ואונו ואשר בהן מתבלטות ביותר תכונותיו הנפשיות הנאצלות. הפעולות האלו הן: הקמת בנינים לבתי ספר העירוניים בתל־אביב ופעולתו למען החנוך הממלכתי.

כאשר נבחר מר פנקס בשנת תרצ"ה כראש המחלקה לחנוך בעירית תל־אביב היו בבתי הספר העירוניים בתל־אביב, לפי הידיעות הסטטיסטיות שנמסרו לי ע"י מחלקת החנוך של העיריה, 8187 תלמידים, מהם — 2756 מזרם המזרחי ו־5431 מהזרם הכללי. בבנינים עירוניים למדו אז לפי הידיעות הנ"ל 1717 תלמידי המזרחי, היינו 62,3% ממספר כל תלמידי זרם המזרחי, ו־2610 תלמידים מהזרם הכללי, היינו, כ־48% ממספר כל תלמידי הזרם הזה. ואם נשאל את עצמנו: הכיצד? איך תתכן — ועוד לפני שמר פנקס התחיל לשמש כראש מחלקת החנוך של עירית ת"א — העדפה כזו של זרם המזרחי לעומת הזרם הכללי? — נוכל לענות על זה בתקון קטן של הסטטיסטיקה הנ"ל. הבנינים "העירוניים", שבהם למדו אז תלמידי המזרחי, היו בבתי הספר העירוניים לפי הידיעות הסטטיסטיות הנ"ל 1640 תלמידים, ומהם "תחכמוני" אשר קומתו התחתונה נבנתה ע"י המזרחי ואף היא נמסרה לעיריה — ואולי גם הצריפים שבהם למדו אז תלמידי "בילו". לפני כניסתו של מר פנקס

למחלקת החנוך של עירית ת"א בנתה העיריה בשביל תלמידי זרם המזרחי רק את הקומה השניה של „תחכמוני", אם לא נחשוב את הצריפים של „בילו" ו„הבנינים" שהוקמו עד אז ע"י העיריה בשביל בתי הספר של המזרחי וכושר קיבולם היה לכל היותר 300—600 תלמידים, היינו לכל היותר כ־22% ממספר התלמידים של זרם המזרחי.

והנה בשנת תשי"א, כאשר מר פנקס עזב את המחלקה לחנוך של עירית ת"א היו בבתי הספר העירוניים לפי הידיעות הסטטיסטיות הנ"ל 36140 תלמידים, ומהם 21368 למדו בבנינים עירוניים. מספר התלמידים גדל לעומת תרצ"ה פי 4,4 פעם, בעוד שמספר התלמידים שלמדו בבנינים עירוניים גדל כמעט פי 5. מכאן, כי הקמת הבנינים העירוניים בשביל בתי הספר לא זו בלבד שהדביקה את הגידול של מספר התלמידים, אלא גם עלתה עליו. נראה עכשיו, איך מתחלקים הבנינים האלה בין זרם המזרחי ובין הזרם הכללי, (אני לוקח לשם השוואה את שני הזרמים האלה, כי בשנת תרצ"ה לא היו עדיין בתל־אביב בתי ספר עירוניים של זרמים אחרים):

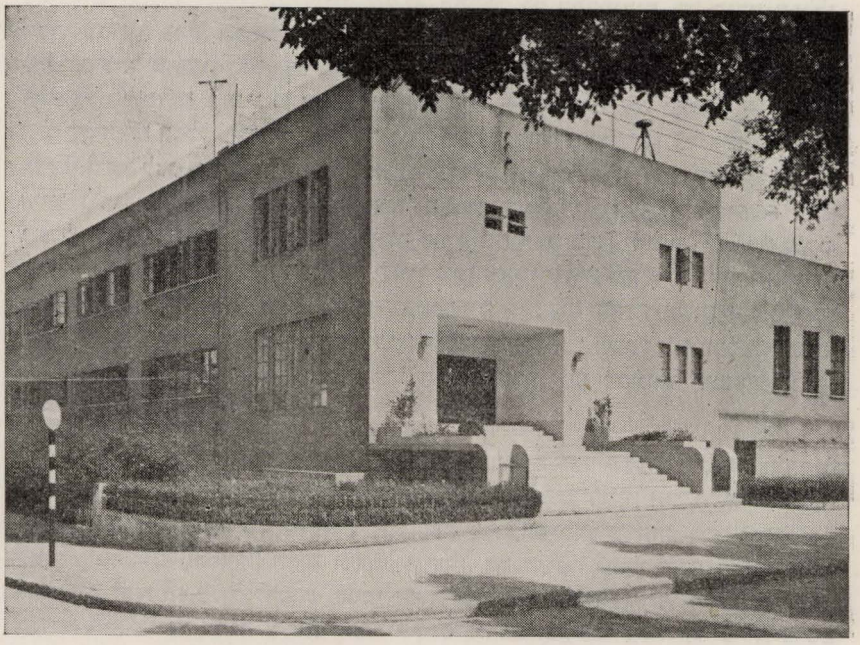
מתוך 19.986 תלמידים מהזרם הכללי לומדים בשנת תשי"א בבנינים עירוניים 13.421 תלמידים, היינו 37,2% ממספר כל התלמידים של הזרם הכללי, בעוד שמתוך 8645 תלמידים של זרם המזרחי לומדים בשנה זו בבנינים עירוניים 5760 תלמידים, היינו, 66,6% ממספר כל התלמידים של זרם המזרחי. אחוז תלמידי המזרחי הלומדים בבנינים עירוניים הוא קטן — אם גם לא בהרבה — מאחוז תלמידי הזרם הכללי, שיש להם קורת גג עירונית, בעוד שמספר התלמידים של הזרם הכללי שזכו לבנינים עירוניים עלה משנת תרצ"ה עד שנת תשי"א מ־48% ל־67,2%, היינו גידול ב־19,2%, עלה האחוז אצל תלמידי המזרחי מ־62,3% ל־66,6% היינו גידול ב־4,3%. המספרים היבשים האלה סותמים את טענות „יריביו" של מר פנקס, שכאלו בזמן כהונתו כראש המחלקה לחנוך היתה איזו שהיא „עדיפות" לזרם המזרחי בחלוקת הבנינים לבתי ספר, וכשם שבמספרים היבשים האלה משתקפים הישגיו הגדולים של מר פנקס בשטח הבניה לבתי הספר בכלל, כך משתקפים במספרים אלה — הן מלחמתו הקשה נגד הקפוח של החנוך הדתי, והן הגינותו האצילית כלפי החנוך שהוא לא דגל בו.

שנים אחדות לפני פטירתו פרסם מר פנקס את הצעתו לבטול הזרמים בחנוך ולהקמת חנוך ממלכתי בעל שתי מגמות, השוות בזכויותיהן: המגמה הדתית והמגמה האחרת, ומאז עד לפטירתו לא פסק מלהלחם לרעיון הזה. חבריו במפלגה לא היו מרוצים מההצעה הזאת ומהרעיון הזה. הם חששו, שבלי זיקת החנוך הדתי למפלגות הדתיות עלול להפגם האופי הדתי של החנוך הזה על ידי הממשלה, ברובה היא איננה דתית. רבים מחבריו למפלגה גם התרעמו עליו על שהוא פרסם את הצעתו — ולו גם על דעת עצמו, כמו שהוא הדגיש — ללא הסכמה מוקדמת מצד המפלגה. אולם גם כאן התגבר מצפונו המדיני, הדתי והמוסרי של פנקס על דרישות המפלגה. כ„איש המדינה" הבין, שבמדינה מתוקנת אין מקום לזיקת החנוך למפלגות, והחנוך צריך להמצא בידי המדינה, המחויבת לדאוג למתן חנוך

לפי רצון ההורים, ללא כל אפליה של חנוך זה או אחר, של הורים אלה או אחרים, וללא כל לחץ כלשהו עליהם.

באיזו מדה דגל מר פנקס בעצמאותו הרוחנית של החנוך הדתי יכול להראות המקרה הפעוט הבא, שכדאי לציינו כאן, כדי להבליט את עמדתו האיתנה בשאלה זו. אחד ממפקחי המזרחי שלח חוזר מסוים לבתי הספר של המזרחי, ובמקום גבוה העירו למר פנקס, שיש בחוזר הזה משום אי־התחשבות בעמדת הממשלה ביחס לשאלה חנוכית מסוימת. מר פנקס ענה על זה: המפקח המזרחי נתמנה מטעם הממשלה לדאוג לחנוכם הדתי של התלמידים הנתונים לפקוחו ואם הוא ראה צורך דתי־חנוכי לשלוח את החוזר הזה, הרי הוא היה מועל בתפקידו גם כלפי הממשלה — אילו לא היה שולחו!

דמותו הרוחנית של דוד צבי פנקס תשאר לעד בהיסטוריה של מדינת ישראל ושל העם העברי כדמות אדם, המאמין בה' — ובאנשים, אדם המסור לכל קדשי ישראל והעשוי לבלי חת במלחמתו למען מטרותיו הנאצלות, אדם אשר רק דרישות התורה, המדינה, הצדק והיושר היו נר לרגליו.



בניין בית־ספר ביל"ו בתל־אביב

א. חלוי

אזרח תל־אביב

מר פנקס נכנס כחבר למועצת־העיר העברית בשנת 1932, מטעם המזרחי (האגף הייחידי של היהדות החרדית, שהיה מיוצג במשך שנים רבות במועצת־העיר). הוא היה, אז מן החברים הצעירים במועצה, בן 32 בלבד. מן הכחות העולים בעסקנות הישובית, שהיתה עדיין רובה ככולה בידי ותיקים ובעלי־שיבה. כבנקאי צעיר — מנהל סניף באנק המזרחי בתל־אביב — התבלט מיד בכשרונותיו המעשיים ובמעופו. אישיות תקיפה ונוחה לבריות כאחת, מזיגה של תרבות אוסטרית־הונגארית מלפני ההתפוררות: תורה מישיבת פרשבורג עם בית־ספר גבוה ווינאי (משפטים), מסורת מצוינות: פקחות, ערנות, עקביות, אורינטציה מהירה, כשרון ריטורי, פולמוסן יהודית מדוקדקת עם נמוסים אירופיים מתוקנים. ונוסף לכך — סגולות אישיות חריף. טפוס עסקן בעל־מזיגה מסוג זה היה חדש בארץ, בפרט באגף החרדים, והוא בא בעיקר עם העליות ממערב־אירופה.

כניסתו של פנקס לעיריה הביאה נציגות מכובדת לאוכלוסיה הדתית בעיר, ונתחזק הגורם הדתי בעבודת העיריה לסוגיה.

כל שנות שבתו במועצת־העיר הגדולה היה מר פנקס נאמן ליעודו, יעוד המזיגה בין הדת והלאומיות, הגשמת הציונות ובנין הארץ ברוח „ישראל סבא". הגן בנאמנות ובכל כשרון השכנוע שלו על שמירת השבת הצבורית בתל־אביב (עירית תל־אביב היתה הרשות המקומית הראשונה בארץ, שחקקה בשנת 1937 — בהשפעתו האקטיבית של פנקס — את חוק סגירת החנויות בשבתות ובמועדי־ישראל), על הרחבת רשת בתי־הספר הדתיים; על הגדלת נכסי־העיר בתחום הדתי (הקצאת מגרשים לבתי־כנסת ומוסדות דתיים אחרים); על טביעת צביון עברי מסורתי לעיר העברית בתמיכת המוסד העירוני העליון. יתר חברי המועצה, בפרט מן האגף האזרחי — שנצטרפו לדרישותיו של נציג היהדות הדתית (לפעמים מתוך שלא לשמה, בגלל יחסי־גומלין סיעתיים, הגיעו להצטרפות לשמה). הנציג הדתי עורר בכל הזדמנות מתאמת את הנימה היהודית הנרדמת, את גירסא דינקותא.

הופעתו של פנקס בהרצאות ובוכוחים במועצת העיר היתה הופעת־כבוד של איש־מגן, של תובע זכויות. דבריו היו משכנעים בעניניות ובאמת הנפשית שבהם. בפולמוסו היה חריף וקולע ישר למטרה.

*

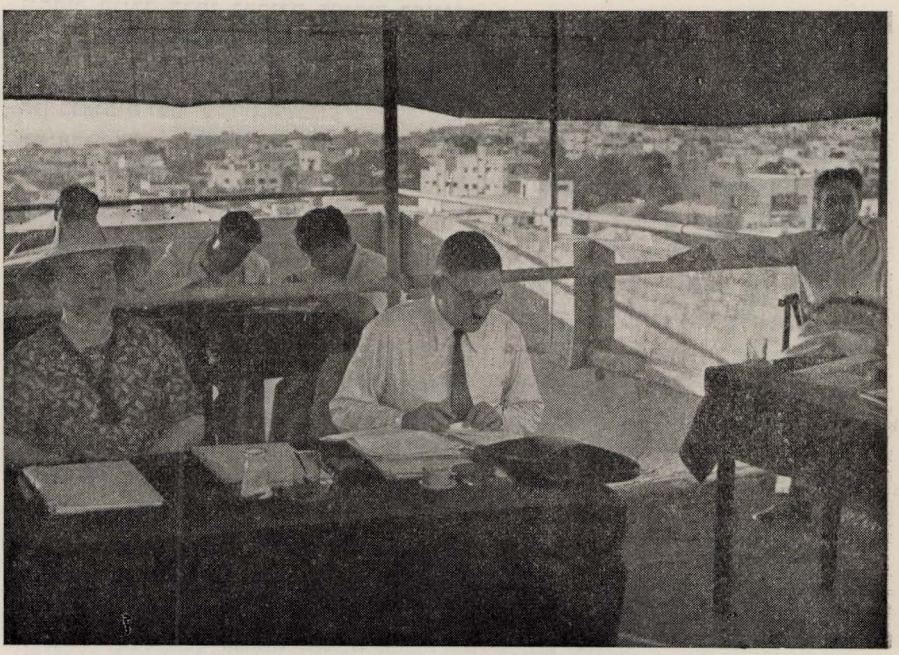
בימי כהונתו כראש מחלקת החנוך — כהונה שנמשכה למעלה מחמש־עשרה שנה (1935—1951) — גדלה והתפתחה רשת החנוך העירונית בממדים עצומים: מ־5000 תלמידים בבתי הספר העירוניים ועד 50.000. בתקופה זו הקימה העיר תל־אביב מתקציבה עשרות בנינים לבתי־ספר, בנויים לפי מיטב הבניה החדישה והמשוכללת. לא קופחו כמובן (יריביו טענו, שניתנה להם עדיפות) בניני בתי־הספר

מן הזרם הדתי, ואחדים מהם (כגון: בנין בית הספר „ביל"ו" בשדרות רוטשילד) הם לתפארת העיר.

חלקו של פנקס היה רב, — כפי שהוזכר כבר, — בהקצבת מגרשים עירוניים לבתי־תפילה קבועים, וכן במתן הקצבות ותמיכות שנתיות וחד־פעמיות לכל מיני ארגונים שהיה בהם איזה ריח תורה והחיאת עבר יהודי, שיפור צורת חגים, וכדומה.

כאדם המחבב את ההידור והגיהוץ, היה שוקד על מתן גוון חדיש למנהגי־ישראל פומביים. כל תיקון וחידוש והישג ואפילו קטן שבקטנים, גרם לו נחת־מרובה. מין יין ישן בכלי חדש.

זכורני, כמה נהרו פניו, כשנתפרסם בפעם הראשונה בפורים תרצ"ד מודעה עירונית רשמית, בחתימת עירית תל־אביב, בשם „על מקרא מגילה" — מודעה המזמינה את תושבי העיר לשמוע את קריאת המגילה מבית־הכנסת הגדול אשר ברחוב הראשי אלנבי. היה זה מעשה רב, שיצר תקדים נאה, מסורת החוזרת ונשנית מאז שנה־שנה, והיא חלק מן ההווי של העיר. הוא הדבר בהדלקת מנורת־חנוכה ענקית של חשמל בראש כיפת בית־הכנסת הגדול. אף בכך היה משום פרסומא ניסא. הוא הדבר בהשמעת „סליחות" מבית־הכנסת הגדול בתל־אביב ושידורו על גלי האתר — מעשה שאיפשר לכל יהודי בארץ (וגם בארצות הגולה) להקשיב בלילות התשובה לתפילות ונגונים יהודיים מסורתיים הבוקעים מלב העיר העברית.



המנוח בישיבת מועצת עירית תל־אביב (על הרקע: בתי העיר).

בית הכנסת הגדול בתל־אביב, שפנקס היה נשיאו, שימש לו לפנקס כעין מרכז להחייאת ההווי הבית־כנסתי. כמה מתקנותיו, שהכניס לנסיון בבית־כנסת זה, נתקבלו על דעת הרבים וחרגו מתחומי רחוב אלנבי ואף מתחומי תל־אביב, ונשתלבו בין המנהגים המקודשים מדורי־דורות. יזכרו שני דברים שפנקס הכניס בשנות האימים והתקומה:

א) שירת „אני מאמין בביאת המשיח", בניגון הקדושים בדרכם לכבשני האש בפולין. שירה זו הונהגה על־ידי פנקס בבית־הכנסת הגדול בתל־אביב, לאחר תפילת „כל נדרי". ומכאן התפשט המנהג לכל הארץ וגם לגולה.

ב) תפילות חג העצמאות. אף אלו הותקנו, על־פי פנקס, בבית הכנסת הגדול בתל־אביב. תפילות אלו שהתפללו בחגיגיות במעמד שרי ישראל, נעשו אף הן למסורת בל תעבור, ומשמשות כתפילות רשמיות בחג־העצמאות. פנקס היה מן היחידים במדינת ישראל שראה את „חג העצמאות" החדש כחג ממש, שבו הדליק נרות, קידש על היין עם ברכת שהחיינו וכו' — חג ככל החגים הגדולים. מה שלא העיזו אחרים מטעמים של „לאתוסיפו" — העיז הוא, בעל האמונה הדתית הגדולה, מתוך הכרה עמוקה שדורנו זכה לאתחלתא דגאולה כבדורות ראשונים.

*

הרבה עשה פנקס לחיזוק הקהילה הדתית בתל־אביב, בשעה שזו היתה גוף נפרד מן השלטון העירוני, והרבה טרח אחר כך למיזוג הקהילה והעיריה, ונלחם ושמר שהמיזוג הזה לא יטשטש את האינטרסים הקהילתיים־הדתיים של העיר, אלא יעניק להם זכויות חוקיות נוספות.

דעתו של פנקס היתה מכרעת בבחירת רבנים ראשיים, רועי העדה, לתל־אביב, במידה שההכרעה היתה נתונה בידי מועצת־העיר. אף כאן היו שיקולים של פנקס לאומיים־ציוניים. אין די שרועה־העדה בתל־אביב יהיה גדול בתורה ובירא — עליו להיות, נוסף לכך, גם יהודי לאומי־ציוני, נאמן ליעודי הגאולה של ישראל. למופת הציג לעצמו תמיד את מרן הרב א"י קוק זצ"ל, רבה הראשי הגדול של ארץ־ישראל, שהתחיל את כהונתו בקהילת יפו—תל־אביב הקטנה. אף בקוואליפיקציה של רבנים ראשיים לישוב (להוציא את החוגים המתבדלים) צריכה, לדעתו, תל־אביב לשמש דוגמה ובית־יוצר.

כנשיא „חברה קדישא", עשה פנקס הרבה לתקון סדרי חסד־של־אמת בתל־אביב ולשפור בתי־העלמין. אף בכך שימש דוגמה לערים אחרות בארץ.

ומהחיאת מנהגי ישראל עתיקים והידור מצוות במסגרת לוקאלית של תל־אביב (בימי השלטון הזר בארץ היתה תל־אביב על אף כל הלחץ והצרת הצעדים — תא עצמי ראשון בכל המובנים של המדינה־בדרך, וכל הנסיונות העצמיים נעשו קודם־כל בתל־אביב) — הגיע פנקס בשנותיו האחרונות לפעולה רחבה יותר במסגרת מדינת־ישראל העצמאית. פעלתנותו בימי כהונתו כשר־התחבורה להשלטת מנוחה־צבורית ביום השבת, על־ידי צמצום תנועת כלי־הרכב, נסיון שנכשל לצערנו, ישאר תמיד כאחד הנסיונות הגדולים ביותר שנעשו במדינתנו, להחזרת עטרה ליושנה. בכל שנות כהונתו במועצת־העיר, ראה את תל־אביב כעיר למופת וכעין תחנת נסיונות רוחנית גם לישובים אחרים בארץ.

בעקביות נלחם לשווי־זכויות (לפחות, שווי־זכויות) לגורם הדתי, שלא יהיה

מופלה לרעה מיתר הגורמים. אחד מן ההישגים המוצלחים שלו בתחום זה אשר גרם לו קורת־רוח מרובה היה: קביעת פרס עירוני לספרות תורנית על־שם הרב א. י. קוק ז"ל. בפרס ראשון־במינו זה, שקבעה עירית תל־אביב לפני 10 שנה, בתש"ג, הוסר צעיף האלמוניות מעל הספרות התורנית, שהיתה שנים רבים בבחינת „ספרות לא־נודעת", הוכנסה ספרות זו לתוך חשבונה הכללי של הספרות העברית, והורמו על נס הסופרים והמחברים המקדישים את כחם ועטם לספרות הלכה ולספרות מחקר ועזר תורניים.

*

כבן דור של מהפכות חברתיות ושנויים סוציאליים יסודיים, היה פנקס ער לכל קידמה סוציאלית הבאה לתקן את חיי החברה, את מעמד העובד, את חיי האדם דל האמצעים. לא בצדק היו שראו אותו כ„אויב מעמד הפועלים", כ„ריאקציונר", „קלריקאל", וכדומה. במגעו עם עובדים שכירים בעיריה ומחוצה לה, לא היה כמוהו נוח והגון למשא־ומתן, לשפור תנאים, להמלצה על העלאה בדרגות וכדומה.

אף כשהיה חבר הכנסת והשתתף בכשרון רב בעיצוב דמותם של החיים הפארלאמנטאריים שלנו, בשנים הראשונות להתהוות המדינה — לא רצה פנקס לנתק את כל קשריו עם תל־אביב ועם עיריתה. היה כל השבוע בבית־מלון בירושלים, ולשבת היה חוזר אל ביתו ולבית כנסתו וגם לחיי העיריה. קשה היתה עליו הפרידה מן החיים הצבוריים בתל־אביב, חיים שהקדיש להם הרבה מכשרונו ומשאר־רוחו. גם כשכיהן כבר בכהונה מכובדת של שר בישראל, שר־התחבורה, עוד הוסיף זמן־מה להיות חבר מועצת תל־אביב וסגן ראש עיריתה.

דברי פרידתו ממועצת־העיר תל־אביב ששלח בי"ד שבט תשי"ב לראש־העיר נוגעים עד הלב, ויש בהם כעין סיכום שנות כהונתו בעיריה. בדבריו נאמר בין השאר:

„...בהביטי אחורנית על תקופת חברותי בעיריה, רואה אני גם את המלחמות הצבוריות שהתפתחו בה בעבר ושהיו לפעמים סוערות ביותר — באספקלריה אחרת. מקווה אני שברבות הימים יכירו כולם שאמנם כוונת כולנו היתה לשם שמים, לשם הגדלת כבודה ושמה של העיר העברית הראשונה בעולם ולשם שפור שרותיה לטובת האוכלוסיה כולה. לא קטן חלקה של תל־אביב בהקמת מדינת־ישראל, עליכם לפעול בכוון זה כי בדמותה הרוחנית היהודית המקורית של העיר תלויה גם דמותה החמרית והצלחתה..."

מ. אטיאש

מראשי הוועד הלאומי

זמן קצר אחרי עלותו לארץ, לפני יותר מחצי יובל שנים, נפגשתי אתו בתל־אביב בחברת כמה מחברי הנהלת הועד הלאומי. ראיתי גבר זקוף קומה, נאה ומגוהץ, עסקן צעיר ומבטיח בתנועת המזרחי. הנהלת הועד הלאומי העסיקה למשוך אותו לעבודתה. שאלת האמצעים שהעיקה תמיד על הועד הלאומי העסיקה אז במיוחד את ההנהלה והיא חפשה מקורות הכנסה ודרכים לגיוס אמצעים. מר פנקס בנקאי, צויין כאחד המעטים שיש בכוחו לתרום לפתרון שאלה זו והוא תרם את תרומתו באותה שעה.

במשך השנים הוא נעשה לאחת הדמויות המרכזיות בעיר תל־אביב ופעל הרבה להרמת קרן החינוך בתל־אביב — מפעל שלא מצא עדיין את הערכתו המלאה ולא צויין עדיין חלקם של הפועלים למענו. הוא חזר לועד הלאומי כחבר המליאה בשנת תש"ד. עם פטירתו של הרב המאירי ז"ל נכנס להנהלת הועד הלאומי וכבר בישיבות הראשונות צפה ועלתה דמותו בשורה אחת עם הדמויות המרכזיות של הועד הלאומי. נתבלטו סגולותיו ותכונותיו התרומיות שהקנו לו את הזכות להיות מנהיג לתנועתו, והעמידוהו בשורה הראשונה של ראשי הישוב.

מר פנקס היה תקיף בדעתו, אך לא חסר גמישות, ידע מה שהוא רוצה וצעד לקראת מטרתו ללא היסוס ובתוקף, מלווה חן מיוחד; מהיר תפיסה ומהיר החלטה, שתי סגולות שעשוהו, איש מעשי ויעיל. בעל סדר רב, לא הזניח דבר ויהיה הפחות ביותר ועקב אחריו עד סדורו הנכון. בעל יזמה, חושב ושוקל. אך גם ידע להקשיב לדעת אחרים ולשקול דעתם. רחוק מיהירות נבובה ובטל דעתו מפני דעת אחרים אם רק נראתה לו נכונה ובמקומה.

קשה להקים מפעל, לבססו ולנהלו, אולם קשה שבעתיים לחסל מוסד, התובע רוחב נפש ונדיבות לב, נכונות להבין לתביעה ויחד עם זה לשמור על התחומים המותרים. ותפקיד כזה נטל על עצמו פנקס. הוא היה הרוח החיה בעבודת הועדה לחיסול עניני הועד הלאומי שנבחרה במושב האחרון של אסיפת הנבחרים. מר פנקס נרתם לעבודה זו במלוא כוחו ומרצו, הוא דאג לכל ענין קטן וגדול ועובדי הועד הלאומי לשעבר נושאים את שמו בהערצה על כל הפעולות שעשה למענם. הוא עשה עבודה זאת באהבה רבה, במסירות, בנאמנות, למופת. עבודה צנועה שאינה מקנה פרסום אבל תבעה כוחות רבים ומרץ בלתי פוסק.

יעקב ציוני

נשיא בית הכנסת

במשך 12 שנה זכיתי לצקת מים על ידי ר' דוד צבי פנקס ז"ל, והיתה לי ההזדמנות להכירו מקרוב על תכונותיו וסגולותיו הרבגווניות ולחזות בפעולתו הברוכה בשטחים השונים של עסקנותו הציבורית הפורה. למדתי לדעת את האיש, את שיחו ואת שיגו, את גישתו ודרכו בטיפול בצרכי הכלל והפרט ונוכחתי לדעת עד מה היה המנוח גדול הרוח והמעשה וכיצד השקיע עצמו ללא שיור בכל אשר עשה ויצר.

אחד מענפי פעילותו רבת השרשים והפארות היה בית הכנסת הגדול בתל־אביב ששמר לו אמונים משך 24 שנים, עד יומו האחרון. פעילותו למען בית הכנסת היתה רצופה וקצבה לא הואט גם בשנים האחרונות, עת הכנסת והממשלה גזלו את רוב זמנו. אלה הקרובים אליו ידעו כי התעניינותו העמוקה בבית הכנסת נבעה מתוך הערכת המוסד ששמו „בית הכנסת" כמרכז להשפעה רוחנית בחיי הכלל. המנוח היה סבור כי בארצנו הקמה לתחיה צריך בית הכנסת לשמש נקודת משיכה מרכזית לכל הנעשה והמתפתח בחיי הכלל והפרט, וימי שמחה כימי אבל, בחיי הציבור והיחיד, צריכים למצוא ביטויים בבית מקדש מעט. בית הכנסת נועד — לדעת המנוח — לשמש מכשיר עיקרי לעצב את סגנון החיים וצביונם, ולפיכך עשה לטיפוחו ולשכלולו כדי לעשותו כלי נאה ולקרב השפעתו על כל אשר סביבו. ומכאן גם פעולות רבות ומגוונות כדי לקשר בין בית הכנסת הגדול מצד אחד לבין הצבור שבתוכו ומחוצה לו.



נואם בעצרת עם בבית הכנסת הגדול (חשון תש"ז).

המנוח נבחר, בפעם הראשונה לוועד בית הכנסת הגדול בט"ו באב תרפ"ה ומאז עמד בראש בית הכנסת ודאג לכל ענייניו הרוחניים והחמריים. כאשר נבחר לוועד עמד הבנין בשלדו וחובות רבים העיקו עליו. תוך שנה וחצי הצליח לגמור את העבודה, להשלים את הבנין. בי"א בניסן תר"ץ הוחגה ברוב פאר חנוכת הבית. מאז כהונתו החלו להרגיש כיצד בית הכנסת הולך והופך ללב הפעילות הדתית־הציבורית בעיר. נאומי המנוח המחנכים והמרתקים בימי חג ומועד וצעדיו האורגוניים לשכלול הסדרים הפנימיים ולהשלטת אווירת קודש בתוך בית הכנסת — הפכו אותו למוסד מעורר כבוד, מושך זקנים וטף, ילדים ונוער ומשרה עליהם רוח של קדושה ואצילות.

כמה מפעולות המנוח שיזם למטרה הנ"ל, הפכו במרוצת הימים לנחלת הכלל עד שקשה לתאר את ההווי הדתי בעיר בלעדיהם.

שידור הסליחות

בחדש אלול תש"ג הגה המנוח את הרעיון של שידור „סליחות" מעל גלי האתר מבית הכנסת הגדול בחצות הלילה והשקיע הרבה עמל ויגיעה עד שהצליח להוציא מחשבתו לפועל, כדי שבכל פנות הישוב וגם בגולה יקשיבו לשידור שיביא בכנפיו התעוררות לתשובה ולחשבון הנפש. נתגלו חלוקי דעות בנוגע לעצם השידור והיו שלא ראו את השידור בעין יפה, עד שהרבנות הראשית היתה נאלצת לפרסם הסברות. בהמשך הזמן הכירו כולם בערך החשוב של השידור הזה בשביל מאות אלפי התושבים בארץ, בשביל החיילים הנמצאים אי־שם ולמען רבבות אחינו בגולה הקרובה והרחוקה. מתוך מאות המכתבים שהגיעו אל המנוח אפשר היה לשפוט על ההד העצום שהתפלה הזו עוררה בלבות כל הנדחים והמרוחקים בכל מקום שהם. במקומות רבים התאספו בחצות חבורות חבורות כדי להאזין בחרדת קודש לקול התפלה המסורתית שהגיעה אליהם מבית מקדש המעט של העיר העברית הראשונה.

„אני מאמין"

בליל יום הכפורים של שנת תש"ז הנהיג המנוח בפעם הראשונה בבית הכנסת הגדול מנהג יפה לשיר בציבור מיד אחרי „כל נדרי" את השיר „אני מאמין" בניגון הגיטו, לזכר מיליוני האחים והאחיות קרבנות השואה, אשר קדשו שם שמים במותם ובלכתם לקראת המוות עלה על שפתותיהם מעומק לבותיהם הבטוי לאמונה בלתי מעורערת בביאת גואל צדק לעם ישראל, בביאת המשיח. מחבר הניגון היה גם הוא אחד־מן הלקוחים למות. בין המתפללים חולקו טופסים של שירת „אני מאמין" בצירוף תוים. בדברי המבוא כתב המנוח בין השאר:

„בשעה של התעוררות עילאית, אחרי תפילת כל נדרי ולפני תפילת מעריב, נעלה את זכרם של אחינו ואחיותינו בני עמנו הקדושים בשיר התפילה והאמונה שלווה אותם במסרם את נפשם על קדוש השם"...

קודם שר החזן עם המקהלה את השירה־התפלה ואחר־כך יוצק הקהל האדיר את רגשותיו עד כלות הנפש במלים ובניגון. החויה עצומה.

תקנה גדולה תיקן המנוח לזכר קדושי ישראל בגולה. למחרת שרו את שירת „אני מאמין" בהרבה בתי כנסת בעיר, וכעבור כמה שנים היה הדבר לנחלת

הכלל ובכל פנה בעיר ובמושב, בארץ ובחו"ל, מקיימים את המנהג הנעלה הזה, כחלק מתכנית התפילה, שנקבעה לתפילת־אזכרה קבועה בליל „כל נדרי".

קריאת מגילת אסתר ברמקול

מהות החיים המתהווים במדינה הנבנית ואת הערך הרב שייחס למקומו והשפעתו הרמקולים, ברוב פאר והדר. עוד מבעוד יום מתכנסים תושבי העיר בבית הכנסת פנימה וברחבה הגדולה, ומספרם מגיע לרבבות נפש. המנוח היה נוהג להשמיע דברי פתיחה מענינא דיומא.

היה זה מחזה נהדר. מאות אנשים עומדים בפנים ובחוץ ומחזיקים מגילות בידיהם. כתום הקריאה נשמעת שירת „שושנת יעקב" מפי החזן והמקהלה, ולבסוף מצטרף כל הקהל העצום לשירת „התקוה".

ליל העצמאות הראשון

במוצאי שבת־קודש פרשת וישלח תש"ח, בשעה 1.30 אחר חצות, עם קבלת הידיעה על תוצאות ההצבעה בעצרת האומות המאוחדות בלייק־סקסס, בא המנוח לבית הכנסת הגדול ודרש לפתוח את הדלתות ולהדליק את האור. תוך רגעים ספורים נתמלא אולם בית הכנסת הגדול עד אפס מקום מן העוברים והשבים הרבים שברחוב וגם מן ארגוני הנוער.קהל רב ומגוון התכנס ברטט של קדושה בשעה מאוחרת זו של ליל הבשורה הטובה כדי לתת שבח והודיה לאלוקי ישראל על הניסים ועל התשועות. המעמד החגיגי הזה השאיר רושם בל־ימחה על כל הנוכחים. אחרי שירת „התקוה" יצא הציבור העצום בריקודים נלהבים.

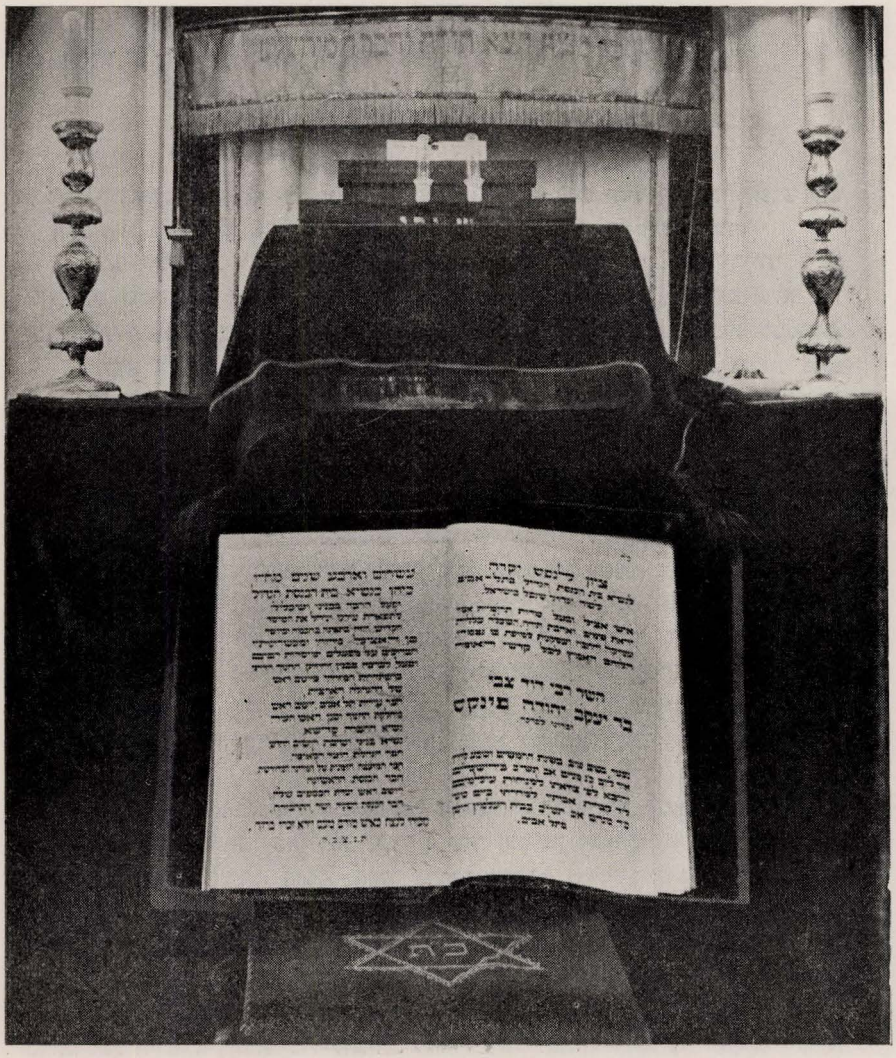
התפלה בשבת פרשת „וישב" עמדה בסימן ההכרזה על המדינה העברית. שררה התרוממות הרוח בין האלפים שמילאו את בית הכנסת הגדול. הקהל אמר את ההלל השלם בכוונה עמוקה. עם סיום קריאת התורה אמר החזן „מי שברך" ל־33 האומות אשר נתנו את ידן להקים את מלכות ישראל בארץ ישראל. לפני תפילת מוסף נאם המנוח והעריך את גודל המאורע. הוא קרא לגיוס הנוער בהתאם לצו הגיוס של המוסדות הלאומיים.

ירחון „בית הכנסת"

כפי שצוין לעיל חתר תמיד המנוח אחרי קביעת סגנון נאה להווי בית הכנסת המרכזי, אירגן שיעורי תורה על ידי מרצים חשובים ועממיים, למען יושפע מהם הציבור וכדי למשוך לבין כתליו את המוני התושבים ובייחוד הצעירים ובני הנוער.

גולת הכותרת של פעולת המנוח בשטח זה היתה הוצאת הירחון „בית הכנסת" שהופיע בעריכתו 3 שנים רצופות, החל מערב ראש השנה תש"ו ועד שנת תש"ט. תשומת הלב מרובה הקדיש המנוח לירחון זה. הוא כתב בקביעות את המאמרים הראשיים והתמסר בקפדנות לעבודת העריכה. ומה מאוד הצטער כאשר לא היתה אפשרות להמשיך בהוצאת הירחון לרגל קשיים כספיים וטכניים.

אכן, מי שרוצה להכיר גדולתו של המנוח רבי דוד צבי פנקס זצ"ל, מי שרוצה לחתור להבנת מהותו ופנימיותו — ילך לבית הכנסת הגדול. מענף פעילותו זה, שהוא לכאורה צדדי, ייטיב להכיר את נשמתו הגדולה, את השקפת עולמו על מהות החיים המתהווים במדינה הנבנית ואת הערך הרב שייחס למקומו והשפעתו של בית הכנסת על חיי האומה.



דף לזכרו בספר הזכרון של בית הכנסת הגדול בתל אביב

י. צפורי

במחיצתו

לב חלש היה לד. צ. פנקס ז״ל. חלש לבו לראות יהודי מתענה, חלש לבו לראות עוול ואי צדק. אך לבו החלש צפן בקרבו טוב לב שאין כדוגמתו.

לא היה יום מאז היותו לחבר מועצת עירית תל־אביב ועד היותו לשר בישראל, שלא היה מקבל בדואר עשרות מכתבים ובקשות. לא היה יום שלא באו אליו עשרות אנשים כדי להתראות אתו פנים אל פנים ולבקש את התערבותו לטובתם.

והוא לא השיב פני איש ולא הזניח שום מכתב. באותה מסירות נפש והתעניינות שבה טיפל בעניינים ממלכתיים, טיפל גם בבקשותיהם של „עמך״. לא הסכים לענות על ידי מזכירו. הוא עצמו שקוד היה לקרוא כל מכתב, לענות על כל מכתב ולחתום עליו.

יושב היה במשרדו שבבאנק המזרחי בתל־אביב למן הבוקר כשחדר ההמתנה מלא תמיד אנשים — רובם טרדנים סתם. השעה כבר שתיים ופנקס עדיין יושב במשרדו ועובד. הטלפון מצלצל. האשה או הבת מתחננות לפניו, זו הפעם החמישית, שיבוא הביתה לאכול ארוחת צהרים ולנוח מעט. והוא עונה תמיד כשבת צחוק על שפתיו: „בעוד רגע אני בא״. והרגע הזה נמשך לפעמים שעות. מישהו עוד ממשיך לתנות לפניו את מר גורלו. היה זה עולה חדש הרעב ללחם והזקוק לפרנסה או אדם שירד מנכסיו וכיום הוא עני או עוור הזקוק לכסף לשם ניתוח עיניו. בסבלנות בלתי רגילה שמע לדבריהם, דאג לעולה החדש לפרנסה ונתן מכיסו כסף לעוור להוצאות הנתוח.

סוף סוף יצא ממשרדו. אולם על המדרגות המובילות לבאנק פנימה עדיין מחכים לו כמה אנשים. עוד רגע עם זה. עוד חמישה רגעים עם זה. עייף ורצוץ נכנס הוא לבסוף לביתו. חוטף ואוכל ארוחת צהרים ואינו מספיק לחטוף תנומה קלה. הן סדר יומו עוד מלא וגדוש. בשעה ארבע עליו להיות בישיבת ההנהלה הארצית של המזרחי. משם לישיבת מועצת העיריה. משם לקבלת פנים שנערכת לעסקן מסויים. ושוב מגיע הוא הביתה בשעה מאוחרת בלילה. אך גם כאן טרם נגמר סדר יומו. על שולחן עבודתו עוד מונחות ערמות של מכתבים שנתקבלו בדואר של היום. אין הוא יכול להניחם למחר. עליו לפתוח אותם עוד הערב, לקרוא את כולם, שמא ענין של פיקוח נפש בהם, שמא ישנו שם מכתב של משפחה אומללה המחכה בדחיפות לעזרתו. ועם זה מונח על הקצה השני של השולחן תיק עבה ובו עשרות ומאות מתבים המחכים לחתימתו. צ׳קים של עובדים שאין להלין את שכרם או המלצות למוסדות שונים.

בני הבית כבר ישנים. אחד אחד נכבים האורות בבתים הסמוכים. ובעברך בשעה מאוחרת ברחוב רמח״ל 6, יכולת לראות חלון אחד בקומה השניה של

הבית שממנו עדיין בוקע אור. שם עדיין יושב המתמיד הגדול. שם עדיין עובד דוד צבי פנקס.

ומגיע יום השבת — יום המנוחה. אבל גם ביום השבת אין מניחים לו. עשרות אנשים מוצאים את דירתו ובאים אל ביתו. וגם בבית הכנסת הגדול: החזן טרם סיים תפילתו ומקצהו של בית הכנסת זזים לעברו של פנקס כמה עשרות יהודים אשר באו במיוחד להתפלל בבית הכנסת הגדול כדי שיוכלו לחטוף אתו שיחה. בקשותיהם אינן סובלות דיחוי. ופנקס מגיע לביתו בשעה מאוחרת.

לא אחת נפל למשכב. הצטננות חזקה, דלקת ריאות וכדומה. העבודה לא הוזנחה. מעם מיטתו, כשכאבים מציקים לו, דאג שהעניינים לא יסבלו. מכתבים נשלחו כרגיל, נחתמו כתמיד, נקראו כבעבר. ישיבות חשובות היה מקיים בביתו אף בימי מחלתו. והביקורים וההטרדות שקצרו את ימיו ושנותיו — נמשכו גם הם כרגיל.

ואפילו בימים הקצרים של החופשה לא פסקה העבודה. לא יכול היה לשבת שבוע אחד בבית הבראה ללא עבודה. עוד לפני שארז את מזוודותיו דאג לקחת אתו חבילת ניירות ומכתבים. הוא אהב את העבודה, הוא היה אומלל בלעדיה.

וזכרונו של פנקס! לא אחת עמדת לפניו בפה פעור מתמהון, כששמעת ממנו דבר שאמרת דרך אגב לפני שנים רבות ושבעצמך כבר שכחת אותו. זכרונו



משלחת המזרחי מלווה את המנוח לנסיעתו הרשמית בשליחות הממשלה לארה"ב

מופלא היה. הוא ידע בדיוק היכן מונח כל מכתב, כל פתק. הוא זכר כה תאריך של מכתב. כל שם שאמרת לו. עשרות ומאות מספרי טלפונים היו רשומים בזכרונו. אדם כי יפנה אליו פעם אחת, יזכרהו כבר לתמיד.

כאשר אני מעביר לנגד עיני את אלפי הבקשות שהגיעו לפנקס, אלפי המקרים הפרטיים שהתעניין בהם, עניינים שהיו רחוקים משטח עבודתו, — עומד אני מלא הערצה לדמות זו. הוא לא תבע כרטיס חבר ממי שפנה אליו, הוא לא שאל השקפתו של האדם. בשבילו היה חשוב האדם כמו שהוא, צלם האדם ללא תוספיר ולא פעם האשימוהו בהזנחת האינטרסים של המפלגה. הוא — איש המפלגה בכל רמ"ח אבריו — היה כה בלתי מפלגתי, כה אנושי, בשעה שהדבר נגע לפרנסתו של אדם מישראל. הוא אהב לעשות טובה ליהודי. ומה גדלה שמחתו בשעה שהודיעו לו שהמלצתו נשאה פרי!

דברי הלכה

הגרי"א הלוי הרצוג
ראש הרבנים לישראל

גפנים לימות החורף לענין כלאים *)

בדבר השאלה אם מותר לזרוע בימות החורף בין שורות הגפנים פול או תלתן ותיכף בהתחלת הקיץ בהתחלת הלבלוב של הגפנים קודם הפריחה מהפכים את האדמה וזה נקרא זבל ירוק ובזמן פריחת הענבים אין זכר מהפריחה הקודמת.

א) הנה בנוגע לתלתן נראה שכ"א מניה שהוא מאכל בהמה ואין בו תורת כלאים כלל. אם הוא מכוון שאין בו אף תורת כלאי זרעים, אפילו אם נניח שהוא מאכל בהמה, אין הדבר פשוט כ"כ, שהרי דעת מרן בכ"מ ז"ל פ"א מכלאים הלכה ד' שכל דבר שרוצה בקיומו אפילו אם זרעו למאכל בהמה אסור זה בזה, ולא מיעט רבנו הרמב"ם ז"ל אלא העשבים המרים בלבד. ולכאורה הדבר מוכרח שהרי משנה שלימה שנינו: „המקים קוצים בכרם ר"א אומר קידש וחכ"א לא קידש אלא דבר שכמוהו מקיימין". וכבר הביא מרן ז"ל משנה זו, ובמקום שמקיימים מקדש גם לחכמים, אבל י"ל שאין זה מוכרח, שכלאי הכרם חמורים שהם אסורים בהנאה ואסורים גם בחו"ל משום חומר זה, ואין מכא ראיה לכלאי זרעים. ואף מהירושלמי יש לכאורה ראיה מזונין ושאר מינים שהם כלאים זב"ז מפני שרוצה בקיומו להאכיל ליונים. וכבר הביא מרן ז"ל ראיה זו, אך גם זו אינה מכריחה, שהזונין מין חטים, שאינם כלאים עם החטים, וכיון שהם ממין מאכל אדם החמירו אף בתנאי שרוצה בקיומם, ותרתי בעינן שיהיו ממין של מאכל אדם ושירצה בקיומם, ואז אתי למיחלף עם מאכל אדם. ובעצם לשון רבנו ז"ל יש לדקדק שהוא ז"ל אומר אלא הזרעים הראויים למאכל אדם, ומשמע מזה שכל שאינם ראויים למאכל אדם אין כ"ז נוהגים בהם כלל, ואח"כ הוא אומר אבל העשבים המרים וכו' וכיוצא בהם שאינם ראויים אלא לרפואה וכו', ומשמע שרק אלה נתמעטו, וקשה מרישא לסיפא, וע"כ שהכוונה היא שכל שאינו מאכל אדם אינו בכלל כלאי זרעים, אבל לא תטעה בעשבים המרים שאוכלים אותם בני אדם לרפואה ותאמר שהם מאכל אדם, אין הדבר כך, אינם נחשבים מאכל אדם, וכדינם לענין ברכה שאינם טעונים לפי שאינם ראויים אלא לרפואה, וא"כ שיעור הדברים הוא: א) רק מאכל אדם בכלל, ולא מאכל בהמה; ב) לא תבוא לטעות שהנאכלים לרפואה בכלל מאכל אדם, שאין הדבר כך, והכל פשוט.

ורשום בזכרוני שב„אורחות חיים" לרבינו אהרן הכהן מלוני"ל ז"ל מפורש שאין כלאי זרעים במאכל בהמה, אבל איני רוצה לסמוך על זכרוני ואין הספר עכשיו במחיצתי, ולדינא יש לעיין בו. והגאון הרוגצ'ובי ז"ל מחדש בצפנת פענח שרק שני מיני עשבים שאינם ראויים לאכילה מותר לזורעם יחד אבל עשבים עם תבואה אסור, כמו הרכבת אילן סיג באילן מאכל. ולמעשה עדיין צ"ע, לפי שפשטות לשון הרמב"ם ז"ל אינה מורה כך, כיון שהוא אומר בסתמא אין אסור משום כלאי זרעים

*) מתוך תשובה לשואל.

וכו', והדמיון מהרכבת אילנות אינו מוכיח, שאם אסור להרכיב אילן סרק באילן מאכל אין מזה ראיה שאסור לזרוע עשבים עם תבואה, ויש להאריך ואכ"מ. אבל אין זה נוגע לענין דידן כלל, ואולם עצם ההנחה אינה נכונה, שתלתן חייב במעשרות (משנה ב' מעשרות פ"א, התלתן כדי שתצמח התבואה), ואמנם התלתן ראוי גם למאכל בהמה (פ"ב דכלאים, ב"ק דף פ"א. ורמב"ם הלכות כלאים פרק ב' הלכה ט'), אבל מכיון שראוי למאכל אדם כבר הוא בכלל מאכל אדם לענין כלאים (כלאים פ"ב משנה ג' וכו') ומפורש בביצה דף י"ג שתלתן מין קטניות, וכ"ת נ"י אומר שאפילו אם יגדל התלתן יחד עם הפרי הוא רק איסור דרבנן אבל אפילו אם הוא מאכל בהמה אם גדל עם הפרי הר"ז תלוי אם הוא דבר שרוב העם באותו מקום מקיימין לבהמה, מקדש, ואם לאו אינו מקדש, ותלתן מקיימין אותו גם לבהמה בודאי וראוי לקדש, מלבד מה שברור שהוא גם מאכל אדם. ומה שפוסק רבנו ז"ל בשאר מיני זרעים, שמותר לזורעם בכרם, היינו בתנאי שאין הרוב באותו המקום מקיימין אותם בכרם, והוא זורע לשם איזה צורך, דמ"ש מקוצים שכשמקיימים אותם מקדשים, וכך מפרש הרדב"ז ז"ל בפ"ח מכלאים וה"כסף משנה" מתנה שהוא שאינם נאכלים, ומשמע מקיצור לשונו שאם אינם נאכלים מותר לגמרי, אעפ"י שמקיימין אותם בכרם באותו מקום, ומה יענה להא דקוצים בכרם? ואולי כוונתו שאינם נאכלים כלל אפילו לבהמה, אעפ"י שמקיימין אותם לצרכים ידועים, אבל כל שנאכלים אפילו לבהמה כגון קוצים, אם מקיימין אותם אסור. אולם מפ"ה הלכה י"ח משמע שאפילו מקיימים אותם (רוב העם) לרפואה ג"כ מקדש, ושם נראה שהנקודה העיקרית היא לא אם הוא ראוי למאכל בהמה אלא אם דרך בני אדם לזורעם, ואם אין דרך בני אדם לזורעם וגדלים מאליהם, תלוי אם מקיימין אותם באותו מקום, ואפשר שכוונתו ז"ל שלזורעם בכרם מותר, אבל אם זרעם כיון שמקיימין אותם, אסורים מדבריהם וצ"ע. ודעת ה"צפנת פענח" ז"ל היא שקוצים בכרם במקום שאין מקיימין אותם מותר לקיימן אבל לזרעם אסור, ושאר מיני זרעים מותר לזורעם אבל אם זרעם אסורים מדבריהם וצ"ע. ולכאורה ראיה מפורשת לדעת הגאון "צפנת פענח" ז"ל הנ"ל, שעשבים אף שאינם ראויים לאכילת אדם אסור לזורעם עם תבואה. מהמשנה דכלאים פ"ב שתלתן עם עשבים כלאים, וסתם עשבים מאכל מהמה, (אבל במשנה כתוב צמחים), אך אפשר שהכוונה כאן לעשבים הראויים למאכל אדם, אך הא קשיא שנזכר שם ספיחי איסטים ותבואה, וספיחי איסטים מיוחדים לצביעה, ועיין שבת ס"ח וכו' ותוס' שם, ואפילו עם התבואה אין כאן כלאים, אם מותר לזרוע עשבים עם התבואה, ואולם הם ג"כ, היינו ספיחי איסטים, ראויים למאכל אדם, ויש לעיין בשביעית פרק ז', ואכ"מ.

ב) והנה כ"ת אומר שעכ"פ שניהם הפול והתלתן בכלל שאר הזרעים שאינם כלאים בכרם ובפול המצרי מפורש שאינו מקדש, ואח"כ הוא מביא מ"באר הגולה" שדווקא זרעים שאינם נאכלים אבל הנאכלים אסורים מדבריהם. אבל יש כאן תימא גדולה שפול המצרי הוא ודאי מן הנאכלים, ובפירוש נאמר שהוא אינו מקדש לפי שמין זרעים הוא, היינו משאר הזרעים, וע"כ שהוא מפני שאין דרך בשום מקום לקיימו בכרם, ואפשר מפני שהוא מזיק לגפנים, ויוצא לנו מזה שכל שאר זרעים שאין מקיימין אותן בכרם, ולאו דוקא שאין מקיימין אותם כלל, ושאין זורעים אותם, שהרי פול המצרי מקיימין אותו וזורעים אותו, אלא לא בכרם, אעפ"י שהוא מאכל אדם ואעפ"י שזורעים ממנו ומקיימים ממנו הרבה בשדה

אינו מקדש, שאפילו נכרים שאינם מצווים על כלאי הכרם לא יקיימו אותם מפני שהם מזיקים אינם מקדשים, שלא גזרו עליהם חכמים ז"ל הואיל ולא שכיח שיזרעו אותם בכרם, ועיין בדומה לזה בספיחי שביעית, ואעפי"כ עדיין לא למדנו היתר לזורעם לכתחילה, וכן דעת הגאון ב"צפנת פענח" ז"ל שלקיימן מותר גבי קוצים בכרם, אבל לזורעם אסור שהזריעה מחשיבה אותם, והיינו במקום שאין מקיימין קוצים בכרם, וראוי להיות ק"ו לפול המצרי שלכתחילה אסור לזורען אבל איני יודע איך נפרנס לשון הרמב"ם ז"ל, אבל שאר זרעים מותר לזרעם בכרם, ודעת ה"צפנת פענח" שמותר לזורעם אבל אם זרעם אסורים, ולמה ישתנה דין הקוצים שלכתחילה אסור לזורעם, ואם זרעם אינם מקדשים (שאין מקיימים באותו מקום) ושאר זרעים יהיה' להפך שמותר לזורעם ואם זורעם אסורים? בכל אופן י"ל שהוא ז"ל מדבר בשאר זרעים שאינם ראויים לאכילה כלל, אבל בפול המצרי צ"ע אם מותר לזורעו לכתחילה בכרם, אעפ"י שאינו מקדש, ובכל אופן מאן יימר לן שפול זה הוא פול המצרי, וצריך לברר, ובתלתן לא מצינו שמותר לזורעם בכרם, והוא הלא ג"כ מאכל אדם, ולהפך מצינו משנה מפורשת בתרומות פ"י, חבילי תלתן של כלאי הכרם ידלקו, וצ"ע רב לבאר את הענין ושיטת הרמב"ם ז"ל וב"ה עוד חזון למועד.

ג) מטעם זורע להשחתה. הנה זורע להשחתה מצינו בפירוש להיתר רק בענין כלאי זרעים, ואין למידין כלאי הכרם מכלאי זרעים, ואמנם מצד הסברא היינו הך, אבל דבר ברור אין לנו, ועוד יש לעיין אם זה נקרא זורע להשחתה, שזהו בזורע לבדוק את שדהו, שאינו מביא שום תועלת לשדה, או, נגיד, לכרם, אבל זה הוא זיבול ירוק ומביא תועלת לכל הקרקע וממילא לגפנים, ומכ"מ יש לצדד שהוא סניף להקל, שסוף סוף אפילו אם היה לנו עסק כאן בחטה ושעורה הרי אינו לוקה לדידן אלא בזורע יחד עם חרצן במפולת יד, שהלכה כרבי יאשיה, וקנבוס ולוף שחייב מן התורה (מלקות) הוא דווקא בזורעם יחד עם החרצן, ורחוק מאיסור תורה ודאי, ובפרט ששאר זרעים אפילו אם אסורים אף אם הם נאכלים, אין זה עצמו אלא מדרבנן, אפילו אם יזרעם שני מינים במפולת יד עם החרצן ושלא במפולת יד אינו אלא תרי דרבנן, בכל אופן, ואולם לפי דעת הכ"מ ז"ל שלא בהרחקה אעפ"י שאין לוקים אסור מה"ת, (עיין סוף פרק ח'), ויש אפשרות של איסור תורה, אבל לא ידענו השיעור מן התורה אם ששה טפחים או טפח, ועיין לענין כלאי זרעים ברמב"ם פ"ג, וזה עצמו ספק, ומסתמא דמילתא מרחיקים כדרך החקלאים עכ"פ טפח מעצם הגפנים ויש לדון ס"ס, שדעת הכ"מ ז"ל אינה לכל הדיעות, באופן שאפילו בתבואה לא היה זה איסור תורה ממש, ולדעת הגר"א לפי הרמב"ם ז"ל בלי מפולת יד לכתחילה מותר לזרוע אפילו קטנית, ולדעת יש מהראשונים ז"ל במין אחד מותר לגמרי.

ד) לענין האיסור לזרוע בחורף, הנה כ"ת נ"י מניח שאינו אלא משום מראית עין, אבל אינני מוצא דבר זה במשנה, שכוונת המשנה היא שגפן שיבשה, וזה ניכר למומחה הבקי אף בחורף, ואינה עלולה להוציא ענבים כי יצאה מכלל גפן ולמה אסור לזרוע בסמוך לה, אלא משום מראית עין שלא ידעו העם שזו יבשה, ויחשבו שהוא עבריין, ועי"ז הקשו בירושלמי, ניחא בסיוותא, שכל הגפנים נשרו עליהן, וכל האילנות כך, ולא יבחינו, ואסור לזרוע בסמוך לה מפני האחרים, אבל

בקייטא, הלא נראה לעין שזוהי יבשה ועץ בעלמא היא ולמה אסרו? ותירצו שגם בקיץ יש שנושרין עליהם. וא״כ האיסור מפני מראית עין הוא רק בגפן שיבשה בעצם, אבל לא נאמר כאן שהאיסור לזרוע בחורף הוא משום מראית עין, ואמנם חילקו בין יבשו עליה כדרך שתיבש הגפן בימי הקור, ליבשה לגמרי, ועיין בט״ז סי׳ רצ״ו, ס״ק ד׳, וגם זה לא ברור לגמרי, אבל אם היתה כוונת המשנה שבימות החורף בכלל אין האיסור אלא משום מראית העין הרי היתה זו כעין גזירה לגזירה, מראית העין משום מראית העין, ועוד שא״כ היתה המשנה אומרת בדרך כלל בימות החורף אסור (היינו משום מראית עין) ואינו מקדש, וזה לא נמצא בשום מקום ואת״ל שזה קמ״ל שאסור לזרוע אצל הגפן שיבשה שסבור הייתי בגפן שיבשה שמותר לגמרי, אבל גם כל הגפנים בימות החורף כך שאינם אלא משום מראית עין, הנה אפשר לדחוק כך, אבל מכיון שאין לנו רמז שבימות החורף אין איסור בעצם, א״א לבנות שום יסוד על זה, מלבד הטעם שזה יהי׳ מראית עין משום מראית עין. ומהירושלמי משמע בהדיא שגזרו בגפן שיבשה משום הגפנים בימות החורף וזהו משום מראית העין, אבל על הגפנים בימות החורף יש איסור בעצם ואין סברא שלא תקדש, כמובן, אחרי שבא הקיץ ונשאו פירות (ואחרי כתבי קונטרס זה עיינתי וראיתי להגאון תפא״י ז״ל ב״בתי כלאים״ שהוא פוסק שגפן בימות החורף אעפ״י שהוא ערום אז מעלים ומפירות אסור לזרוע בצדו כיון שבקיץ הבא יוסיף תת כחו (ולא משום מראית עין), אבל איני יודע מהיכן הוציא סוף דבריו שאם זרע אעפ״י שהושרשו מותרין לגמרי ואיני יודע מהיכן הוציא דין זה שאמנם אינו מקדש הכרם אבל ראוי לקונסו בזרעים כזורע קודם שהביאו הגפנים כפול הלבן, וצ״ע, ואולי מפני שמסתמא יתלוש הזרעים קודם שיגיע הקיץ ויעשו כפול הלבן שרוב זרעים גידולם זמן קצר אין ראוי לחוש כ״כ לקונסו, אבל זה אינו מוכרח, ובכל אופן מאין לו מקור במשנה בתלמודים ובראשונים ז״ל, וצ״ע. ומיהו מובן מאליו שכל זמן שלא הביאו כפול הלבן לא נתקדש, כדין הגפנים בכלל בכל זמן, אלא שאעפי״כ קונסין אותו ואוסרים הזרע. והיינו שחייב לעקור הזרע, ואסור בהנאה וממילא שאסור לקיים את הזרע וגם נהנה מאיסור שמשביח את הגפנים כל זמן שהוא מקיים. ויעיין מר בפירוש מהרא״פ (רבינו אליהו פולדא ז״ל) ויראה שז״ל: ״גיהא בסיוותא, בחורף, שכל הגפנים עליהם נושרים לכך אסור משום מראית עין (והרי ברור שבשאר הגפנים הבריאים אסור מעצם הדין), אבל בקיץ מאי איכא למיחש שהרי יש היכר גדול בין יבש לשאינו יבש וכו׳, ומיהו לענין גפן שיבשה היה אפשר לצרף גם הדיעה של מהרא״פ ז״ל שם שלא כהרמב״ם ז״ל שלדעתו משמע מהירושלמי שזה אסור רק לר״מ אבל לחכמים מותר וצע״ק, אבל אין אנו דנים עכשיו בגפן שיבשה שזה לא שכיח אלא בגפנים בריאות וטובות אלא שבימות החורף עליהן נושרות, ומיהו הא קשיא ל״ל שאינה מקדשת וכן בצמר גפן שאינה מקדשת, הרי לעולם לא תוציא ענבים ואיך תקדש, ובדוחק י״ל שהכוונה היא כנ״ל שאין מדברין כאן מגפן שיבשה לגמרי כעץ אלא שאבדה הלחלוחית ברובה ועדיין לא ברור שיבשה לגמרי, וא״כ הייתי אומר שאם לסוף תוציא ענבים תקדש, קמ״ל דלא, לפי שבשעה שזרע חזקתה היתה שלא תוציא אעפ״י שאיגלאי מילתא למפרע שאומר טעות היה, אבל מה תאמר לגפן צמר לרבי מאיר (ואגב הענין של גפן צמר פליאה עצומה ושמעתי בבואי לא״י מהיקר ר׳ דוד סלוצקין נ״י

שצמר הוא מלשון צמרמורת וזהו מין שיתוק וגרוע מיבשה וזה מתקבל על הדעת), וע"כ שהכוונה היא שלא תאמר שהזרע נאסר משום קנס אבל הלשון אינה מקדשת לא משמע כך. ויש לעיין עוד בזה.

סוף דבר שלענין הגפנים ודאי שאין מקום לאוסרן כלל וכלל, שהרי מעולם לא ראה הזורע את הענבים כלל, וגם לאסור את הזרע ולקנוס אין מקום, ובצירוף הסברא של זורע להשחתה, וגם בצירוף כל האמור לעיל, וכן בצירוף דעת הראשונים ז"ל, שקדושה ראשונה לא קידשה לע"ל נאמר גם על ערלה וכלאים, אבל להתיר ולכתחילה על היסוד של גפן שיבשה אין בידי, שברור אצלי שגפנים בריאות בימות החורף אסור לזרוע אצלם מעצם הדין והיסוד שאפשר לדון עליו הוא רק מטעם זורע להשחתה בצירוף סניפים, אבל בזה עדיין אני צריך לעיין. לע"ע עדיין אינני מצטרף להיתר ולהיות שהענין אינו עדיין מעשי־עכשיו (אקטואלי) הואיל ועדיין החורף רחוק ממנו, עוד חזון למועד, בע"ה במשך שנים, לכל היותר שלשה שבועות מהיום.

ומלבד כל מה שאמרתי לעיל פשוט שאם היתה הכוונה שבחורף בדרך כלל אינו אלא משום מראית העין הרי על המפרשים, מהרמב"ם עד לתפא"י ז"ל, היה מוטל לבאר מה היא אותה מראית עין, שהרי אם בעצם מותר למה חששו, ובמה יחשדוהו, הלא מותר בחורף, והיה צ"ל שאמנם דעתו לעקור קודם שיצמחו הענבים אבל יחשדוהו שדעתו לקיים גם אח"כ ואז יתקדש, אך לשתוק לגמרי לא היה אפשר לכל המפרשים ז"ל. ולעצם הענין, כמו שאמרתי לעיל אני מוכן בע"ה ובל"נ לשוב לעיין במשך שבועות אחדים, על היסוד של זורע להשחתה בצירוף עוד סניפים להקל, אולי יוחלט לע"ד להיתר, אך בתנאי, שזהו ענין חשוב מועיל לקיום המשקים שיהיו ענביהם משובחים, ותועלת לישוב הארץ. אבל אם זה רק לחסוך קצת כסף לקניית זבל, מסופקני אם כדאי לטרוח ולבקש היתר, מאחר שסוף סוף אם לא לצורך גדול זה נראה הקלת ראש בכלאי הכרם, שהגפנים כולן כאן אלא שנשרו עליהן ומכניסין תלתן או פול וזורעין לכתחילה בין שורותיהן. והבוחר בישראל ובארצו ינחנו בדרך האמת לאמתה, אמן!

השמטה: הרמב"ם ז"ל בפיא"ה אומר שנפלו העלים שלה בתחילת החורף וכוונתו גלויה, שבאמצע החורף כל הגפנים משירים את עליהם ולא יעלה על הדעת לזרוע בחורף אלא זו הואיל והקדימה להשיר מסתמא נתמעטה מאד לחלוחיתה וספק אם תוציא פרי כלל, אעפי"כ אסור לזרוע בצדה והיינו משום מראית עין, שהרואה לא ידע שגפן זו הורע כוחה והוא יראה אח"כ זרעים בצידה, בשעת אמצע החורף שכל הגפנים כן. וב"יד החזקה" אומר רבנו גפן שיבשו העלין שלה ונפלו כדרך של יבש הגפן בימי הקור וכו', ומשמע שזה גם בקיץ, ועכ"פ בתחילת החורף, או אף באמצע החורף ובאופן שמומחים מכירים עפ"י סימנים ידועים להם שחלה יבשות הכימית שאין כך בגפנים הבריאים, אלא שהנראה לכל עין הוא רק נשירת העלין שזהו בכל הגפנים בימות הקור, ומכ"מ אסור לזרוע בצדה משום מראית עין, אבל לזרוע בחורף אצל הגפנים הבריאים שנשרו עליהן כדרכן מאן דכר שמיה, וכבר הבאתי הדברים המפורשים ב"תפארת ישראל" "בתי כלאים", ואין בזה אפילו שום ספק שבחורף אסור מעצם הדין אצל הגפנים הבריאים, ורק בגפן חולה כנ"ל היה מקום להתיר, ואסרו חז"ל משום מראית עין.

איסר יהודא בר"א אונטרמן
הרב הראשי לתל־אביב—יפו והמחוז

באיסור הוצאה מרשות לרשות

(מו"מ עיוני בכללי הוצאה בשבת
לזכרו של הלוחם בעד השבת רד"צ פנקס ז"ל)

נזדמנתי פעם עם רבנים לפונדק אחד במקום הבראה ונופש, שלא היה שם כל ערוב להתיר טלטול בשבת. בליל שבת יצאנו מהבית ומדי לכתנו ברחוב מצא רב מחבורתנו כי שכח להוציא את המפתח מכיס בגדו ושאל מה עליו לעשות. אחד אמר שעליו לעמוד במקומו ולהצניע המפתח בפינה על יד הבית שעמדנו אצלו ולהשאירו שם עד אחר השבת. אני חויתי דעתי להיפך, שאסור לו להפסיק את ההליכה, כי כשיעמוד תהא זאת הנחה ברשות הרבים אחרי העקירה שהיתה ברשות היחיד ולכן ימשיך ללכת ולחזור לאכסניא להניח את המפתח בפנים, ונמצא שהיתה עקירה ברה"י וגם הנחה ברה"י בלי הפסק בינתים ואין בדבר זה שום סרך מלאכה דאורייתא, מכל שכן שלפי כמה דעות אין בערים כאלה רה"ר מן התורה. נתעורר אז וכוח ע"ז ומכיון שלא היו לנו ספרים שם לא יכולנו לברר את ההלכה הזאת עפ"י המקורות. אח"כ התבוננתי בדבר יפה ומצאתי כי אמנם צדקתי וכך צריכים לעשות במקרה כזה עפ"י הכללים היסודיים של מלאכת הוצאה ושל מעביר ארבע אמות ברה"ר, כאשר אפרש.

א. וקודם נפרש הדין של מעביר מרשות היחיד לרשות היחיד דרך רשות הרבים כשלא עמד בינתים, כי רבותינו הראשונים נחלקו בדבר. בתוס' למסכת עירובין ל"ג ע"א בד"ה והא מפורש כי מעביר כזה אסור מן התורה וז"ל: „ונראה דלאו מושיט הוא אלא מעביר את הערוב רחוק חוץ לד' אמות וחייב אפי' זה כנגד זה כדאיתא בהזורק, דף צ"ז, אמר ר' אלעזר המוציא משא למעלה מעשרה חייב שכן משא בני קהת ומקום עקירתו והנחתו הוא רשות היחיד".

פרוש הדברים כי אעפ"י ששנינו שהזורק מרה"י לרה"י דרך רה"ר פטור מ"מ מעביר כה"ג חייב, משום דהוה כמושיט, שמפורש במתניתין דחייב, שכן היה משא בני קהת. ובמעביר חומר עוד יותר מבמושיט, דאילו במושיט קיי"ל כי דוקא בדיוטא אחת חייב ובזה כנגד זה פטור אבל במעביר חייב אף זה כנגד זה.

וכן מפורש בתוס' שבת, ב' ע"א בסוף העמוד, כי מושיט ומעביר חייבים מרה"י לרה"י דרך רשות הרבים.

ב. אולם בחידושי הרשב"א לעירובין שם הקשה קושיות חמורות על שיטת התוס". חדא דמפורש במתני' ריש פרק הזורק כי המושיט מרה"י לרה"י דרך רה"ר חייב ולא קתני מעביר. ועוד דכיון דילפינן הושטה ממלאכת המשכן צריך להיות דוגמת העבודה שנעשתה שם, והתם הושיטו הקרשים מעגלה לעגלה דרך אויר רה"י, כשראשו האחד מונח ברה"י זה וראשו השני ברה"י אחר ואמצעיתו באויר

רה"ר, אבל במעביר שיהיה בו דין מושיט לחייבו מהיכן נוכל למילף? גם הקשה מדברי הגמ' פ"ק דשבת, דאם הוציא ידו מלאה פירות מותר להחזירה לאותה חצר אבל לא לחצר אחרת. והגמ' שואלת מאי שנא ומתרצת משום דאיתעבידא מחשבתו. ואם איתא דמעביר מרה"י לרה"י דרך רה"ר חייב מאי מקשה הא שנא ושנא, דלחצר אחרת יש כאן דין מעביר מרה"י לרה"י דרך רה"ר שאסור מה"ת. ועוד הקשה מדברי הירושלמי בשבת, האומר כי בכל מלאכות שבת אחד שעשה חייב ושנים שעשאוה פטורין ואילו במושיט הדין הוא להיפך, כי שנים שעשאוה חייבין מפני שכך היתה עבודת המשכן ואחד שעשאה פטור דדומיא דדגלי מדבר בעינן שההושטה נעשתה שם ע"י שנים. והאריך הרשב"א לדחות דבר התוספות, וכן הוא בחידושיו לשבת צ"ז ע"א בד"ה ובמאי עיי"ש.

ובאמת יש להעיר כי מה שמקשה הרשב"א מגמרא ריש פ"ק דשבת גבי ידו מליאה פירות אפשר לתרץ בקושייתו השניה מדברי הירושלמי ולומר דלכן לא מתרצת הגמרא שנא ושנא בזה שבמעביר מרה"י אחת לרה"י שניה דרך רה"ר יש חיוב מה"ת מפני דהתם הלא מיירי שעשה אחד ולא שנים ואין איסור תורה כהאי גוונא, ויש אמנם מקום לפלפל ולדחות תרוץ זה; אולם מסתבר דכוונת הרשב"א בעצם לא היתה לומר שאם מעביר ידו עם הפירות לחצר אחרת יתחייב מה"ת, שהרי רק שנים שעושים כן חייבים, אלא כיון שיש דין העברה מה"ת כה"ג בודאי מקום לחלק בין חצר זו לחצר אחרת ולא צריך לחלק מפני דאיתעבידא מחשבתו, ופשוט.

ובחידושי הרשב"א לעירובין שם מביא דנראה לו שגם הרמב"ן סובר כן כי אין איסור תורה בהעברה כזו דרך רה"ר, וכן גם הריטב"א בחידושיו חולק על התוספות וס"ל דאין בזה איסור תורה כלל.

ולכאורה קשה לשיטה זו מהאי דשנינו כי כשלא הביא סכין מע"ש אסור היה להביאו בשבת לרבנן דפליגי על רבי אליעזר דס"ל כי מכשירי מילה דוחים את השבת, ופשוט להש"ס כי כשלא הביאו את הסכין מע"ש אין עצה להביאו בשבת בהיתר. ובמס' שבת ק"ל ע"ב, מביא ר"ל משום רבי יהודא שפעם שכחו להביא סכין מע"ש והביאוהו בשבת והיה הדבר קשה לחכמים וכו' — והא מסתמא היה הסכין ברה"י וגם התינוק ברה"י שהרי לא נזכר בגמ' שלא היה סכין באחד מן הבתים או שהתינוק היה ברה"ר, וא"כ יכולים היו להביא הסכין מהבית לבית התינוק דרך רה"ר בלי הנחה בינתים ואין ע"ז איסור מה"ת?

אלא שאפשר לומר כי כיון ששכיח הדבר מאד כי מי שהולך ברה"ר עומד לפוש לפני שנכנס לבית, או יקרה שחברו מעכבו קצת ושואל לשלומו וכדו' לכן אין זה דרך היתר לעשות כן באופן ששכיחה הנחה בינתים, וכשינוח — יעבור על הוצאה והכנסה. ומצאתי כעין תרוץ זה בס' "כפות תמרים" לסוכה מ"ג ע"א, שהביא מחדושי הרא"ם על הסמ"ג דלכן חששו רבנן שמא יעבירנה משום דמסתמא קודם שימצא את הבקי יעמוד לפוש, וזה כמו שאמרנו.

ושמא תאמר הלא אפילו כשיעמוד אין כאן איסור תורה, שהרי אמרינן בגמ', שבת ה' ע"א: "המפנה חפצים מזוית לזוית ונמלך עליהם להוציאם פטור שלא היתה עקירה משעה ראשונה לכך". א"כ כשחשב תחילה להוציא הסכין מרה"י לרה"י דרך רה"ר לא היתה עקירה לשם מלאכת איסור וממילא אפילו אם עמד אין כאן

איסור תורה, — אין זו פירכא, דאע"ג דאין כאן איסור הוצאה, אבל אחרי שיעמוד לפוש ברה"ר ואח"כ ילך משם לרה"י תהא הכנסה גמורה, שהיתה עקירה ראשונה לכך. ולפי"מ שכתוב שם בספר "יום תרועה" לריש פ"ד דר"ה כי רק לענין הוצאה אמרינן שלא היתה עקירה ראשונה לכך אבל לא לענין מעביר ד"א ברה"ה, עיי"ש, אתי שפיר בפשיטות, דאף שמתחילה לא חשב לשם הוצאה כשיעביר ד' אמות חייב.

ג. וראיתי בקונטרס בדיני שבת שחיבר הג"ר מנחם זעמבא ז"ל, הי"ד, שהוא מביא את דברי המאירי בסוכה ד' מ"ג, המפרש כי לכן אומרת הגמ' שם החשש שמא יעבירנו ד"א ברה"ר ולא שמא יוציא ויכניס (מה שתמהו ע"ז ברש"י ובתוספות) משום דכיון דלא עשה הנחה ברה"ר אין כאן באמת לא חיוב הוצאה ולא חיוב הכנסה אלא דמ"מ חייב משום מעביר ברה"ר, דלענין מעביר מצרפינן את העקירה שברה"י עם ההנחה שברה"י השני וכיון שהעביר ארבע אמות ברה"ר חייב.

והגמ"ח הנ"ל מפלפל בדבריו ורוצה לומר דאעפ"י שהמאירי פליג על שיטת הרשב"א ודעימיה שאינם מוצאים שום איסור תורה במעביר שכזה אין שיטת המאירי שווה לשיטת התוספות. כי לשיטת התוס' האיסור הוא משום מושיט, היינו שזהו סוג חדש במלאכת הוצאה ברה"ר הנלמדת מדין מושיט וכוללת הוצאה מן רה"י לרה"י דרך רה"ר, ואין זה דומה לדין מעביר ברה"ר היכי דעקירה והנחה היו שניהם ברה"ר. אולם לשיטת המאירי אין העברה זו מדין מושיט כלל אלא מתורת העברת ד"א ברה"ר וזהו כל האיסור, אלא שמצרפינן את העקירה וההנחה שהיו ברה"י להעברה זו. נמצא כי לדבריו ישנן כאן שלש שיטות: שיטת התוספות, שיטת הרשב"א ושיטת המאירי. אולם סברתו של הגרמ"ז ז"ל במאירי אינה מוכרחת, משום שהמאירי מביא סברא זו לא מעצמו אלא מגדולי המפרשים ובודאי כוונתו לשיטת רש"י (שאפשר לפרש דבריו כן) ושיטת התוס' בעירובין ואינו מחדש שיטה אחרת בענין זה כלל, וכן מסתבר לומר.

ד. ומחלוקת זו של הראשונים ז"ל מתפרשת בפרטות ובהרחב דברים בס' "שערי ציון" להג"ר בן ציון ז"ל מבילסק (ח"א סי' ח' וה"ג סי' ד') ומביא גם מה ששמע בשם הג"ר יוסף דובער ז"ל מבריסק דליטא, דאפשר להתיר בערים הגדולות (שיש שם רה"ר) לומר לא"י שיביא אוכל או משקה בשבת דרך רה"ר מטעם זה הנ"ל, משום דכמה פוסקים סברי כי מותר מה"ת להעביר מרה"י לרה"י דרך רה"ר, ואף על פי שהנכרי עומד לפוש אבל על העמידה לא צווהו הישראל והוא עושה זאת מדעתא דנפשיה. ועל זה הוא מוסיף ואומר כי אעפ"י שיש בזה פלוגתא ואיכא ספיקא דדינא אם יש בזה איסור או לא, אבל כיון דאמריה לנכרי אסורה מדרבנן נמצא שזהו רק ספק בדרבנן ושרי, אעפ"י שרוב הפוסקים ס"ל דהעברה כזו אסורה, עיי"ש.

ועתה נחזור לענייננו כשמצא המפתח בבגדו בדרך הלוכו ברחוב, כי לשיטת הרשב"א ודעימיה, ודאי צריך לחזור לרה"י מבלי לעמוד כלל, כדי שלא תהא הנחה בינתים, וכשיניח בביתו אין כאן שום סרך איסור מה"ת, ואם אין שם רה"ר גמורה בודאי שרי לגמרי. אולם גם לשיטת התוספות ברור כי אין כאן איסור מה"ת משום דלדידהו כל האיסור באופן כזה הוא משום דמעביר דרך רה"ר חייב מתורת מושיט, כמו שפירשנו. ודין מושיט שייך רק אם הוציא החפץ מרה"י. זה לרה"י אחר דרך רה"ר; אבל מעולם לא שמענו מושיט לאותה רה"י עצמה. והכא שהוא חוזר והולך

לרה"י שמשם נעשתה העקירה אין זה דומה למושיט כלל. ועיין בדברי הרשב"א בעירובין שהקשה על דברי התוספות ומפרש שיש חלוק בין מושיט למעביר באופן הנזכר, אבל כשחזר למקום שממנו יצא בודאי שאין כאן שום דמיון למושיט, ואין כאן סרך איסור לכולי עלמא.

נשאר לנו לדון לפי שיטת המאירי אשר הקונטרס בדיני שבת רוצה לפרש שהוא אוסר לא מתורת מושיט אלא מפני שזהו מעביר ממש ומצרפינן את העקירה וההנחה שברה"ר לחייבו. וע"ז אני אומר כי אפילו אם יהיבנא ליה להגרמ"ז שהמאירי לא ס"ל כהתוספות (מה שלענ"ד קשה להכניס בכוונתו) מ"מ אין כאן סרך דאורייתא כלל. כי עקירה לחיוב היא רק אם ידע המוציא שחפץ זה בידו או בבגדו אלא ששכח כי שבת היום או שכח שזהו אסור, אבל כשלא ידע שהדבר נמצא אצלו הריהו פטור, כמפורש בב"ק סוף פ"ב הכיר בה ושכחה לענין שבת פטור, וכמפורש בתוס' שבת ד' י"א ד"ה שמא ישכח, עיי"ש. וכללא הוא כי שכשאינו יודע שמלאכה נעשית בשבת הריהו מתעסק ובשבת רק מלאכת מחשבת אסרה תורה. נמצא כי מעולם לא היתה עקירה בת חיוב ולכן כשישוב למקומו ויניח המפתח שם הריהו עושה הנחה בלי עקירת חיוב.

ואמנם מטעם זה גם אם יעמוד במקומו ויניח את המפתח שם בפנה ג"כ אין איסור תורה שהרי עשה הנחה ברה"ר בלי עקירת חיוב, אבל בכ"ז שורת הדין נותנת דיותר טוב שלא יעמוד כלל ויכניס את המפתח שוב לבית. כי עקירה בלי הנחה וכן הנחה בלי עקירה אסור מדרבנן, כמו שפירש"י בריש מס' שבת דזה עוקר וזה מניח אסור מדרבנן (ועיין בחדושי פנ"י שם). ופשוט דלאו דוקא זה עוקר וזה מניח אלא הוא הדין עקירה בלי הנחה חיובית או להפך, דצד אחד מהוצאה ג"כ אסור מדרבנן. אבל אם ישוב לרה"י בלי הנחה בינתים ירויח בזה שלדעת הרשב"א ודעימיה אינו עושה כלל דבר שהוא בגדר מלאכה ואפילו איסור דרבנן ליכא, ואין זה אפילו חלק ממלאכת איסור לא מהוצאה והכנסה ולא מהעברה ברה"ר. וכן גם דעת התוס' כשחזר לאותו רה"י שיצא ממנו, מפני שאין זה דומה למושיט כלל כמו שפירשנו.

היוצא מדברינו כי במקרה כזה צריכים להמשיך בהליכה ולחזור למקום שיצא ממנו ואז אין בזה שום סרך מלאכה מח"ת, ולא לעמוד ולהניח החפץ ברה"ר (אפילו כשאינו צריך לחפץ כלל), כי בהנחה גרידא יש איסור דרבנן. ויש גם אחרונים הסוברים כי בעקירה או בהנחה לבד יש דין חצי שעור אעפ"י שזה לא מסתבר כלל, דרק חצי שיעור אסור ולא חצי מלאכה (עיין בקובץ על הרמב"ם פי"ב מהל' שבת הלכה ט' שמביא כן מספר "לחם שמים"), אבל בכל אופן אסור דרבנן יש.

וכל זה אם לא עמד בינתים משעד שיצא מן הבית ולא עשה הנחה כלל, אבל אם עמד ודאי שצריך לעמוד ולהניח את החפץ במקומו. ואם הוא דבר שאפשר לשאתו דרך מלבוש ילבשנו וזה לא גרע מאשר יניחנו במקומו.

הרב שלמה יוסף זוין

בגדר מצות קריאת שמע

לזכרו של המנוח הדגול, רבי דוד צבי פנקס,
זכרונו לברכה, שהדיבור והכונה, הפה והלב,
התלכדו בו ותואמים הלכו.

קבלת עול מלכות שמים — עיקר גדול בקריאת שמע, כאותה ששנינו: „למה קדמה שמע לוהיה אם שמע כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים תחילה״ (משנה ברכות ריש פ״ב), ובגמרא: „כל המאריך באחד וכו׳ כיון דאמליכתיה למעלה ולמטה ולארבע רוחות השמים תו לא צריכת״ (שם י״ג ב׳), וכן: „לא חזינא ליה לרבי דמקבל עליו עול מלכות שמים, אמר ליה בשעה שמעביר ידיו על פניו מקבל עליו עול מלכות שמים״ (שם), ובחיוב נשים אמרו: „מהו דתימא הואיל ואית בה מלכות שמים״ כו׳ (שם כ׳ ב׳, ועי״ש כ״א א׳ וברש״י ד״ה ה״ג).

ויש להסתפק: מה גדרה של מצות ק״ש, אם עיקר המצוה הוא על עצם קריאת הפרשה, וככתוב: ודברת בם, היינו דיבור בפה, אלא שאינו יוצא ידי חובתו בדיבור זה עד שיכוין לקבל עליו עול מלכות שמים בהדבור, והרי זה פרט מפרטי המצוה, כמו שתאמר להסוברים — וכן הלכה — מצות צריכות כונה, שאינו יוצא ידי חובתו בהנחת תפילין או בנטילת לולב עד שיכוון לצאת, והרי עיקר המצווה הוא ההנחה והנטילה, ככתוב: ולקחתם לכם וקשרתם לאות, אלא שבפרטי ותנאי המצוה שיכוון לשם מצוה, ומכל מקום כשנתכוון ויצא הרי עיקר המצוה קיים בהמעשה וכך בק״ש המצוה היא הקריאה אלא שמפרטיה ותנאיה שיקבל עומ״ש בהקריאה. או שכאן עיקר המצוה הוא קבלת עומ״ש, אלא שקבלה זו לא די לה במחשבת הלב בלבד וצריכה שתתבטא בדיבור של ק״ש בפה ואין הדיבור משמש אלא להוראה וגילוי על קבלתו בלב („הלשון — קולמוס הלב״).

ולכאורה היה אפשר לומר שהדבר תלוי במחלוקת של רבי וחכמים אם ק״ש בלשון הקודש דוקא או בכל לשון (עי׳ ריש פ״ב), שרבי סובר שעצם הדיבור של קריאת הפרשה הוא המצוה, ולכן יתכן להגדיר דיבור זה שיהיה בלשון הקודש דוקא, וחכמים סוברים שעיקר המצוה הוא קבלת עול מלכות שמים, אלא שקבלה זו צריכה שתהיה בהודאת פיו, ולכן אין נפקא־מינה אם קורא בלה״ק או בכל לשון, כיון שעל כל פנים באה קבלת עומ״ש לידי ביטוי על ידי דיבור, והרי בקבלת עומ״ש בעצמותה אין הבדל איך היה הדיבור.

אבל באמת הרי אנו רואים בגמרא שמפרשים מחלוקת רבי וחכמים מלימוד הפסוקים („והיו בהווייתן״ או „שמע בכל לשון שאתה שומע״) ושואלים ומשיבים על כל אחד מהם למה לא אומר כדרשתו של השני, ולא אמרו שמחלקותם תלויה בסברא האמורה, משמע שאין תלוי זה בזה, ודוחק לומר שלאחר שלמדו מהדרשות,

כל אחד כפי שסובר, שוב נאמר אנו מעין „טעמא דקרא" שלהסובר בלשון הקודש המצוה היא הדיבור ולהסובר בכל לשון המצוה היא קבלת עול מלכות שמים וזו מנין לנו.

והיה נראה להכריח שעיקר המצוה הוא קבלת עומ"ש מרש"י ברכות (י"ד ב'), שבגמרא שם הקשו: „ותו מי סבר רב כר' יהושע בן קרחה — להקדים קריאה לעשיה — והא ארחב"א זימנין סגיאין הוה קיימנא קמיה דרב ומתני לן פירקין ומנח תפילין וקרא ק"ש", ופרש"י: „אלמלא מקדים הוא לעסוק בתורה דהיינו עשייה דמצוה מקמי מלכות שמים". והנה מה שפרש"י שקושיית הגמרא היא ממתני פירקין ולא ממנח תפילין כבר עמדו ע"ז המפרשים וכתבו ליישב, אבל על כל פנים אינו מובן מדוע יקרא התלמוד תורה עשייה וק"ש קריאה, והרי זה וזה בדיבור הוא, וכבר עמדו ע"ז המפרשים. ונראה לי להסביר הדברים ע"פ מה שמבואר בסנהדרין (ס"ה א'): „ור' יוחנן מאי שנא דכפיפת קומתו הוה מעשה ועקימת שפתיו דמגדף לא הוה מעשה, אמר רבא שאני מגדף הואיל וישנו בלב", ופרש"י: „...הואיל וישנו בלב, עיקר חיוב הבא עליו תלוי בלב שמתכוין לברך השם, שאפילו מברך את השם כל היום ואין בלבו כלפי מעלה כו' אינו מתחייב". הרי מפורש שאף על פי שעקימת שפתיו היא מעשה, מכל מקום במגדף שכל עיקר חיובו הוא מפני כוונתו בלב לברך את השם, אלא שאינו חייב על כוונה בלבד עד שיבטא ויגלה אותה בדיבור פיו, לכן אין זה מעשה, ומעתה מובן היטב מה שבתלמוד נקרא מעשה וק"ש קריאה, שת"ת שהמצוה היא גם עצם הלימוד בדיבור פיו ה"ז מעשה, אבל ק"ש כל מצותה היא קבלת עומ"ש בלבד, אלא שצריך לבטא קבלה זו בדיבור פיו, והוא ממש דוגמתו של „לעומת זה" במגדף, ולכן לא נחשב למעשה. ולפי זה מובן שמצות ק"ש עיקרה היא הקבעומ"ש.

אמנם הגר"א ז"ל בהגהותיו לש"ס וכן בבאורו לשו"ע או"ח (סי' פט' ס"ק כב') הגיה ברש"י וכתב שטס"ה מה שכתוב „עשייה דמצוה" וז"ל קריאה דמצוה", והוכיח הגהתו מכח פירוש הסוגיא שם (ועי' ברש"ש ובס' ברכת ראש שקיימו הגהת הגר"א), ולפי זה אזדא לה הראיה מרש"י.

והיה נראה שוב לכאורה לומר שהדבר תלוי במחלוקת בברייתא (י"ג ב'): „ר' זוטרא אומר עד כאן — פרק ראשון — מצות כונה, מכאן ואילך — מפרק שני — מצות קריאה, ר' יאשיה אומר עד כאן מצות קריאה מכאן ואילך מצות כונה", ופירשו בגמרא שר' זוטרא אומר עד כאן מצות כונה וקריאה מכאן ואלך קריאה בלא כונה ור' יאשיה אומר עד כאן מצות קריאה וכונה מכאן ואילך כונה בלא קריאה. והנה לר' זוטרא שמכאן ואילך קריאה בלא כונה הרי קריאה זו ודאי שמצותה היא עצם הקריאה, ולא מה שעל ידי קריאה זו יקבל עליו עול מצות שבפרשה שניה, שהרי אינו מצריך כונה כלל אלא קריאה בלבד, וא"כ צ"ל שגם בפרשה ראשונה המצוה היא קריאה בעצם, שהרי פרשה ראשונה אינה גרועה משניה, ואדרבה חשובה יותר שצריך להקריאה גם כונה של קבעומ"ש, ולר' יאשיה שמכאן ואילך כונה בלא קריאה, מכל שכן שבפרשה ראשונה יש מצות כונה בעצם, אלא שבפרשה ראשונה צריך שיבטא כונה זו גם בהודאת פיו ולא די בקבלה בלב בלבד ובפרשה שניה די שתהיה הכונה בלב בלבד.

אלא שעכשיו שהגענו לידי כך נראה להוכיח שבאמת מצות ק"ש כוללת

שני הדברים ביחד, הקריאה בעצם והכונה בלב, לא שהקריאה משמשת כלי־מבטא להכונה ולא שהכונה היא טפל להקריאה, שהרי בגמרא שם אמרו שמה שאנו מוכרחים לומר שלדברי הכל עד כאן מצות קריאה וכונה הוא משום ששניהם מפורשים בתורה: „על לבבך" היינו הכונה, „ודברת בם" היינו הקריאה, ואם כן אין זה דומה כלל לכונה בשאר מצות, שעקר המצוה הוא עשייתה, כגון תפילין בהנחתם ולולב בנטילתו, אלא שמתנאי המצוה שיתכוון לצאת ידי חובתו. שבשאר מצות הכונה לצאת הוא דין כללי שבכל המצות כולן ואינו שייך למצוה הפרטית ביחוד, מה שאין כן הכונה של ק״ש הרי הוא דין מיוחד בק״ש שנאמר בה „על לבבך", וכן כתוב בה „ודברת בם", וכיון ששניהם כתובים אם כן יותר נראה לדמות למצות ארבעה מינים, שאתרוג בלא לולב וכן לולב בלא אתרוג ושאר המינים אינו יוצא, שכל ד׳ המינים הם חלקי המצוה ואין כאן עיקר וטפל, אלא שכולם ביחד מהווים המצוה, ואף כאן הכונה והדיבור הם שני חלקי המצוה, ותואמים ילכו.

צבי יהודה הכהן קוק

בתי כנסיות שבארץ־ישראל

לעילוי נשמתו ולזכר ברכתו של שר־התחבורה הדגול בישראל ר׳ דוד צבי פנקס, ז״ל, גבאי ביהכנ״ס הגדול בתל אביב, ובעל עתונו הספרותי־תורני „בית־הכנסת״, אשר מת בדמי ימיו באהל התורה והמדינה.

א). בראשונה אנו מוצאים בדברי חז״ל הערכה מיוחדת על בתי־כנסיות שבחוץ־לארץ, לעומת אלה שבארץ ישראל, — בדברי רבה הגדול של תורת־ארץ־ישראל רבי יוחנן (ברכות ח׳): תמיהתו על השמועה שהגיעה לו, כי יש יהודים זקנים בחוץ־לארץ: האיך, והלא „ירבו ימיכם על האדמה״ כתיב? — נתבארה לו עם הידיעה שנודעה לו, כי אותם היהודים שבחוץ־לארץ משכימים ומעריבים לבית־הכנסת, ואז אמר „היינו דאהני להו״, זהו שהועיל להם לאריכות־חייהם. השימוש בתפקידם זה, של בתי־הכנסיות שבחוץ־לארץ, ממלא שם את מקומו וענינו של כח־החיים המקורי, אשר למשמעת התורה והמצוה שבארץ־ישראל. ערכם זה של בתי־כנסיות שבחוץ־לארץ מופיע לפיכך בתור תשלום המועיל להמשכת חייהם של היהודים שבחוץ־לארץ, במקום שחסר להם כח־החיים המקורי הטבעי, של קדושת „חיינו וארך ימינו״ שבארץ־ישראל. תקפו של כח־החיים, בטבעיותו לישראל בדבר־ד׳ על אדמת האבות ומולדת האומה, מתמלא ומשתלם לו על אדמת נכר מתוך מלוא תפקידם וערכם זה של בתי־הכנסיות אשר לו שם.

ב). אחרי־כן אמר רבי יצחק, (וייתכן שהוא ר׳ יצחק בן פינחס, פסחים קי״ד, האומר באבות דר׳ נתן סוף פרק כ״ט: כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות לא טעם טעם של חכמה, כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעם של יראת חטא, כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות זה גבור ואינו מזויין, כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש זה חלש וזיין בידו, זה וזה גבור מזויין): למקדש־מעט אלו בתי־כנסיות ובתי־מדרשות שבחוץ־לארץ (מגילה כ״ט).

האחדות המרכזית העליונה של בית־הבחירה, הכולל בתוכו כאחד את גודל ד׳ בהיכלו, של מקום תורת העדות וכל מרחב העבודה המתפשטת ומתקימת ממנה, מתגלית כאן בסתרי־הדרגתה בכפילות המקומות של כנסיות העבודה ומדרשי התורה. בהערכתם הגלויה הממשית נמשכת בהם המקדשיות כשהיא ממועטת, מוקטנת, מצומצמת. אך בתפיסת שרשיותם היסודית, אשר בהארת יניקתם הפנימית ממקור סתרי־קדשה של ארץ־ישראל — „כל בית־כנסת נקרא מקדש״ (ר׳ אלעזר, זהר נשא קכ״ו, וכן בתשובת הרמב״ם מובא בבית־יוסף אורח־חיים

סימן צ' „וכל בית־כנסת מקדש הוא"). לעומת זאת הקדושה הפנימית היסודית, בעצם תקפה הישיר כהוייתו, מופיעה היא במציאותה הממועטת והמצומצמת במקומות הקודש שבחוץ־לארץ. ושם במגילה בדף כ"ו החילוק בין „מקום מיקדש" ל„מקום מקודש", שהוא כולל את בתי־הכנסיות ובתי־המדרשות שבירושלים, ממשגב־מקומה הראשוני נמשכת מדת ההערכה, כמו את העזרות כולן, לכל מחלקותיהן, כן את העיר כולה, לכל מעלות מדרגותיה ומרחביה, בתור „מיקדש". (פי' הרמב"ם מעשר־שני פ"ג מ"ד, ראש־השנה פ"ד מ"ג, סוכה פ"ג מי"ב). ומתוך נצח־קדשה של מציאות השכינה אשר למקום־הבחירה, הקיימת ואינה־בטלה תמיד, נמשכת מדה זו של חוסן יציבותה היחסית גם לכל שאר אותם המקומות המקודשים של שכינת הגולה, במדתה הממועטת, ב„קדושתם אף כשהם שוממים", אשר גם בכל תפוצות גלותם של ישראל. (מגילה פ"ג מ"ג, הלכות בית הבחירה פ"ו הט"ז).

ג). בבירור ממשי מפורט מתפרש חילוקה של ההערכה הזאת, שבין בתי־כנסיות שבחו"ל לבין אותם שבארץ־ישראל, בהלכה־למעשה המגדירה את ערכי־הקדושה שלהם ביחס לאפשרות השימוש בהם לצרכי־חול: „אמר ר' אסי בתי־כנסיות שבבבל על־תנאי הן עשויין, ואעפ"כ אין נוהגין בהן קלות־ראש" (מגילה כ"ח), ובתוספות שם ד"ה בתי־כנסיות: „ודווקא לאותן שבבבל מהני התנאי שהרי לעת בא גואל במהרה בימינו תפקע קדושתן, אבל לאותן שבארץ־ישראל לא מהני התנאי, שהרי קדושתן לעולם קיימת". אמנם ברמב"ם ובראש"ש וב„טור", וכן ברבנו־ירוחם, אין החילוק הזה. אכן בבית־יוסף (א"ח סי' קנ"א) מובאים דברי התוספות האלה וכן בב"ח ובפרישה, וכן גם הכניסם וקבעם בשלחן־ערוך (שם, בשתיקת־הסכמת הרמ"א והגר"א), וכן גם ה„לבוש" בסגנונו וכדרכו. (ה„מגן־אברהם" מעיר על זה מדאמרינן בגמרא (שם ד' כט) אח"כ עתידין בתי־כנסיות שבבבל שקיבעו בא"י, ומסיים מזה „דדוקא הבנין יקבע בא"י, אבל הקרקע תשאר בחו"ל, והתם הקרקע נקבע בא"י".

ובביאור־הלכה שב„משנה־ברורה" העיר על זה באריכות: דלכאורה אין דין זה ברור לכו"ע (ורק לשיטת התוס' וכדלקמיה), דהנה בגמרא לא נזכר זה כלל בהריא דבא"י לא מהני תנאי וכו', ובאמת לא נזכר זה בכל הראשונים ובא"י לא מהני תנאי, וחידוש דין זה נזכר רק בתוספות. ונראה דכתבו זאת רק לשיטתם דבישובו לא מהני התנאי ורק בחורבנו, ולכן כתבו הטעם דמועיל התנאי בחורבנו, משום דכשיבא הגואל ויתקבצו ישראל מכל המקומות אשר נפוצו שם בין הגויים אל א"י, ולא יצטרכו לזה המקדש־מעט, ועתידין ליחרב, ועל־כרחך ממילא תפקע אז קדושתן, ולכן מהני התנאי ג"כ לכל זמן שיחרב, משא"כ בא"י דלא תיבטל קדושתו בשום פעם, לכן גם לחורבנו לא מהני תנאי כמו בישובו, וכו'. ואף דהשו"ע סתם כשיטת התוס' דרק לחורבנו מועיל תנאי, הלא מוכרח מט"ז בריש הסימן שנוכל לסמוך על שיטת הרמב"ן ז"ל, דאף בישובו מהני תנאי לצורך עניים במקום הדחק, וכנ"ל, וא"כ יהי' זה הדין אף בא"י כן. ויותר נוכל לומר דאף הרא"ש והטור, דסברי כשיטת התוס' דבישובו לא מהני תנאי, ורק בחורבנו, מ"מ בזה לא ס"ל כהתוס' אלא דאם התנו בהדיא מהני אף בא"י בחורבנו,

(דמעצם הדין הלא מועיל תנאי לביהכ"נ כמו בתשמישי קדושה, סי' קנ"ד, ורק דחז"ל גדרו בישובו וכנ"ל בביאור הלכה, — בסעיף הקודם —, אבל למה דמהני התנאי בבבל ה"ה בא"י דמאי שנא), והאי דנקט בגמרא דבבבל על תנאי עשויין דשם היה דרכן להתנות וכנ"ל. ולכן השמיטו הרא"ש והטור את הדין הזה שכתבו התוס', ורק המחבר העתיקו בסתמא".

לעומת־זה בתשובת מהר"ם שיק, ח' או"ח סי' כ"ד, לענין חילוף רצועות של תפילין, כתב בפשיטות שכל דבר שמתקדש ע"י מעשה ע"פ דין תורה לקדושת הגוף, גם של מצוה, אין מועיל בו שום תנאי להוציאו מקדושתו, וכהא דנדרים כ"ט דלא פקעה הקדושה בכדי, אלא אם נפסל ואינו ראוי עוד לשימושו, או שנגרמה עשיית מצותו, וכהא דכל דבר שנעשה מצותו אין מועלין בו (פסחים כ"ו, יומא נ"ט), וכן לצדדים הללו במה שלב ב"ד מתנה כמו במותרי תמידין וקטורת, בשבועות י"א, ובתשובת תרומת הדשן שבהגהת סי' קנ"ד סעיף ח' לענין תשמישי קדושה. ומזה ממשיך שם לחלק עוד בין מה שהוא עצמו גוף המצוה אל מה שהוא מחובר וטפל אל גוף המצוה, וכמו הרצועות של התפילין שהן נמנו בכלל תשמישי קדושה, במגילה כ"ו ובסי' קנ"ד, אע"פ שגם הן מצטרפות לעשיית השם שבתפילין ויש בהן דינין של הלכה למשה מסיני וכתוד"ה תשמישי קדושה, מגילה שם, — שמלכתחילה לא נקבעה הקדושה על זה בהחלט גמור ושלם שיתבטל אליה, וכהא דאינו בודל גבי נוי סוכה, ביצה ל"א, שאינו מתבטל אז אל הסוכה בחלות שם שמים עליה. והנה הוא בנגוד להנחה הסתמית שב„ביאור הלכה" הנ"ל, דמהני תנאי בכל תשמישי קדושה, כמו שבכללן הרצועות של התפילין ומחולקות בגדריהן וכנ"ל, אמנם בחילוק של מה שנפסל ואינו ראוי לשימושו ומה שהוא אחרי שנעשה מצותו שייך הוא במש"כ ב„ביאור הלכה", לנידון דידן, בטעמא דפקיעת הקדושה משום ההתבטלות של קיומה הממשי בחורבנן.

ובאמת כבר להרמב"ן בחידושיו למגילה כ"ה מבואר כל זה בסגנון שונה, דאהא דקשיא ליה האיך נמכר בית־הכנסת, והלא דבר הראוי לגופו במקודשין אינו נפדה, כתב שם ליישב ולומר דבית הכנסת עשו אותו כתשמישי מצוה, שאע"פ שנזרקין לאחר זמן מצותם יש בהם קדושה של כבוד בזמן מצותם, ואפילו בחורבנו לא עבר עדיין זמן מצותו וראוי לשפצו ולבנותו, אבל אם נמלכו למכרו כבר עבר זמן מצותו, וכמו סוכה לאחר שבעה, ונפקעה קדושה מניה. ושם לד' כ"ז: דלר"מ, — דאין מוכרין ביהכ"נ של רבים ליחיד מפני שמורידין אותו מקדושתו, — בהכ"נ כס"ת ואין נפקע מקדושתה לעולם כתשמישי קדושה חשיב לה, כתיק של ס"ת.

והב"י בסי' קנ"ג כתב עפ"ד המרדכי דמגילה שם, שהדין אמת דכל שהקדיש לפי שעה לא מיקרי הזמנה, והב"ח שם כתב דהא דהמרדכי שייך שפיר בפירושו בהא דבתי־כנסיות שבבבל עשויין על־תנאי, וכדהתוס' הנ"ל.

ד). אכן לפי המבואר ב„משפט־כהן" סי' צ"ו, פרק ב', בבירור ההגדרה הזאת, של הקדושה הזמנית של בתי־כנסיות שבחו"ל, — שהם נעשו שם בשביל משך זמן הגלות, — ושל קדושת־עולם של בתי־כנסיות שבארץ־ישראל, מתבארת היא במה שקדושת־עולם זו היא קבועה וקיימת מצד עיקר הייהם ואינה תלויה ומשתנית לפי הזדמנויות השתנותם של מצביהם המקריים, לפי חרבנם והפסק

שימושם של „מקומות מקודשים" אלה שבארץ־ישראל. קדושתם זו, בבחינת על־זמניותה, היא קיימת ויציבה בעצם מהותה, לעומת אותה הקדושה הזמנית, הנתונה לפי חליפות המצבים של שימושה המעשי. לכן זו קדושתם הקבועה וקיימת, שאינה משתנית ונפסקת בהפסק שימושם ותפקידם המעשי, שאינה מסתיימת בשימוש המעשי של עשיית־מצותם, הרי היא מתבארת לפיכך שאינה מוגדרת בתור קדושה של תשמישי־מצוה בלבד, אלא בתור קדושת־גוף של תשמיש השייך לגופו של דבר. ומתוך היסוד של קדושת בית־המקדש, המבואר שם שהוא בנוי בכפליים משני הצדדים: של קדושת־המקום הקרקעית, העיקרית, ושל קדושת הבנין העומד ומבוסס עליה, ואשר ההיא מתגלית ומתיחדת ושוכנת בתוכו, — מתוך כך מוסיפה הגדרת החלוקה הזאת ומתבררת ביותר קדושת־עולם זו, של בתי־כנסיות שבארץ־ישראל, שאיננה זמנית ולא מצומצמת בזמניותה של פזורת־הגלות, אלא אף היא אחוזה ומושרשת בתוקף קדושתה הכללית של הקרקע, שהם בנויים עליה ומחוברים לה. בזה שייכת הגדרת־חלוקה זו, שבדהתו"ס דמגילה, ליסודו של הרמב"ם בה' בית־הבחירה ספ"ו, שקדושתם זו, של בתי־כנסיות שבארץ־ישראל, בדוגמת קדושתו של בית־המקדש, ונמשכת מתוכה ביסוד קדושת קרקעה, לפיכך אינה נתונה, מצד עצם הוייתה, לסידור של עשיית תנאים, לפי שינויי המצב של שימושה המעשי. ומתוך אותו היסוד הקבוע להרמב"ם בבית־הבחירה שם, שקדושת המקדש גם בחרבנה אינה בטלה, לפי שהיא מפני השכינה, ושכינה אינה בטלה, ממילא היא נמשכת בבתי־כנסיות שבארץ־ישראל, לפי מדתם של אחיזתם הקרקעית המוקדשת, — ולא נתפרטה בו בהלכה מיוחדת השכינה לא נתפרש בהם, ואך בדברי השלחן־הערוך — והלבוש בזמנו — שגם יסודה ושרשה אשר בקביעותה היציבה והמוחלטת של קדושת המקום של השכינה ולא נתפרשה בהם, ואך בדברי השלחן־הערוך — הלבוש בזמנו — בתחילת התרחבות היישוב בארץ־ישראל חזרה ונקבעה ונתפרשה הלכה זו. אותה המקדשיות הממועטת, כשהיא בשינוי מצבה וערכה בשכינה שבגלות, שלא־במקומה בחו"ל, של בתי־כנסיות שבחו"ל, היא נמשכת וקיימת בשלמות מהותה בכלליותה של אחיזת־קרקעיותה של בתי־כנסיות שבארץ־ישראל.

עם מהלך תקומתה של ארץ חמדתנו הטובה והרחבה, בימין־ד' הרוממה שאר במרחב ירושתנו וישיבתנו, כיבושנו ושלטוננו בה, הולכת ומתגלית אמתת קדושתה המוחלטת של אחיזת־קרקעיותנו אשר בבתי־כנסיותינו שבארץ־ישראל, בהקרנת תקפן מתוך תגבורת צפייתנו וקירוב כי"ננו אל מול בנינו השלם של נוי־עולם ואור־עולם של בית קדשנו ותפארתנו „אשר הללוך בו אבותינו", „ואנחנו עמך וצאן מרעיתך נודה לך לעולם לדור ודור נספר תהלתך".

הרב ניסן בן-ציון (ז"ל)
ראב"ד חיפה

אמנה היו דבריהם

(בקשר לענין אין אדם משים עצמו רשע)

ה"תומים" בח"מ סימן מ"ו, ב"אורים" ס"ק קל"א כתב: או שהעדים אמרו שהיה שטר אמנה אינם נאמנים, דהואיל ואסור להם לכתוב שטר אמנה, אם כתבו כן הוו להו רשעים ופסולי עדות ולכן אין נאמנים, דאין אדם משים עצמו רשע. וחידש בזה שני דברים: א' דעדים החותמים על שטר אמנה נפסלים לעדות, וב' דרק אם הוא מרשיע עצמו בעבירה הפוסלתו לעדות אמרינן אין אדם משים עצמו רשע.

וב"קצות החושן סימן ל"ה ס"ק ד' השיג עליו מהא דבכתובות דף י"ט חשבינן נמי המשהה שטר פרוע או ספר שאינו מוגה בכלל אל תשכן באהליך עולה, כמו בשטר אמנה. והרי לא יתכן לומר שבזה נפסל לעדות. וכן אין לך עולה יותר משטר שיש בו רבית ואפילו הכי דעת התוספות באיזהו נשך דעדים החתומים עליו כשרים לעדות.

אולם לפע"ד נראה כה"תומים" וראיות הקצוה"ח אינן מוכרחות, דלא דמי כלל אמנה למשהה שטר פרוע וספר שאינו מוגהה. כי הנה כתב הרמב"ם בפ"ג מהל' עדות דהא דעדים שאמרו שטר אמנה הוא אין נאמנים הוא משום דהוו כמעידי שקר. והש"ך בסימן מ"ו מבאר זאת, דכיון שע"י חתימתם יכול המלוה לטרוף שלא כדין הוי כאילו הוציאו ממון ע"י עדות שקר, ואילו היה כדבריהם הוו רשעים גמורים ופסולים לעדות, משום כך אינם נאמנים לשוויי נפשייהו לרשעים ופסולי עדות. מה שאין כן במשהה שטר פרוע, שם לא הוי כגזלן שהרי אין בדעתו לתובעו, וכן במשהה ספר שאינו מוגה אין שום חמס בזה, רק עבר על דברי קבלה דאל תשכן באהליך עולה ואינו נפסל לעדות בכך.

איברא כי לפי דברי הרמב"ם הנ"ל צריכים אנו לבאר דהא דאמרו בגמרא גבי אמנה היו דבריהם ד"אעולה לא חתמי" מלת אעולה קאי אמלוה, כי הלאו דאל תשכן באהליך עולה שייך במלוה שבביתו נמצאת העולה ולגבי דידיה אינה אלא עולה בלבד, כי לא היה בדעתו לתובעו כל עוד לא הלוהו, ו"עדים אעולה לא חתמי" פירושו דעדים אעולה דמלוה לא חתמי, אולם לגבי העדים הוי איסור גמור ומשום דהוו כמעידי שקר.

ואם כי אמרו שם בגמרא שמע מינה מדרב כהנא עדים שאמרו אמנה היו דבריהם אין נאמנין וכו' וסמוך לזה מיד אסור לו לאדם שישהה שטר פרוע וכו' ולהלן ספר שאינו מוגה וכו' אסור להשהותו, אין להוכיח מסמיכות הענינים כלל דעדים שחתמו על שטר אמנה אינו חמור ממשהה שטר פרוע וספר שאינו מוגה,

אלא כל אחד לפי גדרו, דמשהה שטר פרוע וכו׳ אינו אלא רשע דרבנן ועדים שחתמו על שטר אמנה הוו כמעידי שקר.

וגם אין מקום לקושית הקצוה״ח מעדים שחתמו על שטר שיש בו רבית דכשרים לעדות וכפי שהסכימו רוב הפוסקים בחו״מ סימן נ״ב אף דעשו עולה, ומשום דנהי דעברו העדים על לא תשימון עליו נשך, מכל מקום כיון דלא משמע להו להעדים דעלייהו קאי, ואינם יודעים שעושים איסור כלל וכמו שכתבו התוספות באיזהו נשך ובסנהדרין כ״ה, לכן אינם נפסלים לעדות והמלווה גובה את הקרן גם ממשעבדי כמו שנפסק בסימן נ״ב. מה שאין כן בשטר אמנה דשם הוו כמעידי שקר לדעת הרמב״ם, כי אף שהשטר נעשה על פי דעת הלוה ואיהו הא הימניה למלוה מכל מקום היה להם להעדים למיחש דלמא שכיב מלוה ונפל השטר קמי יתמי וביה״ד יחזיק ויקיים את השטר מטעם שעשו חתימת העדים שבשטר לעדות שמסירת השטר היתה בכשרות. וכסברא זו כתב גם הנתיבות בסימן מ״ו ס״ק כ״ו, ומשום הכי אם ודאי חתמו על שטר אמנה היו נפסלים לעדות וכדעת התומים הנ״ל, לפיכך אין נאמנים להעיד דשטר אמנה היה, דאין אדם משים עצמו רשע כזה שיהיה נפסל לעדות.

וכן מה שהקשה הקצוה״ח מהא דפסקינן באהע״ז סימן מ״ב דהאנוסים בימות השמד לא נפסלו לעדות אף כי עברו על מצות קידוש השם, ואמרו בכתובות י״ט קסבר ר״מ דעדים שאמרו להם חתמו שקר ואם לא תהרגו, ייהרגו ואל יחתמו שקר, ופירש רש״י שם: הלכך כשאמרו אנוסים היינו מחמת נפשות משווי נפשייהו רשעים ואינם נאמנים לדברי ר״מ. ואם כן גם אנוסים של ימות השמד שהיו צריכים ליהרג ולא עשו כן ולא קיימו מצות קידוש השם הוו רשיעי ואמרינן בהו אין אדם משים עצמו רשע אע״פ שאין נפסלים לעדות כאמור באהע״ז הנ״ל, הרי מוכח דגם היכא דלא נפסלו לעדות אין נאמנים למשווי נפשייהו רשיעי, וזה דלא כה״תומים״ שכתב דרק היכא דלדבריהם נפסלים לעדות אמרינן אין אדם משים עצמו רשע.

הנה לפי״ד לא קשה מידי, דנראה לחלק בפשיטות בין אנוסים לעבוד ע״ז לבין אנוסים לחתום על שקר. והוא, דאנוסים שעבדו ע״ז באונס לא נעשו רשעים בכך שהרי אונס רחמנא פטריה, רק עברו על מצות עשה ד״ונקדשתי״ המחייבת ליהרג ולא לעבור וכיון דאין ע״ז מלקות לא נפסלו לעדות כמבואר בח״מ סימן ל״ד. אבל כאן בכתובות אירינן אליבא דר״מ דסובר דמחוייבים המה למסור עצמם להריגה ולא לחתום על שקר לא מצד הדין ד״ונקדשתי״ אלא משום דסבירא ליה דגם במקום סכנת נפשות אסרה תורה לחתום על שקר, לפי דברי רב חסדא אליבא דר״מ שם, כלומר, דהל״ת ד״לא תענה״ אינו נדחה מפני פקו״נ ולבד מה שעברו העדים על מצות קידוש השם הוו ג״כ מעידי שקר ועברו על לאו דלא תענה, משום כך משווי נפשייהו רשיעי וע״כ אמר ר״מ דאין אדם משים עצמו רשע ואינם נאמנים.

ועיין שם בכתובות בחידושי הרשב״א וז״ל: ואית דאמרי, רב חסדא אמר, קסבר ר״מ מדינא נמי ייהרגו ואל יחתמו שקר, לפי שנמצא בברייתא חיצונית, ג׳ דברים אינם עומדים בפני פקו״נ וכו׳ ר״מ אומר אף הגזל, ע״כ. אמנם הרשב״א עצמו לא סבור כן וכתב לפני זה דר״מ סבר דאין אדם משים עצמו רשע —

שאינו חסיד. ורבא שם קשיא ליה כיון דאי אתו לקמן אין מורין כן אלא שיחתמו שקר ואל ייהרגו, כי חתמי מנפשייהו — רשיעי קרית להו, בתמיה, א"כ אליבא דרבא אשר כך היא גם המסקנא, אין אומרים אין אדם משים עצמו רשע בגלל זה שעבר על מדת חסידות בלבד.

ולאחר שסילקנו כל השגותיו של הקצוה"ח על ה"תומים" נחזור לכללא דהיכא דלא נפסל לעדות ע"י העברה לא אמרינן אין אדם משים עצמו רשע.

ודעתי לחדש עוד, דאפילו בטענת לאפרושי מאיסורא קא מיכווני אינו נאמן לשוויא נפשיה רשיעא בעבירה כזו שבה נפסל לעדות.

דהנה ה"פני יהושע" בגטין כ"ב, הביא ראיה מחולין מ"א דישראל אינו אוסר דבר שאינו שלו משום דאמרינן לצעורי קא מכוון, ואף שאומר דכיוון לנסך ממש אינו נאמן משום דאין משים עצמו רשע. מבואר בזה, דאף שטוען כי כוונתו עכשיו לאפרושי מאיסורא שלא ישתו יין נסך או שלא יאכלו מהבהמה ששחט לע"ז מ"מ אינו נאמן, מטעם זה דאין אדם משים עצמו רשע, הרי דהיכא דחב לאחריני אינו נאמן לשוויא רשיעא גם בטענת לאפרושי מאיסורא קא מיכווני.

ואין לדחות דמשום כך אינו נאמן לאסור היין או הבהמה בטענת לאפרושי מאיסורא קא מיכווני, משום דאמרינן לדבריך מומר אתה ואין נאמנות למומר, וכדאיתא ביבמות מ"ז לדבריך כותי אתה ואין נאמנות לכותי, ולא מטעם אין אדם משים עצמו רשע, ולסתור בזה ממילא ראיית הפנ"י —

זה אינו, דהרי כתב הרא"ש ביבמות שם, והובא בש"ך יו"ד סימן רס"ח, וז"ל: והא דקאמר דנאמן לפסול לעצמו, לא לענין שאם בא על בת ישראל פסלה, דקיימא לן אין אדם משים עצמו רשע, אלא דלענין זה מהניא עדותו לעצמו, לשוויא חתיכה דאיסורא, ע"כ. הרי מוכח דאם הוי סבירא לן דאדם עושה עצמו רשע הוי שפיר נאמן לאסור היין או הבהמה ולא נאמר לדבריך מומר אתה וכו', ובפרט אם היה בידו לנסך דפשיטא דנאמן מטעם בעלים. ואף בעכו"ם בכהאי גוונא היכא דעכשיו בידו נאמן לאסור ומטעם בעלים. ועיין בגטין נ"ג ע"א וברא"ש שם. ועיין ש"ך יו"ד סימן ט"ז ס"ק כ"ג דעכו"ם נאמן לאסור בדבר שבידו ומטעם בעלים.

איברא דמהט"ז יו"ד סימן מ"ט ס"ק י"ט משמע לכאורה להיפך, דעכו"ם אינו נאמן אף בדבר שבידו, דכן כתב שם: ואפילו בישראל גדול אמרינן ביו"ד סימן קכ"ז דאינו נאמן אלא א"כ הוא בידו, ובפעם ראשונה, אבל בעכו"ם אינו כן, ע"כ. אולם כדי שלא יסתרו דברי הט"ז אהדדי, למה שכתב בסימן ט"ז דעכו"ם אינו נאמן רק בזמן שנוכל לתלות דלהשביח מקחו אומר כן — נראה ליישב ולומר, דבסימן מ"ט מיירי בענין שכבר היה בידו אבל עתה אין זה בידו, וכהיא מעשה דמהד"ם מלובלין שהביא שם הט"ז דהעכו"ם הביא מסמר ואמר שמצא אותו בבית הכוסות דעכשיו שוב אין זה בידו להניח המסמר בענין שיהא נראה שניקב בית הכוסות מחיים, בכגון זה כתב הט"ז שעכו"ם אינו נאמן. דבאופן זה צריכים על כל פנים לדין עדות ועכו"ם אניו נאמן להעיד. אבל בדבר שעתה בידו לעשותו שפיר נאמן לאסור הדבר ומטעם בעלים. ולכן כתב הט"ז בסימן ט"ז דעכו"ם שמכר שתי בהמות ואמר בשעת מכירה שהן "אותו ואת בנו" נאמן לאסור לשחוט אותם ביום אחד ומטעם בעלים.

וכן מבואר בביאור הגר"א שם דבדבר שבידו גם עכו"ם מהימן, אבל לא מטעם בעלים רק בדין מיגו. ובסימן קכ"ז הביא שתי הסברות: דעת רש"י דנאמנות דבידו היא מטעם מיגו ודעת הרא"ש והמרדכי דהוא מטעם דהוי בעלים על הדבר. וא"כ גם ישראל מומר נאמן לומר דניסך היין לשם ע"ז ממש ולא נתכוון לצעוריה בעלמא, וכמבואר בחולין מ"א דמוקמינן שם הא דהמטמא והמנסך בשוגג פטור ובמזיד חייב — בישראל מומר, ובעל כרחנו המדובר שם בדליכא עדים דניסך באנפייהו, שהרי בגטין נ"ג אמרינן דלחזקיה שסובר היזק שאינו ניכר שמיה היזק, יהיה דבר תורה אחד שוגג ואחד מזיד חייב, ומה טעם אמרו שוגג פטור, כדי שיודיעו. ופירש רש"י שם, דאי מחייבת ליה לא אתי ומודיע לבעלים, ואכלי איסורא, הרי דליכא עדים בדבר, דאי איכא עדים הם היו מודיעים לבעלים, וא"כ לר"י דסובר היזק שאינו ניכר לא שמיה היזק, וכדקיימא לן, מיירי ג"כ דליכא עדים על הניסוך, ומנא ידעינן דניסך? וכמו שבישראל כשר אין היין נאסר דתלינן דלצעורי מכוון, כמו כן בישראל מומר נימא שאינו נאמן דלדבריו מומר הוא ואין נאמנות למומר? אלא על כרחנו צריכים לומר דמטעם דבידו לנסך נאמן אפילו מומר, ואם כן הא דבישראל כשר אמרינן דאינו נאמן לומר דניסך ממש, היינו משום אין אדם משים עצמו רשע, אף שהוא טוען כי לאפרושי מאיסורא קא מכוון.

וכן מוכח מדברי הראב"ד, הובאו בשיטה מקובצת כתובות ע"ב, בהא דפריך בגמרא, האכילתו שאינו מעושר היכי דמי, אי דלא ידע — מנא ידע, והקשה הראב"ד נימא דהודית אחר כך, ותירץ דאינה נאמנת משום דאין אדם משים עצמו רשע. הרי דאף היכא ששייך לומר דלאפרושי מאיסורא כוונתה, שלא יאכל טבל, ואף על פי כן אינה נאמנת לאשוויי נפשה רשיעה.

ואם כי השיטמ"ק מוקים לה שכבר נאכל הטבל, שאם לא כן מאי פריך מנא ידע, הרי אפשר לדעת ע"י שמכיר לפי התבואה שלא ניטל ממנה המעשר — אין זה מוכיח שנאכל כל הטבל דאף אם נאכל קצת שוב אין להכיר אם ניטל הימנו המעשר, ויכולה לומר דלאפרושי מאיסורא מתכוונת, שלא ימשיך לאכול טבל, ואם בכ"ז כתב הראב"ד דאינה נאמנת מטעם אין אדם משים עצמו רשע, הרי דעתו דבכל ענין אינה נאמנת לומר שהאכילתו שאינו מעושר, גם לא בטענת לאפרושי מאיסורא.

וגם החולקים על הראב"ד, היינו הריטב"א בשיטמ"ק שם וכן הר"ן, דסברי דלהפסיד כתובתה נאמנת כמו בכל דיני ממונות שהמודה בגזל וחבלה חייב לשלם משום הודאת בעל דין, גם המה סוברים דאינה נאמנת לשים נפשה רשיעה אף אם אמרה לאפרושי התכוונתי, רק דלענין הפסד כתובתה סברי דנאמנת משום הודאת בע"ד בחיובי ממון.

ואין להקשות על מה שכתבתי לעיל בשיטת ה"תומים" דהיכא דאינו נפסל לעדות כגון בעבירה שאין בה חיוב מלקות, אין אומרים בזה אין אדם משים עצמו רשע (וכן הבאתי בספרי "בנין ציון" בשם רש"י בכתובות י"ח ע"ב שכתב דאינו נאמן לפסול עצמו מחזקתו, וכן כתב בסנהדרין ט' ע"ב דעל עדות עצמו אינו נעשה רשע שהרי התורה פסלה קרוב לעדות') דלכאורה זה סותר לדעת הראב"ד הנ"ל שכתב דלהכי לא מוקמינן בהודית שהאכילתו בלתי מעושר משום שאינה נאמנת

לשוויא עצמה רשיעה. אע"פ שלא עברה כי אם על לפני עור וגו' שאין לוקין עליו ואין נפסל לעדות בכך? גם זה לא קשה כלל, דעיין בכסף משנה פי"ב מהל' עדות שכתב, דלכן מאכיל טרפות פסול לעדות, כיון שהוא מאכיל טרפות חזקה שגם הוא אוכל טרפות. ואם כן הוא הדין והוא הטעם גם כאן, דכיון שהאכיל תו טבל חזקה שגם היא אכלה טבלים ועברה על לאו שיש בו מלקות, ולכן אינה נאמנת לשוויא נפשה רשיעה.

אבל לכאורה אמינא, דלגבי אשה אשר בלאו הכי פסולה לעדות, לא בעינן שתרשיע עצמה בעבירה שיש בה מלקות. כי רק לפסול אדם לעדות בעינן רשע דחמס, או עבירה שהתורה קראתו רשע בגללה, כגון של חייבי מיתות או מלקות, אבל באשה דבלאו הכי אין לה נאמנות דעדים רק נאמנות דבעלים, או היכא דבידה לעשות בהיתר דנאמנת מטעם מיגו, וכמו שכתב רש"י בגטין ב' ע"ב לענין טבל ושחיטה דנאמנת משום דבידה לתקן, וכבר כתבנו לעיל דנאמנות ד"בידו" יש גם בעכו"ם וישראל מומר, ונמצא דלזה לא נפסלה כלל, ורק נפסלה מדין האחר של "בידו", היינו ממה שאדם כשר נאמן אף בדבר שעתה כבר אין בידו. אבל לענין דבר שגם כעת בידה לא נפסלה, ומשום כך אינה נאמנת לשוויא נפשה רשיעה אף בעבירה שאין בה פסול עדות כגון עבירה על לפני עור וגו' שאין בו חיוב מלקות.

הרב אפרים וויינברגר
יד־אליקו

ורחץ דכלה

בין התקנות מימים קדומים, שקדושת דורות מרחפת עליהן, היא התקנה שחכמי ישראל, בכל הדורות ובכל המקומות, דורשים בשבתות לפני חג הפסח (שבת הגדול) ולפני חג הסוכות (שבת שובה) בענינא דיומא, כהגדרת המג"א (סי' תכ"ט): להורות לעם ד' את דרכי ד' את תורותיו ואת המעשה אשר יעשון.

הדרשן הראשון שדרש בשבת הגדול בדיני פסח היה משה רבינו. לפי "סדר עולם" לר"י, דרש משה במצרים ברבים בי' ניסן, שבה"ג הראשון (ראה מפרשי ש"ע סי' ת"ל ותוס' שבת פ"ז ב' ד"ה ואותו יום). וישראל קבלו עליהם שם ד' (פרמ"ג סי' ת"ל), כן מוצאים אנו את הלל הנשיא שדרש בשבת הגדול, שחל בע"פ, לימד ודרש כל היום ברבים הל' פסח (פסחים ס"ו א', תוספתא וירושלמי שם).

דרשת החכם בשבת תשובה, אף היא מסורת מזמן קדום, ומכוונת בעיקרה להתעוררות תשובה. ודאה "מטה משה" סי' תתל"ג: ונוהגין לדרוש בשבת זו כדי לעורר העם לתשובה וסמך לזה הוא במדרש משלי: אמר הקב"ה בשעה שהחכם יושב ודורש אני מוחל ומכפר עונותיהן של ישראל, על כן ראוי לדרוש בשבת זו, כדי לעוררם לחשבון הנפש ולתשובה שיתכפרו עונותיהן ובמג"א סי' תכ"ט) מביא, שהמרי"ל היה דורש גם הל' חג הסוכות בשבת שובה.

ברם, מקור הלכה זו היא בפסח. ונתקבלה הלכה לשעה ולדורות: "שואלין ודורשין בהל' פסח קודם לפסח שלושים יום" (פסחים ו'). תקנה זו "שואלין ודורשין" היתה לכתחלה רק לענין קרבן פסח: משה עומד בפסח ראשון ומזהיר על פסח שני, (שם) ויש צורך בזמן לענין בקור הקרבנות ועוד, דינים הקשורים בקרבן פסח. תקנה זו נשארה, למרות שהיה מנהג מקובל בזמן הבית שהסוחרים היו רגילין לבקר הבהמות מכל מום לפני מכירתן (תוס' מנחות נ' א', ד"ה מ"מ), ואף בזמננו שאין קרבן פסח התקנה של שואלין ודורשין נשארה בתוקפה, ראה תוס' ע"ז (ה' ע"ב): גם עתה כשאין קרבן שואלין בה' פסח ל' יום קודם, עיי"ש ד"ה והתנן. דומה לזה כתבו התוס' (פסחים (נ' א'): מקום שנהגו שלא לעשות מלאכה ערב פסח עד חצות אין עושין. ובשם הירושלמי שהטעם הוא, משום קרבן פסח, ואף יחיד בשאר ימות השנה ביום שמביא קרבן אסור במלאכה, ומסיימים: ואף בזה"ז דליכא הקרבה כיון שנאסר אז אסור לעולם. (א)

והנה בניגוד להלכה זו של: שואלין ודורשין ל' יום קודם לפסח, יש לנו ברייתא בסוף מס' מגילה: משה תקן להם לישראל שיהיו דורשין הל' פסח בפסח, הל' עצרת בעצרת וכו'. ראה ב"י סי' תכ"ט, שהתעורר על סתירה זו, והעלה

כדברי הר"ן, שהמונח "שו"ד" אין הכוונה לדרוש ממש בעניני פסח ל' יום קודם, אלא, שהשואל תוך ל' לפסח מדיני פסח נחשב שואל כענין ויש להקדימו לפני שואל שלא כענין (ראה תוספתא סנהדרין פ"ז וש"ע יו"ד סי' רמ"ו סי"ד). והטו"ז כאן (בסי' תכ"ט) וביו"ד (סי' רמ"ו שם) מתרץ לענין שאילה בבעלים עיי"ש. והנה דברי הב"י הנ"ל שאין התקנה של שו"ד לדרוש ממש בהל' פסח צ"ע מסנהדרין (י"ב א'): ומפוריא דרשינן בהל' פסח וברש"י, דדרשו בהל' פסח החל מפורים (ל' יום קודם לפסח) וכ"כ התוס' בכורות (נ"ז ב') דמיום הפורים מתחילין לדרוש הל' פסח, ויותר מבואר ברש"י ר"ה (ז' א') ד"ה אתי: שכבר מן הפורים ואילך התחילו הדרשנים לדרוש ברבים בה' פסח.

אולם, ב"חק יעקב" סי' תכ"ט שם העיר בצדק שאין כאן סתירה בין "שו"ד" והברייתא של "משה תקן לישראל", והראה מקום לירושלמי (פ"א דפסחים): שואלין בה' פסח בפסח, הל' עצרת בעצרת והל' חג בחג, וב"בית הועד" שואלים מקודם ל' יום. לפי"ז התקנה של שו"ד ל' יום לפני החג מחייבת דוקא בבית הועד. כדברי הירושלמי נמצא במקור הלכה זו, בתוספתא (מגילה פ"ג ה"ב): שואלין ל' יום תוך הפסח בבית הועד. אלא, במשמעותו של "בית ועד" ישנן דעות: מקום ועד ת"ח הרבה (רש"י סנהדרין, ל"א ב' ד"ה התוקף), בית דין הגדול (רמב"ם בפ"ו מהל' סנהדרין ה"ו), מקום בי"ד קבוע (תוס' ב"ק קי"ב ב' ד"ה מצי טעין) וראה עוד רש"י ברכות (כ"ד ב'): בית וועדא בית מדרש. שוב מצאתי כן לחי' הרשב"א (סוף מגילה) דשו"ד ל' יום: לא נאמרו הדברים אלא לשאול בבית הועד.

תקנת שו"ד שבאה לכתחלה רק לענין ק"פ ועניני פסח, הקיפה גם עצרת וחג. ראה שקלים (רפ"ג): בג' פרקים בשנה תורמים את הלשכה בפרוס עצרת וכו' הוא ט"ו יום, פלגא מל' יום קודם המועד שדורשין בהלכות החג. וכן במשנה בכורות (נ"ז ב'): שלש גרנות למעשר בהמה בפרס הפסח (ובמשנה שקלים הנ"ל "פרוס"), בפרס העצרת ובפרס החג. ובגמרא שם (נ"ח א'): פרוס פלגא דהל' פסח כי הא דתנן שו"ד וכו'. הרי שתקנה זו נוהגת גם בעצרת וחג, ומפורש גם כך בתוס' מגילה (ד, א) ד"ה מאי איריא פורים אפי' יו"ט נמי, דבכל יו"ט דרשו ל' יום קודם מהלכותיו. וראה רש"י ברכות (ל' א') ד"ה שבתא דרגלא; שלפני הפסח, עצרת וחג, הרי דגם עצרת וחג בכלל, וכן משמע בב"מ צ"ז א': איהו (הרב) שאול להו לתלמידיו ביומא דכלה, פרש"י כשדורשין לפני הרגל בה' הרגל" משמע לפני כל רגל וכ"ה בש"ע חו"מ (סי' שמ"ו סי"ג) וברמב"ם (ה' שאלה ופקדון פ"ב ה"ג). וכן מנהג הספרדים גם לפני שבועות עד היום אבל, במרוצת הזמן נשארה התקנה רק לפסח וסוכות. ראה משנה סוכה (ט' א'): סוכה ישנה ב"ש פולין, ואיזו היא סוכה ישנה, כל שעשאה קודם לחג ל' יום. ופרש"י: דבעי סוכה לשמה וזו סתם נעשית. ואילו תוך ל' לחג הוה, כיון דשואלין בה' החג ל' יום קודם, סתם העושה לשם חג הוא עושה. והעיר המהרש"א שם, דילפינן סוכה מפסח לענין ל' יום, אבל לא עצרת (פרמ"ג תכ"ט), וכן בקדושין (פ"א א') סקבא דשתא ריגלא (הזמן שעלולים לחטוא) וכתבו התוס' שם, הטעם, כיון שמתאספים לדרשת החג אנשים ונשים לשמוע הדרשה, ע"כ נהגו להתענות לאחר פסח ולאחר סוכות. מזה, דבחג השבועות

לא היו רגילין להתאסף לדרשה. ויותר מבואר בתוס׳ ברכות (י״ז ב׳) על דאמרינן שם: בני מתא מחסיא חזו יקרא דאורייתא תרי זימנא בשעתא, וכת׳ התוס׳, אבל לפני עצרת דאינה אלא יום א׳ לא התאספו. (ויתכן משום שאין בשבועות דינים מיוחדים כמו חמץ ומצה, אתרוג ולולב, תשובה וכפרת עוונות).

והנה לענין החובה לדרוש בחג עצמו, כתב המג״א (תכ״ט) שגם בעצם החג מחוייבים לדרוש וכהב״י. אמנם הב״ח רוצה לתרץ מנהגנו שאין אנו דורשים בחג עצמו, כיון שי״ל כוונות הברייתא (סוף מגילה): הל׳ פסח בפסח, הל׳ חג בחג, לא ביו״ט עצמו קאמר, אלא סמוך לפסח וסמוך לחג, כהא דאמרינן: חייב אדם לטהר א״ע ברגל, דפירושו, סמוך לרגל, וכבר הקשה עליו הח״י, והב״ח בעצמו (בס׳ תכ״ט) שם העיר על הנחה זו. והנה בכמה מקומות בש״ס מוצאים אנו דחכמי ישראל דרשו בחגים עצמם בהל׳ החג, בהתאם להברייתא של משה תקון לישראל: ביצה (ט״ו ב׳) מעשה בר״א שהיה יושב ודורש כל היום (ביו״ט רש״י) בה׳ יו״ט. ולהלן ביצה (כ״א א׳) דרב הונא לא השיב על שאלת הוראה ביו״ט מטעם: אני היום סמכוני באשישות, פרש״י, יו״ט היא ודרשתי ברבים וחליתי מטורח הדרשה. סוכה (כ״ו): ר״ח ורבה בר רב הונא הלכו בחג הסוכות לריש גלותא לשמוע דרשתו מטעם זה אמרו: אנן שלוחי מצוה. ובקדושין (פ״א א׳) הנ״ל סקבא דשתא רגלא, לפי רש״י ותוס׳ דהיו דורשין ברגל וכ״כ התוס׳ (במו״ק ה׳): שבת של יום הרגל היו דורשין, וכן ביומא (ע״ז ב׳): רב יוסף שרי להו לבני בי תרבו לעבוד במיא למיתי לפורקא, פרש״י: שהיו דורשין ביוה״כ וכ״פ הר״ן. וראה מגילה (ט״ז) כשהלך המן למרדכי עם הלבוש והסוס: אשכחיה דיתבי רבנן קמיה ומחוי להו הלכות קמיצה ופרש״י: דורש בענינו של יום, וששה עשר בניסן היה הוא יום תנופת העומר, ובחגיגה ג׳ כשהלכו חכמי ישראל ברגל לקבל פני ר׳ יהושע בפקיעין, שאל אותם את תוכן של דרשת היום בבית המדרש. מכל זה מבואר שגם ברגל התקיימה דרשת החג, כל דבר בזמנו.

תקנה זו „שו״ד״ באה לשיא התפתחותה בישיבות בבל, בקבלה את השם „שבתא דרגלא״ או „כלה״. לפי פירוש אחד ברש״י, הן השבתות לפני הרגל. ראה רש״י במקומות דלהלן: אגרא דכלה: שבת שלפני הרגל שהכל נאספין לשמוע הל׳ הרגל (רש״י ברכות ו׳, ב׳), שבתא דרגלא, שבת שלפני פסח עצרת וחג (רש״י ברכות ל׳ א׳); בריגלא, בשבת שלפני הרגל שבו דורשים הלכות הרגל (רש״י בכורות ס׳ א׳). מכאן דדרשות החג התרכזו רק בשבת שלפני החג. לעומת זאת, מוצאים אנו לרש״י במקומות אחרים שכל שלושים יום לפני החג דרשו בהל׳ הרגל, בהתאם לתקנה של שו״ד: אמר ר״נ לא יהבין זמנא (לא מזמינין לדין) לבני רגלא ברגלא, (ב״ק קי״ג א׳) ופרש״י: כשבאין לשמוע הלכות הרגל קודם הרגל ל׳ יום; מר זוטרא חסידא כי הוו מכתפי ליה בשבתא דרגלא אמר הכי וכו׳ (סנהדרין ז׳ א׳) פרש״י: שבת ששואלין בו בהלכות הרגל והיינו שלשים יום קודם הרגל; רבינא הוה קאזל אבתריה דמר בר רב אשי בשבתא דרגלא (מנחות ל״ז א׳) ופרש״י: שבת שדורשין בהלכות הרגל כדקיי״ל (פסחים ו׳) שואלין בהל׳ פסח קודם לפסח ל׳ יום.

עלינו איפוא לבוא לידי מסקנא דמקומות מקומות היו. יש שבתוקף התקנה של שו״ד התחילו לדרוש ברבים בהל׳ הרגל ל׳ יום קודם, כנזכר גם בדברי

רש"י הנ"ל (סנהדרין י"ב ב'; ור"ה ז' א') ויש שדרשו בה' הרגל רק בשבתות לפני הרגל, כמו היום בשבה"ג ובשבת תשובה. בימי התלמוד לא נמצאו כמעט איש או אשה, בר אוריין או ע"ה, שלא יבוא בשבתות הללו לשמוע דרשת החכם, ראה רש"י ברכות ו' הנ"ל: בשבת שלפני הרגל הכל נאספין לשמוע הלכות הרגל ובתוס' (מו"ק ה' א'): בשבתא דרגלא היו מתקבצין כל בני העיר לשמוע הלכות הרגל. הדוחק מהמוני אנשים בשעת הדרשה היה כה גדול, שבקושי הגיע הדרשן למקומו על ידי שהתלמידים נשאוהו על כתיפו ופלסו לו דרך: אמימר ומר זוטרא מכתפי להו בשבתא דרגלא משום דוחקא דצבורא (ביצה כ"ה ב').

מכאן ההבדל בין כל שבתות השנה לשבתא דרגלא. עד כמה שידוע, התקיימה אמנם בכל שבת דרשת הרב כמבואר בתנחומא ויקהל עירובין לו' ב', גיטין ל"ח ב', וראה טור או"ח סי' ר"צ. ברם, השתתפות הצבור לא היתה באותה המדה כמו "בשבתא דרגלא", שבאו כולם לשמוע מפי הרב הלכות הרגל. ההבדל בין שבת ו"שבתא דרגלא" יש לראות בדברי רש"י ברכות (ו' ב'): אגרא דפרקא "רהטא", אגרא דכלה "דוחקא". "פרקא" היא דרשת החכם בשבת, ראה במשפט הקודם: חזינא לרבנן דקא רהטי ל"פרקא" בשבתא, ו"כלה" (היא שבת שלפני הרגל, רש"י). המלה "דוחקא" מודגשת רק ב"כלה" ולא ב"פרקא" כי ב"פרקא" לא היה דוחק.

מהמושג "שבתא דרגלא" בא לידי התפתחותם של "ירחי כלה" בישיבות בבל בחדשי אדר ואלול. לנו קשה לקבל מושג אמתי ותיאור מלא מגדלם והיקפם של כינוסים תורניים־לאומיים אלו ומהשפעתם הכבירה על חיי היהדות בזמנים ההם. (ראה: אגרת דרב שרירא גאון, יוחסין, דורות הראשונים ח"ג פרק י"ז, יעבץ חלק ח' צד 133 וחלק ט' צד 99). בזמן שמסגרתה של "שבתא דרגלא" היתה מוגבלת רק לשבתות ונשאה אופי מקומי: התקבצו כל "בני העיר" לשמוע הלכות הרגל (רש"י ותוס' מו"ק ה') — הרי לירחי כלה היו אופי כללי־לאומי־מרכזי שאין אנו מוצאים דוגמתם בהיסטוריה הארוכה והעשירה שלנו, אלא בעליית הרגל בזמן הבית, שעלו אלפים ורבבות לירושלים, לא רק לראות את פני האדון ה' להקרבת קרבנות, אלא ירושלים נעשתה בזמן הרגל גם מרכז התורה, ראה תוס' (ב"ב כ"א בשם הספרי ד"ה מציון תצא תורה): לפי שהיה רואה קדושה גדולה וכהנים עוסקים בעבודה", היה מכוון לבו יותר ליר"ש וללמוד תורה, כדדרשינן בספרי למען תלמד ליראה וכו'. מקומה של ירושלים בזמן הרגל, יירשו ישיבות בבל, סורא ופומבדיתא, בחדשי "כלה", שאלפים רבים התכנסו בחדשים אדר ואלול כדי ללמוד תורה מפי ראשי הישיבות.

הר"מ דפומבדיתא, למשל, רב בבי בר אביי היה כה עסוק בחדשים של "ירחי כלה" אלה עם הלמודים בישיבה ועם אלפי התלמידים, עד שלא הספיק לו הזמן להשלים השמנה פרשיות בשבתות של שני חדשי הכלה, וסדר להשלימן בערב יוה"כ (ברכות ח' ב' לפי גירסת הערוך). הלמודים בחדשי כלה בישיבות התרכזו — כפי שמתברר מדברי ר' שרירא גאון, ר' נתן הבבלי (אחד מחכמי הישיבה בזמן הגאונים) ובתשובות הגאונים (שהו"ל הרכבי) — בשני כוונים: א) למודים עיוניים והתעמקות במסכתות וסוגיות ידועות בש"ס. ב) בירורים הלכתיים ופסקי הוראה למעשה. למודים עיוניים: בסיום של כל "כלה" הודיע

ראש הישיבה איזו מסכת ילמדו בעיון ב„כלה" הבאה. מסכת זו היתה נקראת מסכת „כלה" ועוד למדו מסכת או פרק לא כל כך בעיון, וכך מספר לנו ר' שרירא גאון: אנחנו אוספים את החכמים ואת התלמידים בכל כלה וכלה וגורסים מסכת אחת (העיקרית) ומגלים עוד מסכת אחת.

בתשובת הגאונים (שהו"ל הרכבי) מוצאים אנו שב„כלה" אחת למדו בישיבה פרק „הגוזל עצים" בב"ק ופרק „בא לו כהן גדול" במס' יומא, וב„כלה" אחרת: פרק „החולץ" ופרק „טרף בקלפי", ונראה שזה היה בכלה דאלול, על כך התקיים למוד אחד בעניני יוה"כ, וראה ב"מ (צ"ז א'): איהו שאול להו ביומא דכלה וברש"י שם. במסכת שגרסו בימי „כלה" היו התלמידים בקיאים בע"פ ממש, עד שזה נשאר למשל ולדוגמא, ראה שבת (קי"ד א'): איזהו ת"ח שממנין אותו פרנס עה"צ, זה ששואלין אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר ואפילו במסכת כלה, וראה תוס' ובערוך „כלה" בשם ר"ח: ואפילו במסכת כלה, שמתעסקין בה כל תלמידי חכמים שרוצים לדרוש בכלה של אלול או בכלה של אדר, ורגילים במסכת זו, ג"כ ראוי למנותו פרנס בעירו. לשעור זה לפני התלמידים ביומא דכלה מתכוונת הגמרא (ב"ב כ"ב א'): רנב"י ריש כלה הוי, כל יומא מקמא דניעול לכלה מרהיט בהדיה רב אדא בר אבא לשמעתיה והדר עמל לכלה (הגרי"א הלוי ב„דורות הראשונים" ח"ג פרק י"ז)

כאמור, תפקידי הישיבה בירחי כלה, לא הצטמצמו ללמודים עיוניים והתעמקות במסכתות וסוגיות הש"ס בלבד, אלא עסקו גם בשמעתא אליבא דהילכתא ובהוצאות פסקי דין ותשובות לשאלות שבאו להם בין כלה לכלה מכל הארצות, לרבות א"י. היהדות כולה ראתה בישיבות בבל את המוסד התורני המחוקק העליון של כל ישראל. במשך חדשי כלה דן ראש הישיבה עם התלמידים על כל השאלות שהגיעו לישיבה בחמשת החדשים האחרונים, חוץ מתשובות שלא סבלו דיחוי להשיב במקום. (ראה מאמרו של הרב פרופ' אסף ז"ל ב„ידיעות המכון למדעי היהדות" ח"ב)

בתשובות הגאונים (הרכבי סי' קע"ח) מוצאים אנו: שאילת אילן נפקא לקדמנא ומרנא ורבנא האי בכלה דאדר ופקידנא לכתוב תשובה, ובתשובה אחרת שם: נפקא לקדמנא ועייני בהון במתיבתא בכלה דאדר ופקידנא לכתוב תשובה. בחדשי כלה יצאו מישיבות בבל הלכה והוראה לכל העולם היהודי. תיאור מלא על בירור ההלכות בזמן „כלה" נותן לנו רב נתן הבבלי: כך היה מנהגם של ראשי הישיבות בסורא ופומבדיתא בתשובת השאלות, בכל יום מכלה דאדר מוציא ראש הישיבה לפני התלמידים מהשאלות שהגיעו להישיבה ונותן להם רשות שכל אחד ישיב לפי דעתו וחכמתו. התלמידים מעיינים ומתעמקים בכל שאלה, נושאים ונותנים בהלכה, מקשים ומפרקים וראש הישיבה שומע את דבריהם ומעיין בהם עד שיתברר האמת. ואז יצוה לסופר לכתוב, וכך עשו בכל יום מיומי דכלה, עד שמשיבין תשובות על כל השאלות שקבלו מכל קהלות ישראל ובסוף החודש קוראים התשובות והשאלות במעמד של כל הישיבה וחותם עליהם ראש הישיבה ושולח אותן לבעליהן.

הסדר האידיאלי של התלמידים בחדשי כלה ראוי שישמש דוגמא גם לזמננו, וכך מוסר רב נתן הנ"ל: והם (התלמידים) מכבדים זה את זה, וכולם מכבדים

את ראש הישיבה ואין אחד מהם מדבר בפניו עד שיתן לו רשות. בזמן הלמודים ודרשות של הרב, ישבו לפניו ז׳ שורות של האלופים והחכמים ואחרי זה מאות התלמידים (לעתים קרובות אלפים), וראה חולין (קל״ז ב׳): דכירנא כד הוה יתיבנא אחר י״ז שורן אחוריה דרב קמיה דרבי וכו׳.

לירחי כלה אלה היה אופי כללי־לאומי. אלפים, ואולי רבבות תלמידים ובני תורה מכל רחבי המדינה ומארצות הקרובות השתתפו בהם. בכל שנה בחדשי אדר ואלול עזבו ביתם, עסקיהם, פרנסתם ועבודתם, הסיחו דעתם מכל הבלי העולם הזה לכל בעיותיו ומכאוביו ונכנסו לאווירא דקדושא, למקום „שארעא ורקיע נשקי אהדדי״, לעולם שכולו רוחניות ואצילות. לא בלבד ת״ח ותלמידים שתורתם אומנתם, אלא גם אנשי עמל, עבודה ומסחר השליכו לזמן זה הכל מנגד ובאו למשך ירחי דכלה לישיבה „לבלות״ כאן את ה„חופש השנתי״ ולהשביע את נפשם מזיו התורה ואור החכמה.

נוגעת עד הלב המלשינות על רבה בר נחמני, ראש ישיבת פומבדיתא, שלישיבתו הגדולה באו למעלה מרבבה איש לחדשי כלה. נמצאו מלשינים, שמסרו למלכות שע״י השפעת ישיבתו מבטל הוא מעבודתם שנים עשרה אלף איש במשך שני חדשים בכל שנה, וכתוצאה מזה סובלת קופת המדינה, כיוון שאין לאנשים אלו לשלם את מסי המדינה: איכא חד גברא ביהודאי דקא מבטל תריסר אלפא גברא מישראל ירחי בקיטא וירחא בסתוא מכרגא דמלכה. (ב״מ פ״ו א׳ וראה שם). הקדמונים בהגיעם לפרשת „ירחי כלה״ הביעו כאן את שיא רגשי התפלאותם והעידו שעמוד של אש ירד עליהם מן השמים בכלה דאדר וכלה דאלול (תוס׳ ברכות י״ז א׳) ובצדק לא יכול רב אשי להבין את אטימת לבם של הגוים מסביבת מתא מחסיא: דקא חזו יקרא דאורייתא תרי זימנא בשעתא ולא קא מגיירו (גמרא שם).

בזה אפשר להסביר את דברי הגמרא (כתובות ק״ו): כי הוו מפטרי רבנן מבי רב, הון פיישי אלפא ומאתן רבנן, מבי רב הונא הוו פיישו תמני מאה רבנן, המדובר כאן בסכום התלמידים הקבועים אשר נשארו במתיבתא בקביעות אחרי אשר אלפי התלמידים שנתאספו רק לחדשי כלה עזבו את הישיבה. (ראה דורות הראשונים הנ״ל). המספר הרב של התלמידים בחדשי כלה הכריח את חכמינו להתיר את הכנוסים התורניים הענקיים האלה במקומות פומביים, שיכילו את כל הבאים לישיבה. ההלכה קובעת אמנם „מה ירך בסתר אף ד״ת בסתר״, מפאת זה הקפיד רבי על תלמידו ר׳ חייא ששנה לתלמידיו בשוק (מו״ק ט״ז) וכן פסק הרמב״ם (תלמוד תורה פ״ג הי״ב) ובירושלמי (ברכות פ״ה ה״א), אף על פי כן אמרו במו״ק שם, שעל יומי דכלה נאמר בישעיה (מ״ח ט״ז): לא מראש בסתר דברתי, דביומי דכלה התירו ללמוד וללמד בפומבי, וזה מטעם הנ״ל, כדי לאפשר לכל אלפי התלמידים להשתתף בשעורים התורניים. בסיכום: מישיבות בבל בירחי כלה אלה יצאו: תורה, הלכה ואורה לכל בית ישראל לשעה ולדורות.

הטעם שחכמי בבל בחרו את חדשי אלול ואדר לחדשי כלה ולא חדשי החג ניסן ותשרי, כיון דניסן ותשרי היו ימי עבודה בשדה וכרם, ראה ב״ק (קי״ג א׳): אמר רב יהודה לא יהיבנא זמנא ביומי ניסן ולא ביומי תשרי, ופרש״י: לא מזמינן אדם לדין בניסן ותשרי שהן זמן קציר ובציר וידוע דרוב יהודי בבל וביניהם

גם החכמים והתלמידים התפרנסו משדה וכרם (ברם, הרמב״ם בה׳ סנהדרין פכ״ה ה״ט, מנמק את המימרא הנ״ל: מפני שהעם טרודין במועדות) וכן אנו מוצאים בפירוש (ברכות ל״ה ב׳): אמר להו רבא לרבנן במטותא מינייכי ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזו קמאי, כי היכי דלא תטרדו במזונייכי כולה שעתא, ופרש״י ביומי ניסן: ימי הקציר, ביומי תשרי: דריכת הגיתות והבדים.

יש אמנם להניח, שיומי דכלה לא נסתיימו לגמרי בסוף אדר ואלול מעין „נעילת כנוס״, אלא מספר ניכר מהתלמידים — אמנם לא באותו היקף כמו באדר ואלול — נשארו בישיבות גם בניסן ותשרי עד לאחרי הרגל. יותר מזה, רבים באו לכתחלה להישיבה לחדשי החגים ניסן ותשרי. בכמה מקומות בש״ס מוצאים אנו כמו כן התרכזות חכמים ותלמידים בישיבות בעיקר בימי או בחדשי החג. רגמ״ה שהיה קרוב לזמן ישיבות בבל והגאונים כותב בפירושו לב״ב (כ״ב) על הא דרנב״י ריש כלה הוה, שרנב״י היה רגיל לדרוש בשבתות שלפני החג והיו מתאספים שם תלמידים מהרבה מקומות. כן מוצאים אנו לרש״י שפירש השם „כלה״ גם על יומי ניסן, ראה ברכות (ו׳ ב׳): אגרא דכלה דוחקא, פרש״י: שבת שלפני הרגל שהכל נאספים לשמוע הלכות הרגל. וראה ב״ב (קנ״ז ב׳) על הא דהזכיר רבינא, מהדורא קמא ומהדורא בתרא דרב אשי פי׳ רשב״ם: מבכל שנה מחזר למודו בשני חדשי הכלה „ניסן ותשרי״. וכן בב״מ פ״ו הנ״ל במלשינות על רבה כנ״ל: איכא חד גברא ביהודאי דקא מבטל תריסר אלפא גברא מישראל מכרגא דמלכא, פרש״י שנקבצו אליו בניסן ותשרי לשמוע דרשות של פסח ושל חגים וכשמבקשים שלוחי המלך לגבות המס גלגולת של כל חדש וחדש אינם נמצאים בבתיהם. רואים אנו שגם בחדשי ניסן ותשרי התאספו התלמידים בישיבות.

והנה בערוך ערך „הדר״ וב„דורות הראשונים״ מביאים הגירסא „אדר״ ו„אלול״ במקום „ניסן״ ו„תשרי״. אבל קשה להגיה בכל המקומות ורש״י בב״מ הנ״ל הדגיש: דרשות של פסח ושל חגים. על כן עלינו להניח שימי כלה נמשכו, במידה ידועה, גם בחדשי הרגל ניסן ותשרי והיו אז בבחינת „מחזור שני״ של ירחי כלה בישיבות לתלמידים שלא היו בחדשים הללו טרודים בעבודות שדה וכרם.

עוד בימי הש״ס מוצאים אנו כינוסים גדולים של חכמים ותלמידים בישיבות בימי הרגל. ביבמות (קכ״ב א׳) מסופר, שבאה אשה עגונה לפני אביי להתירה מכבלי העגון: „שהיתא תלתא רגלי״, פרש״י שהיו תלמידי חכמים נקבצים לשמוע דרשה הלכות פסח בפסח והיתה שואלת מהם. כן מספרת הגמרא (חולין ע״ז א׳) בשאלה שבאה לפני אביי בנשבר עצם הרגל ויצאה לחוץ: אתא לקמיה דאביי שהייתה תלתא רגלי, פרש״י: לשאול הלכה לחכמים הנאספים ברגל. נראה מזה, שהתאספו גם בימות הרגל בישיבות

התלמידים קיימו באסיפת חכמים זו ברגל בישיבה גם מצות קבלת פני הרב ראש הישיבה ברגל, ראה קדושין (נ״ט א׳): רב גידל הוה מהפיך בההיא ארעא, אזל רבי אבא זבנה וכו׳, קבליה לפני רבי יצחק נפחא. א״ל המתן עד שיעלה אצלנו לרגל. ופרש״י וכן בתוס׳ ר״י הזקן: כשדרשו בהל׳ הרגל היו כולם באים לקבל פני הרב. השוה (סוכה כ״ו א׳): רב חסדא ורבה בר ר״ה הוו עיילי בשבתא דרגלא לבי ריש גלותא, הוו גנו ארקתא דסוכא, אמרי אנן שלוחי מצוה אנן ופטורין (מן הסוכה), ופרש״י והר״ן: שבאנו לשמוע הדרשה ולקבל פני ריש גלותא.

כן מוצאים אנו בתשובות הגאונים (הרכבי) בשם רב שרירא גאון: שאילתא דין מטא לקדמנא בזמן פסחא ופקידנא יתהון בכנופיא דרבנן מובחרין. מכל זה יוצא, שמלבד בירחי כלה בחדשי אדר ואלול באו חכמים ותלמידים לישיבות גם בחגים ובחדשי החגים ניסן ותשרי כעין עליית הרגל לישיבות למרכזי תורה, במקום למרכז עבודת ד' לבית המקדש בזמן הבית. וחז"ל במגילה (כ"ט א') רמזו על זה: ואהיה להם למקדש מעט, זה בית רבנו (רב) שבבבל. השוה גיטין (דף ו' א'): אמר רב הונא עשינו עצמינו בבבל כא"י לגיטין, מכי אתא רב לבבל, ועי' רש"י ותוס' שם, דמכי אתא רב לבבל היו ישיבות בבל מרכזי תורה וקדושה. מזה יוצא שברגל תפסו הישיבות הגדולות בבבל את מקומה של עליית הרגל לירושלים בזמן המקדש וגם קיום קבלת פני הרב ברגל. ברם, בדבר קבלת פני הרב ברגל בזמן הזה ידועה דעת ה"נודע ביהודה" בתשו' (או"ח מהד"ת סי' צ"ד) דבזמן הזה אין חיוב קבלת פני הרב ברגל. אמנם מכמה מקומות בש"ס נראה שגם אחרי החורבן קיימו חכמינו מצות קבלת פני הרב ברגל כנ"ל: מחולין, יבמות, קדושין וסוכה כ"ו, וראה גם סוכה (י' ע"ב): רב חסדא ורבה בר ר"ה אקלעו (בחג הסוכות) לבי ריש גלותא וכו'. א"ל שלוחי מצוה אנן ופטורין מן הסוכה ופרש"י: שלוחי מצוה אנן, להקביל פני ראש גולה, דחייב אדם לקבל פני רבו ברגל. והלא רב חסדא ורבה בר ר"ה היו בבבל מאות שנים אחרי החורבן. בכל זאת קבעו להלכה, שהם שלוחי מצוה לקבל פני הרב ופטורין מן הסוכה. וכן בחגיגה (ג' א'): מעשה בר' יוחנן בן ברוקא ור"א בן חסמא שהלכו להקביל פני ר' יהושע בפקיעין ופרש"י: יו"ט היה שחייב אדם לכבד את רבו בהקבלת פנים. וזה היה בזמן שראב"ע היה נשיא הרבה שנים אחרי החורבן, וכן נפסק להלכה בטוש"ע או"ח (סי' ש"א ס"ד): היה הולך לדבר מצוה כגון להקביל פני רבו, ובמג"א שם: דברגל החובה לקבל פני רבו, ובשבת וחדש ישנה רק מצוה ולא חיובה. וכן בשו"ע או"ח (סי' תקנ"ד י"ב): ההולך להקביל פני רבו או לצרכי מצוה עובר במים עד צוארו. ועי' "מגן אברהם" ו"מחצית השקל" שם. מכל זה מפורש יוצא שגם בזמן הזה חלה המצוה של קבלת פני רבו ברגל. וראה מדרש רבא (ויקרא פי"ח) דר"ש בן חלפתא היה רגיל לקבל פני רבו כל חדש וחדש.

בש"ס מוצאים אנו במיוחד את ראב"ץ שלפי ספוריו בא עם אביו ליבנה כמעט לכל רגל לקבל פני רבן גמליאל והוא מוסר לנו על מנהגי החג בבית הנשיא רבן גמליאל. ראה פסחים (ל"ז א'), פסחים (מ"ט א'), וכן מספר: פעמים רבות נכנסתי אחרי אבא לבית ר"ג ביו"ט (ביצה כ"ב) פעמים רבות אכלנו ביו"ט בבית ר"ג וכו' (תוספתא ביצה פ"ב ה"ג).

יבנה נעשתה אחרי ירושלים לא בלבד מרכז התורה ומושב הסנהדרין (ראה ר"ה ל"א א': עשר מסעות וכו' גלתה סנהדרין מירושלים ליבנה), לא בלבד המוסד המחוקק העליון בישראל, אלא יירשה מירושלים גם את עליית הרגל. חכמי ישראל ותלמידיהם עלו בהמוניהם לרגל לישיבת יבנה, כמו שהיו רגילין מקודם לעלות לירושלים. ראה חולין (מ"ח א'): התליע כבד שלה, זה היה מעשה ועלו עליה בני עסיא ג' רגלים ליבנה לרגל שלישי התירוה להם. כיון שברגל התאספו כל החכמים ביבנה, ולכן עלו אז לשאול ולברר פסק הלכה זו. וכן במשנה (פרה פ"ז מ"ו): המוליך את החבל בידו לדרכו כשר ושלא לדרכו פסול (לענין מילוי מי חטאת),

זה הלך ליבנה שלושה מועדות ובמועד שלישי הכשירו לו הוראת שעה ופר״ש: על דבר זה הלך חכם אחד לשאול מחכמי יבנה סנהדרי גדולה שגלו לשם. וכן בתוספתא פ״ד דמקואות (מובא בר״ש שם מ״ה) לענין הכשר מקוה בשפופרת הנוד עיי״ש: הלכה זו עלו עליה בני אסיא שלש רגלים ליבנה לרגל שלישי הכשירוה להן עפי׳ נקב כמחט. מכאן שאף למקום מושב הסנהדרין ביבנה התאספו החכמים בעיקר בחגים כמו שהיו רגילין לפנים בירושלים.

אמנם, אף שמרכז התורה וההוראה עבר מירושלים ליבנה ביחד עם הסנהדרין, ויבנה יירשה את מקומה של ירושלים גם בעליית הרגל כדלעיל, בכל זאת, עליית הרגל גם לירושלים עצמה לא נפסקה לגמרי אחרי חורבן הבית. על אף כל הגזירות והקשיים שעשו האויבים לא לעלות לירושלים (ראה תענית כ״ט א׳ ושהש״ר) עליית הרגל לירושלים נמשכה למרות הכל. ראה נדרים (כ״ג א׳): מעשה באדם אחד שהדיר את אשתו מלעלות לרגל ועברה על דעתו ועלתה לרגל, ובא לפני ר׳ יוסי, אמר לו ואילו היית יודע שעוברת על דעתך ועולה לרגל כלום הדרתה? אמר לו לא, והתירו ר׳ יוסי, והלא ר׳ יוסי היה תלמידו של ר״ע, דור שני או שלישי אחרי חורבן הבית? והנה הרא״ש בפירושו הרגיש בזה וכתב: ועלתה לרגל, שהיו מתקבצים לשמוע הדרשה ואף הנשים היו נוהגות מצוה לבוא שמה ולראות בכבודה של תורה, והוא כעין עליה לישיבות בחדשי כלה בבבל, וזכר לעליית הרגל בזמן המקדש.

ובחי׳ מהר״ץ חיות שם הוציא באמת מכאן שגם אחרי החורבן היו נוהגים קצתם לעלות לרגל להתפלל בירושלים במקום המקדש, ומביא מקהלת רבה פ״ט: ענתה דישראל סלקין לרגלא בירושלים, וזה היה בזמנו של ר׳ אלעזר בן שמוע (מתלמידי ר׳ עקיבא), וראה בחי׳ הר״ץ חיות (ריש גיטין) שמביא עוד ממדרשי חז״ל, שגם אחרי החורבן עלו לרגלים לירושלים כמו ליבנה מושב הסנהדרין. ויש גם להעיר מקדושין (נ״ט א׳) הנ״ל, בההיא ארעא דרב גידל הוה מהפך בה וקבליה לפני רבי יצחק נפחא על ר׳ אבא, א״ל, המתן עד שיעלה אצלנו לרגל. כי סליק וכו׳ ור׳ יצחק נפחא היה אמורא ארצי ישראלי, רבם של ר׳ אמי ור׳ אסי, ראה ב״ק (סא א׳): יתיב ר׳ אמי ור׳ אסי קמיה דר׳ יצחק נפחא וכו והם היו: כהני חשיבי דארעא דישראל (מגילה כ״ב א׳) ונקראו: דייני דארץ ישראל (סנהדרין י״ז ב׳). וכן הלשון „כי סליק״ זהו לארץ ישראל. מכאן שהיו רגילין גם לעלות לרגל לא״י לקבל פני רבותיהם בא״י ובמיוחד להתפלל במקום המקדש כדברי מדרשי חז״ל שמביא הגר״צ חיות. וכן בביצה (כ״ה א׳): א״ל ר״נ לחמא בר אדא שליח ציון כי סלקא להתם וכו׳, וברש״י: שהיה רגיל לעלות לירושלים. הרי שהיו רגילים לעלות לירושלים. ובביצה (ה׳ ב׳): כרם רבעי היה לו לר׳ אליעזר במזרח לוד וביקש להפקירו לעניים, שהם ילקטוהו ויעלוהו לירושלים (רש״י), והא ר״א אחרי החורבן היה והתוס׳ העירו בזה. וכן מפורש יוצא בשיר השירים רבה (פ״ד א׳): עיניך יונים, מה יונה זו אעפ״י שאתה נוטל גוזליה מתחתיה, אינה מנחת שובכה לעולם, כך ישראל אעפ״י שחרב ביהמ״ק לא בטלו שלש רגלים בשנה. ושם שהש״ר (ספ״ח): אם דלת היא נצור עליה לוח ארז. מה צורה זו, אעפ״י שהיא מטושטשת מקומה ניכר, כך אעפ״י שחרב ביהמ״ק לא בטלו מישראל פעמי רגלים ג״פ בשנה. ומכאן הוציא באמת בשו״ת תשב״ץ (ח״ג סי׳ ר״א)

רמז ומקור למצוות עליית הרגל לירושלים אף בזמן הזה.

לכאורה יש להעיר מגיטין (ב' ע"ב), המביא גט ממדינה למדינה בא"י אינו צריך לומר בפני נכתב ובפני נחתם, כיון דאיכא עולי רגלים ע"כ שכיחי עדים לקיים הגט, ומקשה הגמרא: תינח בזמן שביהמ"ק קיים, אבל בזמן שאין ביהמ"ק (הלא אז אין עולי רגלים) מאי איכא למימר? מזה, שאחרי חורבן הבית לא עלו לרגל. יש לומר, דבאמת זרם המוני העולים לרגל נפסק, הן מפני בטול קרבנות ובעיקר מפני פחד וגזירת האויב כנ"ל, אבל קצתם השתדלו לעלות למרות הכל לירושלים להתפלל במקום המקדש כמאמרם בפרקי דר"א (פרק ל"ה): וזה שער השמים, מכאן אתה למד שכל המתפלל בירושלים כאלו התפלל לפני הקב"ה, ששער השמים הוא שם. כן העידו כמה מהראשונים על עליית הרגל לירושלים בזמנם. ראה ר"ן (תענית פ"א), על מתנ' (יוד א'): בג' במרחשון שואלין את הגשמים, ר"ג אומר בשבעה בו, ט"ו יום, אחרי החג, כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת. ובגמרא: א"ר אלעזר הלכה כר"ג. וכן פסקו הרי"ף והרמב"ם (בהל' תפלה פ"ב הט"ז) שבא"י מתחילים לשאול בז' מרחשון כר"ג. והקשה הר"ן, הלא ר"ג לא אמר הלכה זו, אלא מפני תקנתן של עולי רגלים, וכיון שהאידנא אין עולי רגלים, מדוע לא יתחילו לשאול תיכף אחרי החג? וכותב: וצ"ל דכי אפסקי הלכה כרשב"ג היינו אפילו לאחר חורבן לפי שהיו מתאספים מכל הסביבות ברגל לירושלים "כמו שאנו עושים גם היום", ומפני עולים הללו ראוי לאחר שאלה עד ז' מרחשון. נאמן עלינו איפוא הר"ן ז"ל, שבזמנו עלו מכל הסביבה לרגל לירושלים, וכן העיד גם ה"כפתור ופרח" פ"ו שהיהודים יושבי סין, חמת, דמשק, צובא ומצרים נוהגין לעלות למועדים לירושלים, והשו"ת תשב"ץ (ח"ג ס"ס ר"א) שהעיד על שעיניו ראו הנס של "עומדים צפופים ומשתחווים רווחים" בבית הכנסת בירושלים בבואם שם בחג השבועות מכל סביבותיהם ולא צר להם. ובתשו' "חתם סופר" (סי' רל"ד יו"ד) האריך בדבריו ובדבר עליה לירושלים וקדושתה בזמן הזה, ובחת"ס שם (סי' רל"ג) ד"ה בהא סלקינן, שבימי הגאונים היו עולים לירושלים ברגלים, וראה "ספר חסידים" הוצאת "מקיצי נרדמים" (סי' תר"ל), שרב האי גאון היה עולה בכל שנה מבבל לירושלים לחג הסוכות, והיה מקיף את הר הזיתים בהושענא רבה שבע פעמים ולפניו היו הולכים כהנים ואחריו העם והוא בתוך (ר"ל באמצע) עיי"ש, ובס' "מועדים להלכה" לידידנו הגרש"י זווין שליט"א ערך "הושענא רבה". גם ב"סדר הדורות" מביא, דרבינו נסים עלה בכל פעם לירושלים.

תמצית דברנו: עליית הרגל, היינו התרכזות של המוני ישראל במיוחד של חכמים ותלמידים למקום מרכזי התורה והקדושה נמשכה כמעט בכל הזמנים בצורה זו או אחרת. מעליית הרגל לירושלים וליבנה ומשם לישיבות בבל, שבמשך שש מאות שנה בערך היוו הכינוסים התורניים בזמן ירחי כלה מגדלור רוחני בחיי האומה בגולה.

עם שיבת בנים לגבולם ראוי לחדש מנהג נאה זה של "ירחי כלה" לחדשי אב־אלול. רצוי שהמוסדות הדתיים יתנו לב לאפשר לכל ת"ח, בן תורה ואיש עמל ועבודה לצאת, למשך שבועיים לכל הפחות, משאון החיים העירוניים על בעיותיהם ולבטיהם, למקום שקט בחיק הטבע (היה רצוי במיוחד בסביבת ירושלים)

ושם להקדיש חצאי־ימים לתורה וחכמה בחברת חכמים ותלמידים. ימים הללו ישאירו בלי ספק השפעה והשראה רוחנית עמוקה. נסיונות מוצלחים של „ירחי כלה" נעשו כבר על ידי הגאון מהר"י כהנמן שליט"א בישיבת פוניביז' ועל ידי המחלקה לעניני דת של „הפועל המזרחי" בכפר פינס, והשנה גם במירון.

במקור עתיק מוצאים אנו שמקורו של „ירחי כלה" הוא בא"י וכך נאמר (בתנחומא נח): קבע הקב"ה שתי ישיבות לישראל שיהיו הוגין בתורה יומם ולילה ומתקבצין שתי פעמים בשנה באדר ובאלול מכל המקומות ונושאים ונותנים במלחמתה של תורה עד שמעמידין דבר על בוריו והלכה לאמתה, ואותן ב' ישיבות הוציאן הקב"ה י"ב שנה קודם חורבן ירושלים בתורתן ובתלמודן.

חידוש „ירחי כלה" במסגרת רחבה עשוי להיות למקור ברכה ולהרים את קרן התורה והיהדות בישראל.

מחקרים

ד. צ. פנקס ז"ל

חוקה או חוקי יסוד*)

סבורני, שאם נתעלם מן הסיסמות הללו, ניוכח שלמעשה אין ההבדלים בין הדעות השונות גדולים כל כך. לדעתי אפשר לומר שהגישה המחייבת חוקי יסוד רוצה לבנות את הבית הזה מן המסד ועד הטפחות; ואילו הגישה הקובעת מראש שצריכה להיות קונסטרוקציה שעיקרה בפריאמבל — רוצה לבנות קודם כל את הגג. חושבני שגם אלה הרוצים בקונסטרוקציה, והסבורים שהיא צריכה לפריאמבל — ייטיבו לעשות אם ישאירו את הטיפול בהקדמה הזאת עד סיום העבודה, וכאשר נסיים את כל פרטי העבודה—נעשה כדרך הסופרים. אמנם אינני שייך למשפחת הסופרים, אבל דומני שסופר נוהג לכתוב את ההקדמה לספרו לאחר כתיבת הספר. אין צורך להתחיל בפריאמבל.

בעצם אין השאלה מצטמצמת בברירה בין קונסטרוקציה וחוקי יסוד, אלא היא רחבה יותר, דהיינו: מה אנחנו חסרים במערכת המשפטים. לדעתי אנחנו חסרים את המשפט העברי. אנחנו חיים — במובן המשפטי המאטריאלי והפרוצדורלי — לפי קונגלומראט של חוקים שדבר אחד שווה בכולם: שאין הם עבריים, שהם לא צמחו מתוך נשמת העם הזה. יש לנו המג'לה התורכית שניכרת בה השפעת הקודכס של נפוליון; יש לנו חוקים אנגליים, אבל לא רק חוקי בריטניה האם, כי־אם גם חוקים שהמאנדאטור אסף אותם ממדינות שונות שבאימפריה הבריטית: אוסטראליה, הודו, ניו־זילאנד וארצות אחרות. ממשלת המאנדאט לקחה דוגמאות של חוקים מארצות אלה, והרכיבה אותן על מדינה זו. מן הראוי שנייחד קודם כל את החוקים שאנחנו חיים על פיהם יום יום. אנו, שיש לנו נחלת אבות של מושגי המשפט והצדק הנעלים ביותר, אל לנו לשתות ממעינות זרים, מבורות נשברים. מושגי החוק העברי, שיסודם במעמד הר סיני, דרך חברי הנביאים, המשנה, התלמוד, הגאונים, שאלות ותשובות עם סיכומים, „היד החזקה" של הרמב"ם והשולחן ערוך של רבי יוסף קארו וכל נושאי כליהם, הם הם בנין לתפארת לנו; ולא יובן איך נתחיל אנחנו במדינתנו לחקות עמים אחרים וחוקיהם ולשאול אצלם מושגים משפטיים זרים לנו.

כשאנחנו מדברים על חוקי יסוד למה אנחנו מתכוונים? בוודאי אינו צריך הטיפול בחוקי היסוד לדחות את הטיפול בחוקים הקיימים ובשינוייהם למען יהיו מתאימים למושגי המשפט העברי. העבודה הזאת של התחיקה המתמדת, העברת מערכת החוקים שלנו אל תוך היהדות, היא עבודה ממושכת ודורשת תהליך של שנים רבות; אבל הכנסת הראשונה הזאת חייבת להתחיל בעבודה זו. אל לנו להסתפק בחוקים שהמקרה או ההזדמנות מעלים אותם. עלינו להניח על שולחן

*) מנאום בכנסת בט"ו אייר תש"י.

העבודה את כל החוקים שאישרנו אותם באחת מישיבותיה הראשונות של מועצת־המדינה הזמנית, שהם קיימים מימי המאנדאט ועד היום. ניקח את ספרי החוקים שלנו ונבנה לפי נושאיהם חוקים חדשים.

כשאנו מדברים על חוקי יסוד, הרי הכוונה היא לאותם הדברים החדשים שעם הקמת המדינה עלינו להסדיר אותם במובן החוקי: הכנסת, דרך בחירתה, זמן כהונתה, תקנות העבודה ותפקידיה הנוספים על התפקיד המדיני והלגיסלאטיבי שלה, מינוי שופטים, בחירת הנשיא והממשלה, סמכויות הנשיא ותפקידיו; הממשלה, דרכי פעולה ואחריותה; חוק אזרחות, זכויות וחובות האזרח והתושב; חוק חינוך; חוק שירות בטחון; חוק שעות העבודה וימי מנוחה בשבת ומועד; מעמדם וארגונם של בתי משפט במדינה, ובתוך זה בתי דין רבניים לשאלות אישיות. אין זו רשימה מלאה, אלה הם רק אחדים מהנושאים שנצטרך לטפל בהם באותה מערכת חוקים שלהם אנו קוראים „חוקי יסוד".

אומרים שקונסטיטוציה רצויה גם כמכשיר חינוכי; ואף נואם הזכיר כאן את אמריקה, ואמר שהעם האמריקאני חונך על הקונסטיטוציה האמריקאנית. אני שואל את הבית הזה, האם חסרים אנחנו, היהודים, ערכים מחנכים בתורתנו, בדברי הנביאים ובספרות העתיקה והחדשה שלנו? האם נרצה לחנך את הצבור הצעיר על שורות ופסקות אחדות של קונסטיטוציה ולזרוק הצדה את כל מה שמהווה את מהותו הרוחנית של עם ישראל?

המצדדים בחוקה רוצים להבטיח על ידה שהממשלה לא תיהפך לממשלה דיקטאטורית בשעת־חירום. נעלה מכל ספק שבכל קונסטיטוציה יהיה סעיף האומר שבשעת חירום תהיה לממשלה סמכות רחבה מאד עד כדי להגן על המדינה ועל קיומה. אין איפוא צורך להשתמש בנימוק זה כדי להצדיק את הצורך בקונסטיטוציה.

כן יש חושבים, שהחוקה צריכה להיות בבחינת חוק מיוחס, שאי אפשר או יהיה קשה לשנותו. הסבירו לנו את הדברים המקובלים בעמים אחרים בענין חוקה נוקשה וחוקה גמישה. אינני מתאר לעצמי שנוכל לקבל משהו מכל המושגים האלה. אשר לחוקה נוקשה וחוקה מיוחסת, הריני נזכר דבר הידוע לכולנו, שהיה בקונסטיטוציה של מלך טפש — המלך אחשורוש, שמלך על שבע ועשרים ומאה מדינה, מהודו ועד כוש. שם היתה קונסטיטוציה שאמרה: „כתב אשר נכתב בשם המלך ונחתום בטבעת המלך אין להשיב". האם אנחנו נקבל קונסטיטוציה „מוצלחת" כזו שהיתה שם?

האם נעלה על הדעת שהבית הזה ימנע מעצמו, או מהבתים הבאים אחריו, להחליט ולעשות את הדרוש ברגע הנכון? האם נקבל את עמדת אמריקה ונעמיד מעלינו בית דין גבוה מעל גבוה, שיחליט אם החוקים שאנו מחוקקים מתאימים לעקרונות שנקבעו פעם בבית הזה? אני סבור שמתן דמות כזו לחוקה, או אפילו לחוקי היסוד, רק יזיק להתפתחות הרוחנית של המדינה. ברור, שלמרות כל מה שיהיה כתוב בקונסטיטוציה כזו, הרי בתקופה של מהפכה לא ישים איש לב לכתב, והעם יעשה כאשר ימצא לנכון.

אם חושבים לנגח את החזית הדתית ומאמינים שעקב הדיון בפריאמבל תתמוטט הקואליציה של החזית הדתית או חלק בה — איני שותף לדעה זו.

על מה נבסס, למשל, את זכותנו על ארץ־ישראל, אם לא על התורה, אם לא על הנביאים, אם לא על התנ"ך? האם יעלה על הדעת לבסס את זכותנו זו על דבר אחר? האם נקבל את ההגדרה, שאותה שמעתי פעם מאדם מאד נכבד, שאמר באחת הישיבות של מועצת המדינה הזמנית, בתשובה לשאלתי על מה הוא מבסס את זכותנו לארץ־ישראל: „מפני שאנו רוצים כך!". היה זה יצחק גרינבוים. אינני סבור שזהו ביסוס מספיק לזכותנו לחזור אל הארץ הזו ולשבת בה. אנחנו חוזרים הנה מפני שזו ארצנו על פי התנ"ך, ומובטחני כי מה שלא נכתוב בפריאמבל — את הדברים האלה נכתוב כולנו ללא כל הבדל סיעה ומפלגה.

ואם רוצים להדגיש בפריאמבל שהעליה החלוצית זכתה אותנו במעמד המדינה שהגענו אליו — האם נוכל לשכוח שהיו קודמים לעליה חלוצית זו, שהיא מהווה רק המשך להם? האם תלמידי הבעש"ט והגאון ואחרים שעלו ארצה לא היו חלוצים כחלוצים של ימינו? האם חלוציותנו כיום אינה המשך לעליה זו ואינה מבוססת עליה? האם יכול מי שרוצה לראות את האמת, להתכחש לעובדה זו? אם יאמרו לנו, שיש לכתוב בפריאמבל ובקונסטיטוציה שמדינה זו מבוססת על ערך העבודה — הרשוני להזכיר את הפסוק ואת דברי חז"ל עליו, המוכיחים שכבר לעולמים היתה קיימת בישראל הערכת העבודה. כשהיהודים היו במדבר אמר להם הקב"ה: „ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם", ואומרים חז"ל ש„לא השרה הקב"ה את שכינתו על ישראל עד שעשו מלאכה". כל כך גדול הוא ערך המלאכה בתולדות עם ישראל. ומי שסבור שכיום יש למישהו מונופול וזכות המצאה על ערך העבודה בישראל אינו אלא טועה. עלינו לחזור אל עצמנו; זוהי דרישת היהדות החרדית. אם נחזור אל עצמנו, תהיה לנו מדינה מודרנית ביותר, מבוססת על העבודה, מבוססת על חלוציות ומבוססת על יושר וצדק.

חבר כנסת אמר כאן שהתורה הנה מיושנת ואי אפשר להתחשב בה. התורה היא אמנם נושנה אך אינה מיושנת. במקום התורה מציעים לנו קידמה; רצוני לשאול את המציע: איזוהי ה„קידמה" — האם הקידמה הטוטאליטארית שאנו עדים לה, השולטת כיום בחלק גדול של העולם? בדור שהוא כולו, על כל העמים, בבחינת „דור שכולו חייב", על כל פנים כלפי עם ישראל, והמדינות הופכות למחנות הסגר, אין יוצא ואין בא? אינני מאמין בקידמה טוטאליטארית זו. פסגת האנושות היתה במעמד הר סיני. לאחר זאת היו ירידות ועליות, ועכשיו אנו בבירא עמיקתא של מוסר האנושות בעולם כולו. ואולי אנו, במדינת ישראל, נוכל לתרום תרומה להעלאת מוסר העולם — אם נוכל להרים את עצמנו.

מהו העולם המתקדם הזה אשר מציעים לנו ללכת אחריו?

הרשוני להשתמש במשפט לטיני, אם כי גם יש מושג עברי מתאים לנו בדברי אחד הנביאים: „Homo hominem lupus est" אחד מנביאינו אמר: „דב אורב הוא לי, אריה במסתרים". אלו הם היחסים השוררים בין מדינה אחת לשניה. כיסופים לקידמה זו, המלווים בפולחן איקונין אשר משתחווים לו — כפי שראינו זאת בראשון למאי, ברחובות קריה — הם בעינינו עבודת אלילים מודרנית. אצטט במהירות כמה פסוקים. אינני עושה זאת ללמד אתכם; רשמתי לי מזכרוני כמה פסוקים מהתורה שכל ילד לומד אותם בחדר: „לא תקום ולא תטור את בני עמך"; „ואהבת לרעך כמוך אני ה'"; „ודל לא תהדר בריבו"; „לא תטה משפט אביונך

בריבו"; "לא תלין פעולת שכיר אתך עד בקר"; "וחי אחיך עמך"; וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו"; איפה יש סוציאליזם יפה יותר, טהור יותר ונכון יותר מאשר בקונסטיטוציה הזאת שניתנה לנו מהר סיני? למה נדבר על דוגמות של ארצות קידמה, שאינן מתקדמות, כי אם מחזירות את האנושות לתוהו ובוהו?

אומרים לנו: אתם מתנגדים לחוקה מפני שאתם פוחדים מחוקה חילונית. אין אנחנו פוחדים כלל. אם כי גם דובר הציונים הכלליים הציע נשואים אזרחיים ורוצה לוותר על המשפחה היהודית הטהורה, המקודשת על פי דת משה וישראל. אין אנו פוחדים. בזה אנו מוכנים ללכת אל העם. אנו מוכנים לשאול את העם העברי היושב בציון אם רצונו הוא להזכיר שם שמים בחוקה, או לא. מובטחני כי למעלה מ־80% מהתושבים לא ירצו בחוקה בלי הזכרת שם שמים.

אנו רואים את עצמנו כהולכים באור ואת אלה המטיפים ל"קידמה" זו כיושבי חושך. היהדות שומרת על אמונתה, ומדינת־ישראל מקימה מחדש כאן, והעם מקים מחדש בחוץ־לארץ, את כוח האמונה בנצח ישראל. אנו מאמינים כי נצח ישראל לא ישקר.

הרב יעקב ברמן

סדר ושיטה בלימוד

שאלת המתודיקה להוראת התלמוד מחריפה והולכת מיום ליום. הורים ונוער אינם מוותרים על למודים כלליים הנחוצים בחיים, ויש צורך בתסכון בזמן ובשימוש בשיטות מיתודיות כדי שנצליח להקנות לילדינו ידיעה מספיקה בתלמוד, אשר לא נוכל לוותר עליה במוסדות חינוך דתיים. ואם אמנם עסקו פדגוגים בשיטות דידאקטיות לכל הלימודים, הרי התלמוד מיוחד באפין: בסגנונו ובתחבירו, בצורת המשא והמתן, בשפתו הארמית ובהגדרתיו המיוחדות. לפיכך עלינו לחפש במקורות התורה עצמם כדי לגלות דרכי הוראה מתאימות לתלמידים.

והנה בזמן האחרון ניסו כמה מחשובי המורים בארץ לחבר שיטות ולהציע דוגמאות העשויות להקל לתלמיד את לימוד הגמרא, ביניהם: הד"ר כץ במאמרו על נושא זה ב„סיני" תשרי־חשון תש"ב; ד"ר י. מסינג וד"ר י. הולצברג, חוברת לדוגמא לפרק „המפקיד"; ד"ר י. א. זיידמאן במאמרו „תלמוד לעם" ב„ארשת" תש"ד ועוד מורים מנוסים שכתבו מאמרים והוציאו חוברות למטרה זו.

על כן אמרתי אתרום גם אני חלקי לבעיה זו. ואני מציע כאן קטעים מתוך השעורים שקראתי על המיתודיקה להוראת התלמוד ב„מכון התורני־הפדגוגי" בשנה החולפת.

ויירשמו הדברים לזכרו של יקירי הבלתי נשכח ר' דוד צבי פינקס ז"ל, אשר בעיות ההוראה היו נהירין לו יפה, אף על פי שלא עסק בהן למעשה, ושכל כך מסור היה ברוחו ונפשו לחינוך של תורה, זכרה לו אלהים לטובה!

הסדר

א.

אם יש את נפשך לדעת את השיטה ואת הסדר, שיש לאחוז בהם בהוראת התורה והתלמוד, צא ולמד, מה היתה הדרך, בה הלכו יוצרי התלמוד עצמם, התנאים והאמוראים, בהורותם את דבריהם לתלמידיהם. כי תוכן התלמוד עצמו הוא פרטי־כל קצר־מקוצר מתהליך השעורים של חכמינו ז"ל בישיבותיהם. יתר על כן, התנאים והאמוראים לא היו הראשונים שלימדו תורה לתלמידים. מצינו שכבר המלך יהושפט מינה שרי חינוך, שמתפקידם היה להפיץ תורה וללמד את העם בעזרת הכהנים והלויים בכל ערי יהודה (דברי הימים ב' י"ז ז'). וברור הדבר, שיהושפט לא היה הראשון בהפצת התורה. מצוות כמו „ושננתם לבניך" „ולימדתם אותם לבניכם" „ואת בניהם ילמדון" „והגדת לבנך" וכדומה היו נחלת עם ישראל מימות קדומים. ומסורת בידי חז"ל, שהמלך חזקיהו כבר הטיל לימוד חובה על כל ישראל, נער ונערה, איש ואשה, והעניש קשה את כל העובר על פקודה זו

(סנהדרין צ"ד ע"ב). וזה לשון הגמרא שם: „מה עשה? — נעץ חרב על פתח בית המדרש ואמר: כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב זו (גוזמא קתני, ופירושו, — יוטל עליו עונש קשה). בדקו מדן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ, מגבת ועד אנטיפרס — ולא מצאו תינוק ותינוקת, איש ואשה שלא היו בקיאין בהלכות טומאה וטהרה".

דיני טומאה וטהרה היו הענינים ההווים ביותר בחיי הבית בזמן ההוא. בייחוד היה מוטל על הילדים לדעת דיני טומאה וטהרה, משום „שרוב תינוקות מטפחין (באשפה)" (קדושין פ' ע"א), ולא יבואו לטמא במגע את החלה ואת התרומה וכו'. יתכן שמשום כך היו מתחילים ללמד לתינוקות בס' ויקרא וזהו שאמרו: „יבואו טהורים ויעסקו בטהרות" (ויקרא רבה פרק ז' פסקא ג').

רמזים על שיטה ודרך הוראה אנו מוצאים בראשונה בתיאורו של נחמיה (ח'־ט') על הפצת התורה על ידי עזרא הסופר. ועל עצם קריאת התורה „מפורש ושום שכל" (שם) נשמרו פרטים מדויקים במס' „סופרים" וגם בקצת משניות ומימרות במס' „מגלה" ועוד.

כי בזמן העתיק בבתי כנסיות לא הונהגה קריאת התורה, כי אם הונהג למוד התורה, פירושה ותרגומה. בלמוד התורה ראו קדמונינו את עיקר עבודת ה', והתפלה היתה טפלה לה. ולא יתכן שבמשך אלפי שנות למוד על ידי נביאי עמנו וגדוליו — לא נקבעה שיטה ולא השתכללה מיתודולוגיה מדור לדור.

וכך היתה דרך הקריאה־הלמוד:

הקורא בתורה היה קורא את הפרשה פעמיים, — פעם ראשונה ענין שלם המכיל כמה פסוקים בלי הפסק בין פסוק לפסוק, ופעם שניה חוזר וקורא פסוק פסוק לחוד, ומפסיק בין פסוק לפסוק, כדי לתת ריוח למתורגמן לתרגם לשפה המדוברת, לבאר את הפסוק ולדרוש עליו הלכה ואגדה. (משנה במגלה כ"ג ע"ב וכ"ד ע"א). וזהו סוד „שנים מקרא ואחד תרגום **)

יש, והמתורגמן מאריך יותר במדרש הפסוקים, ואז קוראים פחות פסוקים, וכשהוא מקצר — הקורא קורא יותר (מס' סופרים י"ד ב'.) כי לא היה קיים אז הנוהג לקרא פרשה שלמה בכל שבוע, ולא היו רגילים לגמור את התורה

**) בסדר זה, כפי הנראה, היו נוהגים ללמד תורה, הפטורות ומגילות בבתי כנסיות אגב קריאת התורה. וכך אנו מוצאים בחומשים — „שנים מקרא ואחד תרגום" — בכתבי יד ובדפוסים עתיקים, שנשמר שם הסדר הזה: בכל עמוד שני טורים, טור אחד מקרא בלבד וטור שני כנגדו — פסוק מקרא ופסוק תרגום.

ובמס' סופרים (י"ח ד') מוכח שהיו מתרגמים כל פסוק „אחרי קריאת התורה".

אולם בירושלמי משמע, שהיו נוהגים במקומות שונים לקרא קודם כל פסוק (ואפילו חצי פסוק) ולתרגם ולבאר, ואחר כך היו כוללים וקוראים בתורה פרשה שלמה על הסדר בלי תרגום (ירושלמי מגלה, פרק הקורא עומד, הלכה ה', במעשה דר"ש ספרא). וכדאי להביא כאן את הסיפור מן הגמרא הירושלמית (בתרגום):

„ר' שמעון הסופר מטרכינת דרשו ממנו בני עירו שיקרא לפניהם בתורה קטעי פסוקים (ולא פסוקים שלמים) ויתרגמם, כדי שהתנוקות ילמדו להבין את הבאור. הלך ושאל

בכל שנה ושנה. עוד בימי הגאונים היו גומרים את התורה בארץ ישראל רק פעם בשלש שנים (מגלה כ"ט ע"ב). ודאי, משום שהתרגום והדרוש דרשו הרבה זמן, ממילא נדחתה הקריאה בתורה עצמה. דוגמא מציאותית מדרשות המתורגמן הם תרגום יונתן בן עוזיאל, תרגום ירושלמי, תרגום שני למגילת אסתר, ולאו דוקא תרגום אונקלוס. עוד בזמן הזה נהוג בארץ תימן, שלכל פסוק ופסוק נקראים שני תרגומים על ידי שני ילדים העומדים משני צדי הקורא: תרגום אונקלוס ותרגום רב סעדיה גאון בערבית ("תאג").

והמקורות מעידים שכך היה סדר הקריאה בתורה, שכן שנינו: "הקורא בתורה לא יפחות משלשה פסוקים, ולא יקרא למתורגמן יותר מפסוק אחד" (משנה "מגילה" כ"ג:) ובמס' "סופרים" (י"ח ד') אנו מוצאים: "ומן הדין הוא לתרגם לעם, לנשים ותינוקות כל סדר ונביא של שבת ל א ח ר קריאת התורה"... "וכן אתה אומר כ"ב פסוקים (לקרא) בנביא... במה דברים אמורים כשלא תרגמו ולא דרשו, אבל תרגמו ודרשו — המפטיר מפטיר שלשה או חמשה או ששה (פסוקים) בנביא ודיו" (שם י"ד ב').

ב.

נראים הדברים ששיטה זו עברה לחכמי התלמוד בהוראת ההלכה. הם קבלו מקריאת התורה שני דברים:

ר א ש י ת, קריאה ראשונה במקור (בעל פה), אם זו הלכה קדומה או מימרא ש"נקבעה בגמרא" ("עירובין" ל"ב ע"ב) — צריכה להיות ענין שלם וגמור, בלשון המקור ובנוסח המדויק "שחייב אדם לומר בלשון רבו" ("עדויות" א' ג') בלי שינוי, בלי תוספת באור ובלי כל הפסקה.

ורק אחרי שגמר התנא את הקריאה הראשונה — הוא היה מוסר את ההגה למתורגמן, הוא האמורא. לוחש התנא לאמורא קטע־קטע ומפסיק בינתיים, כדי לתת ריוח למתורגמן־האמורא לעמוד על כל פרט, לתרגם את ההלכה בלשון המדוברת, לפרשה ולבארה ולהשיב לשואלים על פי הכוון שניתן לו ברמז ובלחישה מאת התנא.

את ר' חנינא. אמר לו ר' חנינא אפילו אם יקטעו את ראשך לא תשמע להם. ומכיון שר' שמעון לא שמע להם, פטרו אותו אנשי טרכינת ממשרת סופר. לאחר זמן ירד אלינו (פירשו המפרשים — לבבל, וקשה לקבל פירוש זה, משום ששמות החכמים שדברו אתו — עיין להלן — אינם מצויים בתלמוד בבלי...?) אמר לו ר' שמעון בר יוסינא: מה עשית למשרתך בעירך? — סיפר לו את כל המאורע. אמר לו (ר"ש בר יוסינא): ולמה לא שמעת להם? — אמר לו: וכי כך נוהגין? — אמר לו: וכי אין אנו מפסיקין בקריאת התורה (כדי לתרגם ולבאר)? — אמר לו (ר"ש ספרא): וכי אינכם חוזרים וקוראים וכוללים את הפרשה בשלמותה (בלי הפסק)?"

פיסקא זו מעידה עד כמה דקדקו בשיטת ההוראה בקריאה ותרגום ובאור. מכל מקום אנו רואים כאן חלוקי דעות במיתודיקא בין סינטיזה ואנאליזה... ועיין ב"פ נ י מ ש ה" שם שכתב: "בשעת הלימוד, שקוראים חצי פסוק ומתרגמין להבינו... (ואח"כ) חוזרין וכוללין הפסוקים כולם בשעת קריאת התורה").

סדר זה נקרא בלשון הפידגוגיה החדישה הסדר הסינטתי,*) כלומר השיטה הדורשת תחילה סינטיזה (הצגת ענין שלם, קריאת סוגיא שלמה או פסוק שלם), שלאחריה צריכה לבוא האנליזה, כלומר, הנתוח לפרטים, תרגום כל מלה, ברור כל ביטוי או מושג במפורט.

הדבר השני שעבר מקריאת התורה ללמוד ההלכה הוא, שההוראה מוצאת לפועל על ידי שני מורים: התנא והמתורגמן־האמורא, כשאין האחד נכנס לתחומו של חברו: אין הקורא מסייע למתורגמן, ואין המתורגמן מסייע לקורא, לתנא, המלמד את גוף ההלכה.

סדר זה היה נהוג גם בתקופת התנאים וגם בתקופת האמוראים. התנא היה מעמיד מתורגמן־אמורא (ור׳ חוצפית המתורגמן יוכיח — „בכורות״ ל״ו ע״א), לבאר דבריו ולפרשם. כמו כן היו קיימים תנאים בתקופת הגמרא, כמו שמצינו כמה פעמים: תני תנא קמיה דר׳ פלוני, שפירושו — מורה־משנה (מ׳ פתוחה) שהיה בקי בעל פה בנוסח הברייתות של התנאים, והוא היה מלמדן בבית המדרש. אלא שבזמן המשנה היה התנא עיקר והאמורא טפל לו, ובזמן הגמרא היה האמורא עיקר והתנא טפל לו.

ולמה נחלקה ההוראה בין שני מורים? כדי להבחין בין המקור, גוף התורה או ההלכה המגובשת ובין הפירוש והביאור והתרגום שניתן סביב המקור.

למה היה התנא דומה? — לספר כתוב, מוגה ומתוקן כל צרכו, המשמש מקור, ושיש לשנן אותו בעל פה. והרי נוסף לספר דרוש גם מורה שיבאר ויפרש אותו. כי אין לשכוח, שכל למודם היה בעל פה, והיה צורך בחכמים, שכל תפקידם וחכמתם היו לשמור על הנוסח המדויק של התורה המסורה, כדי שישמשו ספר־תורה חי־מהלך. לפיכך חייב אדם לומר בלשון רבו, ור׳ אליעזר הגדול חשב זכות לעצמו שלא אמר מעולם דבר שלא שמע מרבותיו („סוכה״ כ״ח ע״א). ומורו ר׳ יוחנן בן זכאי שבח אותו כבור סוד, שאינו מאבד טפה (אבות ב׳ י״א).

לא כן המתורגמן־האמורא, אשר מתפקידו היה להמציא הסברים וביאורים משכלו ומנסיונו, שלשונו לא היתה יציבה, סגנונו עשוי להשתנות לפי הרמה של ציבור התלמידים, לפי מדרגתם בתורה ולפי הבנתם. ויש שהמתורגמן־האמורא מבאר דבר לגמרי שלא לפי המסורה, כדי להסביר לנשים ולעמי הארץ (עיין רש״י שבת דף ל׳ ע״ב, ד״ה „מוטב שתכבה״).

המשנה או ההלכה הקדומה או התלמוד הערוך בדור הקדום — הם בזה האופן הצד הסטאטי שבתורה, המוצג אשר אותו יש ללמוד בעל פה. ולעומתו הביאור, הגמרא והתרגום הם הצד הדינאמי שבתורה, העשוי להשתנות, לפשוט צורה וללבוש צורה.

ומה שאמר עולא ביחס לקריאת התורה — מתאים גם כן ללימוד השעור במשנה ובגמרא. „דאמר עולא: מפני מה אמרו הקורא בתורה לא יסייע למתורגמן? — כדי שלא יאמרו תרגום כתוב בתורה״ (מגלה ל״ב ע״א).

---

*) או הסדר הגלובאלי

ג.

דוגמה חיה לדרך הלימוד של חז"ל אנו מוצאים בראש מס' "בבא קמא". כידוע, המשניות בתחילת מס' זו הן מן הקדומות ביותר ("משנה ראשונה"), שנתגבשו ונוסחו בקיצור נמרץ ובדיוק יוצא מן הכלל, עד שהדורות שבאו אחריהן היו זקוקים לביאור ולמדרש. המשנה הראשונה של מס' זו מתחילה: "ארבעה אבות נזיקין — השור והבור והמבעה וההבער". וכבר בדור ראשון של האמוראים נתעוררו חילוקי דעות בפירוש המלה "מבעה" (עיין שם בגמרא), כמו כן היו טעונות ביאור המשניות הבאות הלאה: "נכסים שאין בהם מעילה, נכסים שהם של בני ברית, נכסים המיוחדים" (דף ט' ע"ב)... "כל שחבתי בשמירתו הכשרתי את נזקו" וכו' — (שם, שם); "שום כסף, שוה כסף, בפני בית דין ועל פי עדים, בני חורין, בני ברית, והנשים בכלל הנזק, והניזק והמזיק בתשלומין..." (דף י"ד ע"ב).

והנה בברייתות אנו רואים, שכבר התנאים בדורות המאוחרים היו מתקשים בהבנת דברי התנאים קודמיהם, וראו צורך לפרשם ולדרוש עליהם*). וכה אנו לומדים:

תנו רבנן: כל שחבתי בשמירתן — כיצד? (דף ט' ע"ב).

תנו רבנן: הכשרתי במקצת נזקו — כיצד? (דף י' ע"א).

תנו רבנן: תשלומי נזק — מלמד שבעלים מטפלים בנבלה (י' ע"ב).

תנו רבנן: שוה כסף — מלמד שאין בית דין נזקקין אלא לנכסים שיש להם אחריות (שם).

נמצא שכך היתה אז דרכה של תורה: סינתיזה קודמת לאנאליזה, ומקור־מוצג, החלק הסטאטי שאין לערבבו עם החלק הדינאמי נשמר בטהרתו ושלמותו, מובדל מן הפירוש.

מכאן, שגם עלינו לשמור על ההבחנה זו בין מקור לפירוש, ולא לערבב, דרך משל, משנה וגמרא, או גמרא עם רש"י. ומענין לציין שלא לחנם השתדלו מדפיסי הש"ס, דקדקו והבדילו בין גוף הגמרא ובין פירושי רש"י ותוספות. המקור ניתן באמצע, רש"י מצד אחד ותוספות מצד שני, ושני הפירושים בכתב אחר, שונה מן הכתב שניתנה בו הגמרא.

ד.

שיטה זו, שנקראת בפי הפידגוגים השיטה הסינטיתית, שקדמו חז"ל וקבעוה בבית מדרשם, ושנתחדשה על ידי מדע הפידגוגיה בעשרות השנים האחרונות — עדיין שנויה אצל המורים במחלוקת. עדיין ישנם מורים החולקים על שיטה זו, והם טוענים: יצד אפשר להתחיל במקור, שעניני חדש, כשהמלים בו לא תורגמו והמושגים עדיין אינם מובנים? לפיכך מבכרים הרבה מורים את השיטה האנאליטית. הם אומרים, שיש להקדים לפני השיעור את ניתוח הפרטים, לבאר את המלים הקשות הנפגשות בסוגיא הנלמדת. יש לנהל ש י ח ה מ ו ק ד מ ת

*) עיין "בבא מציעא" דף ל"ג ע"א וע"ב בברייתא וברש"י, שביאורים אלו נקראו "גמרא" גם בזמן המשנה.

על המושגים, יש להזכיר קודם דברים דומים שנלמדו לפני זה, יש לקרא קודם את הפרשה בחומש, אם הסוגיא בנויה עליה וכו' וכו' ורק אחר כך יש לגשת לקריאת הסוגיא, המשנה או הגמרא.

בודאי יותר קל לגשת לסוגיא אחרי שהתלמידים בקיאים בה מתוך שיחה מוקדמת. אבל שיטה זו הפסדה מרובה משכרה. שיחה על מלים ערטילאיות ועל מושגים שלא נקראו אינה מושכת את התלמידים. הביאורים אינם נתפסים ונזכרים מחוסר ענין וקשר, והם רק מרבים שעמום ומסיחים דעת התלמידים ומסיטים אותם מן המשמעת.

יש גם פגם גדול וחסרון בתפיסת הסוגיא. טוב לסוגיא, כשתופסים אותה בסגנונה, כשמתרשמים מיופי השלמות שבה, וכה היא נעשית קנין הגוף אצל מי שלומדה באהבה. לא טוב לסוגיא, כשהקורא אותה כבר התעייף משיחות מוקדמות, משינון מלים בלי תוכן ומושגים בלי קשר ביניהם. וגרוע מזה המספר את תוכן הסוגיא לתלמידים לפני קריאתה, שכן אבד אצל התלמיד כל ענין בקריאת הסוגיא ולשונה, כשאינה חדשה לו ואינה מגרה את תשומת לבו וממילא אינה נעשית חקוקה בזכרונו.

כי אם נרצה להיות עקביים בשיטת האנאליזה, הרי עלינו היה בכלל להקדים וללמד לתלמידים את השפה הארמית ודקדוקה לפני שאנו ניגשים ללמדם גמרא, כמו שבאמת דרשו „משכילים" מדור ההשכלה. ולו היינו שומעים לקולם, הרי לא היינו מגיעים כלל ללמוד גמרא והלכה... כנראה, אדרבא, בזה סוד הצלחת המלמד הטוב בחוץ לארץ, המתחיל עם הילד חומש לפני שהוא יודע מלה עברית. כמו כן אנו מתחילים עם הילד גמרא לפני שהוא יודע מלה ארמית. המלמד הטוב הוא היודע לעניין את הילד בתוכן של החומר הנלמד, בסיפור אדם וחוה, קין והבל, נח והמבול, האבות ונדודיהם, יוסף ואחיו וכו'. הוא הדין בלימוד הגמרא. המלמד, הטוב הוא היודע לעניין את הילד במשא ומתן התלמודי, במשפטים שהובאו בפני רב נחמן ורב ששת ובבעיות שהובאו בפני אביי ורבא. מורה זה אינו עמל להקנות לילד את השפה ואת המלים, כי אם חושב מחשבות למשוך את נפש הילד לגופי הדברים של הוויכוח התלמודי, לסברא, להגיון, וממילא ואגב אורחא נכנסת השפה לעצמותיו של התלמיד, ולא נודע לו איך היא באה אל קרבו, וזוהי דרך הסינתיזה.

ה.

מחדשי השיטה הסינטיתית, היא השיטה הקדומה של חז"ל, מבאים ראיה לדבריהם מפי עוללים ויונקים, הרוכשים בנקל את השפה, ולפעמים אפילו שתי שפות בבת אחת, אך ורק מן הנסיון, בלי עזרת מורה ובלי הדרכה בדקדוק הלשון. דוקא משום שאין הילד מרגיש כל כוונה ללמוד את השפה הוא רוכש אותה ביתר קלות. כיצד? הילד נמשך לצרכי מזונו, לתאוותיו הפעוטות, למשחקים ולמיני מתיקה, הוא שואף באופן אינסטינקטיבי לתשומת לב מצד המבוגרים, ותוך החשק להשתלב בסביבת הגדולים ותוך חקוי להם, הוא מתפרץ במלים ובביטויים שהוא שומע מהם, כדי להשיג את מאוויו. מכאן שהתוכן והענין קודמים ומשפיעים ברכישת השפה מאשר הרצון ללמוד מלים ולהסתגל לכללי הדקדוק, שאינם מושכים

כלל את הלב. וזאת אומרת: סינתיזה קודמת לאנאליזה גם אצל תלמידים גדולים, ואפילו אצל אנשים מבוגרים.

משל למה הדבר דומה — לתמונה המוצגת לפנינו. נניח שבתמונה זו מצויר אדם בוכה. עם הבטה ראשונה אנו תופסים את הרעיון של הבכי בתמונה זו. ורק אחרי שתפסנו רעיון זה אנו מתחילים לנתח ולברר איזה קווים בפני האדם המצויר מבטאים את הבכי, ולא להיפך. כלומר, אין אנו ניגשים אל ניתוח הקווים של הפנים, כדי להבין שכאן מצויר אדם בוכה, אלא להיפך: הקווים מתבררים לנו מתוך התמונה השלמה ומתוך ההבטה וההסתכלות הכללית. ומכאן שהתוכן והענין מבארים את המלים ואת הביטויים, ולא שהמלים והביטויים קודמים לתפיסת התוכן. וזוהי דרך הסינטיזה. כפיכך גם חכמינו ז"ל הלכו בדרך זו: תחילה קריאת פרשה שלמה ואחר כך פסוק־פסוק ותרגום ודרוש וביאור; תחילה משנה קדומה שלמה ואחר כך ביאור כל פרט ופרט על הסדר.

ו.

ובאמת, כך מלמד לנו האמורא רבא בפירוש במס' עבודה זרה דף י"ט ע"א (ושם נסמנו עוד מקומות): "אמר רבא לעולם ילמד אדם תורה ואחר כך יהגה" (עיין רש"י). "ואמר רבא לעולם ליגרס אינש... ואף על גב דלא ידע מאי קאמר". ברור, שמימרא ראשונה כאן משלימה את השניה. פירוש הדברים, שקודם יקרא ענין שלם מבלי לדקדק, אף על פי שהוא תופס אותו באופן שטחי ובלתי ברור ואחר כך יעיין — "יהגה" ו"יסבר", כלומר, יחשוב ויפרש ויסביר את הגמרא ואת המשנה שלמד לפרטיה. אמנם, באותה סוגיא מביא רבא דעה המתנגדת לשיטתו, אבל הוא גומר שהחכמים כולם חולקים על אותה שיטה. כמו שאנו לומדים להלן: "אמר רבא אמר רב סחורה אמר רב הונא... אם עושה אדם תורתו חבילות חבילות מתמעט ואם קובץ על יד ירבה... אמר רבא ידעי רבנן להא מילתא ועברי עלה". פירוש הדבר, שהחכמים חולקים על רב סחורה והם מעדיפים "חבילות חבילות" ואחר כך "קובץ על יד" ולא להיפך, זאת אומרת סינתיזה קודמת לאנאליזה... *)

במקום אחר מביאה הגמרא (מס' שבת דף ס"ג ע"א) את מאמרו של רבא: "ליגמר אינש והדר ליסבר" ("ילמד ואחר כך יהגה") ורש"י מפרש שם בזה הלשון: "לגרוס שמעתתא מרביה ואף על גב דלא ידע לכלהו טעמי והדר ליסבר טעמיה". משמע שרש"י מצמיד שתי המימרות הנ"ל של רבא זו לזו: ליגרס אף על גב דלא ידע מאי קאמר, ואחר כך ליסבר ויהגה, כמו שפירשנו. כיוצא בדבר אנו לומדים (סוכה כ"ט:) רבא ורמי בר חמי כי הוו קיימו מקמיה דרב חיסדא מ ר ה ט י

*) באותו רעיון מתפרשים דברי רבא בדרשתו על הפסוקים במשלי. בפרק ט', בפסוק ג' נאמר שהחכמה תקרא "על גפי מרומי קרת" ובפסוק י"ד — "על כסא מרומי קרת". והנה "רבא רמי: כתיב ע ל ג פ י וכתיב ע ל כ ס א"? והוא מתרץ: תחילה ע ל ג פ י (על כנפיים רש"י) ולבסוף על כ ס א. ופירושו יהיה: מתחילה מרפרף מלמעלה, באופן שטחי, ולבסוף מ י י ש ב את הדברים כמו על כסא. והלאה: כתיב "על ראש מרומים" (פרק ח', פסוק ב') וכתיב "עלי דרך" (שם שם)? — מתחילה ב ר א ש מ ר ו מ י ם ואחר כך ע ל י ד ר ך". והפירוש כדלעיל...

בגמרא בהדי הדדי והדר מעיינו בסברא... ועוד (בברכות ס"ג): הסכת ושמע ישראל — הס (אל תבאר) ואחר כך כ ת ת (כתוש ודוק הדק היטב...).

וכה הקדימו חכמינו ז"ל את שיטת הלימוד "החדישה", שעדיין לא נתקבלה אצל רוב המורים משום ח י ד ו ש ה... בה בשעה שאצלם עתיקה וותיקה היתה.

השיטה

א.

עד כאן בנוגע ל ס ד ר הלימוד.

אולם עוד יותר בולטת היא ה ש י ט ה בהוראת ההלכה, שבה הקדימו חכמינו את הפדגוגיה החדישה של זמננו.

כיום הזה כבר הכל מודים, שהדרך הרצויה בהוראה היא שיטת השיחה החיה, ה ש א ל ה ו ה ת ש ו ב ה מרב לתלמיד ומתלמיד לרב (ה"שיטה ההויריסטית"). כיום הזה יודע כל מורה, שאין לך דרך בלתי רצויה בהוראה כמו ההרצאה הארוכה של הרב בפני התלמידים. אולם עוד לפני שנים מועטות היה מקובל בכל העולם, שתחילת השיעור היא ב ה ר צ א ה. תחילה היה המורה מספר, קורא ומתרגם ומבאר פרק שלם או סוגיא שלמה בפני התלמידים, שהיו יושבים ושומעים דוממים את דברי הרב, מבלי שהיתה להם רשות אפילו להפסיק בשאלה או בקושיא. גמר המורה את הרצאתו — אומר הוא לתלמידים "חזורו!", ורק למחרת, אחרי החזרה, המורה היה בוחן אותם ומתיר להם לשאול מה שלא הבינו וגם להקשות קושיא. התלמידים בדרך כלל חונכו להיות פאסיביים, שומעים הרבה ומדברים מעט.

שיטה זו היו פדגוגים מבססים על כמה מעלות טובות הנודעות לה. המורה יודע שעליו להכין חומר מסודר ומרוכז. הוא קובע מראש מה להקדים ומה לאחר. הוא בונה את השעור במחשבה תחילה כמדתו וכמתכונתו, יודע מה לזרות ומה להבר. בנושא העיקרי מאריך ועולה בהרצאתו, ובנושא צדדי מקצר, והוא מנסח את דבריו בצורה נקיה וקלה. כל היתרונות הללו לא ניתנו לגשם בשעור המתנהל דרך שאלה ותשובה, דרך שיחה חיה בין רב לתלמיד. כי מדרך השיחה להסתעף ולשלוח שלוחות לצדדים ולצדי צדדים, עד אשר היא רוב פעמים מטה את המורה יחד עם הכתה מן הדרך הסלולה לערוץ זר ורחוק, לנושא שלא הוכן מראש ושאינו מן הענין הנלמד, ונמצא הנושא הרצוי מקופח. שיטת השאלה והתשובה גם דורשת יותר זמן.

אולם, מצד אחר, הראה הנסיון, שהרצאות ארוכות בכל יום, ופעמים אחדות ביום — עושות את התלמידים פאסיביים יותר מדאי. השומעים מתחילים להתעייף ולהשתעמם, כוח התפיסה הולך ומטשטש, המחשבה העצמאית נרדמת, והכשרון של התלמיד חדל להיות פעיל. אף אין לבוא בדרישה למורים, שיהיו כולם גאונים היודעים לחדש בכל יום שורה של הרצאות, שכולן מענינות, כולן בנויות יפה ומושכות את הלב, כולן מאירות ומעוררות.

לעומת זאת היתרון הגדול של השיחה היא, שהתלמיד רואה את עצמו יוצר, הוא מנחש ומחדש, חושב מחשבות ומראה כוחו בחכמה ובהבעה, כושל ומנצח, מתגושש ויפה לו. תלמיד במצב זה לא יירדם ולא יסור לבבו מן השעור, אם רק

המורה ידע לכוון את זרם השיחה ולרכז סביבה את הכיתה, לפתוח לתלמידים פתחי שאלה ולרמוז להם שערי תשובה.

והרי אין לך דרך רצויה מזו להתפתחות כשרונם של התלמידים, לעורר חשקם לתורה ולהביאם לידי עצמאות בלמודם.

לפיכך הוכרה סוף־סוף בזמננו שיטה זו כיעילה ביותר, שהפסדה יוצא בשכרה הכפול. לא נשאר לו למורה אלא לדעת את תורת השאלות. על המורה להבחין מה רצוי לשאול ומה אסור, איזו שאלות להקדים ואיזו לאחר, גם להבדיל בין שאלת אקדמה לבין שאלה שמטרתה הוראה ואימון, או שהשאלה היא שאלת מבחן. אף זו תורה שלמה היא, שצריכה למוד, שאין כאן המקום לבררה.

ב.

והנה מפליא הדבר, שכאן במיוחד אנו רואים את חכמי התלמוד צועדים בראש השיטה „המתקדמת" הזאת המתימרת להיות חדישה, שחדשוה אחרונים.

תדע, שבכל הש"ס אין אתה מוצא אף הרצאה ארוכה אחת*. כל התלמוד כולו הוא תשבץ מעשה אמן של שאלות ותשובות, קושיא ותירוץ, פרכא ופירוק, רומיא ויישוב, בעיה ופתרונה. רעיון אחד נחלק לכמה יסודות, וכל יסוד מקבל את ברורו מתוך שיחה חיה בין רב לתלמיד ובין חבר לחברים. כל חדוש ואפילו באור ענין מסובך ועמוק ביותר ניתן תמיד כתוצאה של וויכוח, יותר נכון של שורת ויכוחים קצרים, בצורות פשוטות ומוסברות.

הסתכל בסוגיות חז"ל, ואתה מוצא שעצם השעור לא היה נפתח אלא על ידי ש א ל ה. שאל תלמיד, שאל חבר או ששאל האמורא בעצמו. והרבה מקומות בש"ס מעידים על כך.

במס' שמחות פרק ח' מסופר בזה הלשון: „וכשהיה ר' שמעון בנו של רבי עקיבא חולה, לא ביטל (ר' עקיבא) בית מדרשו אלא פקדו (את בנו) ביד שלוחו. בא הראשון ואמר לו „נ ט ע ן" (מצבו קשה), אמר להם (ר' עקיבא לתלמידיו): ש א ל ו ! עד שבא השני ואמר לו ה כ ב י ד — החזירן לתלמוד תורה. בא השלישי ואמר לו ג ו ס ס ! — אמר להם ש א ל ו ! בא הרביעי ואמר לו ה ש ל י ם (יצאה נשמתו) — עמד וחלץ תפילין וקרע את בגדיו" וכו'.

מכאן אתה למד, שתחילת שעור או המשכו נפתח בשאלה („שאלו"!)

בדומה לזה אתה מוצא במס' הוריות דף י"ג ע"ב. כשרצו ר' מאיר ור' נתן להכשיל את רבן גמליאל בשעורו, משום שהנהיג סדר בלתי מקובל על התלמידים במתן כבוד לנשיא (עיין שם). מה עשו? הכינו להם שאלות וקושיות במס' עוקצין *, שלא עמדה בסדר היום, וממילא לא היה הרבן מוכן להם. אלא שקרה, שתלמיד אחד

---

* יוצאת מן הכלל סוגיא א ח ת במס' שבת ל' ע"א, בשאלה שנשאלה אם מותר לכבות נר בשביל החולה בשבת. אולם סוגיא זו היא אגדית, ואפילו פסק ההלכה ניתן שם בדרך דרוש, שאינו מתאים להלכה, כפי שהעיר שם רש"י ז"ל, משום שהתשובה ניתנה במקרה זה לעמי הארץ ולנשים, והיה צורך למשוך אותם בדבר אגדה.

* אופייני הדבר שבחרו בשאלות ממס' ע ו ק צ י ן, אולי משום שכוונתם היתה ל ע ק ו ץ אותו...

שמע על כך וגרם שיהא רבן גמליאל מעיין לפני שעורו במס' עוקצין, כדי שלא יכשל על ידי שאלות יוצאות־דופן מצד חבריו־תלמידיו.

הרי, ש ה ש א ל ה קבעה את מהלך השעור.

במס' בכורות דף ל"ו ע"א, בוויכוח הידוע בין רבן גמליאל ורבי יהושע — אין מתחילין את הברור עד שיכנסו "בעלי תריסין", גבורי מלחמתה של תורה, כלומר גבורי הוויכוח. ומשנכנסו "בעלי תריסין", עמד השואל ושאל. משמע, שתחילת דינו של שעור בשאלה. אותו הדבר באותו הנוסח אתה מוצא במס' ברכות דף כ"ז ע"ב, ושם הוא גומר "ואותו תלמיד (ששאל) ר' שמעון בן יוחאי היה".

מכאן שאחרי כבר התאספו בעלי תריסין, וישב הנשיא בראש, ועל ידו החכם ואב בית הדין — לא פתחו את השעור אלא על ידי ש א ל ה ש ל ת ל מ י ד.

שני המקרים הללו גרמו סוף־סוף להורדתו הזמנית של רבן גמליאל מכסא הנשיאות...

ובמס' בבא מציעא דף פ"ד ע"א מסופר: "כשמת ר' שמעון בן לקיש והיה ר' יוחנן מצטער אחריו הרבה, אמרו רבנן: מי ילך להניח דעתו? — ילך ר' אלעזר בן פדת ששמועותיו מחודדות. בא וישב לפניו. כל מה שהיה ר' יוחנן אומר — אמר לו ר' אלעזר, תניא דמסיעא לך. בכה ר' יוחנן ואמר: היכן אתה בר לקישא, כשהייתי אומר דבר, היה ריש לקיש מקשה לי ע ש ר י ם ו א ר ב ע ק ו ש י ו ת ואני הייתי מתרץ לו עשרים וארבעה ת י ר ו צ י ם, ובין שנינו נתבררה ההלכה" (עיין שם).

תאור דומה לזה אתה מוצא במס' שבת דף ל"ג ע"ב בין ר' פנחס בן יאיר ובין רבי שמעון בן יוחאי ועל ק ו ש י ו ת ו פ י ר ו ק י ם ביניהם.

יתר על כן אנו מוצאים לפעמים בגמרא ש א ל ו ת וקושיות שאינן אלא קפנדריא לדרך הבאור, וכמה פעמים המקשן ידע את התשובה מראש, והוא שאל אך ורק משום שראה בשאלה שיטה וסדר נוח לבאור.

דוגמא לכך אתה מוצא בבבא מציעא דף ל"ז ע"א בגמרא שלאחר המשנה: "אמר לשנים גזלתי". דוק ותמצא, שהמקשן מתעלם בתחילה מן העובדה שפקדון וגזל ניתנו במשנה עצמה כשני דברים שונים, והוא שואל מאחד על השני, ואחר כך הוא שואל מפקדון על פקדון ומגזל על גזל, ואינו מזכיר לכתחילה שהוא שואל מאותה משנה, שהבאור נרמז שם, ויש מקום רק לפענח את הסברא ולא להקשות קושיות. ובכל הדרכים האלה הולך המקשן אך ורק כדי להגיע למסקנא של הלכה פסוקה באופן יותר נוח וברור*. גם בנוגע ללמוד הלכה למעשה נאמר: "שואלין ודורשין בהלכות החג וכו' (מגלה ל"ב ע"א), משמע, שאין ד ו ר ש י ן אלא אם כן ש ו א ל י ם.

וכשאין "שואל" בבית המדרש — הרי כמה פעמים התרצן בעצמו שואל: "איהו מותיב לה ואיהו מפרק לה". ועיין תוספות בבא מציעא דף כ"א ע"א בדבור המתחיל "וכמה", שהתוס' מוכיחים שם בסוגיא שהמקשן והתרצן חכם אחד הוא, ולא נאמרו הדברים דרך שאלה אלא מתוך שיטה בלבד. ואם במשניות ובגמרא

---

* ועיין בס' "פני יהושע" לסוגיא זו, שהוא תמה על כך, והוא מסיק מכאן מסקנות חדשות להלכה.

לא נשתמרו רוב הקושיות והפירוקים, והתלמוד נותן רק קיצור שבקיצור ממהלך השעור, הרי נשתמר שריד אחד משעורי חז"ל, הנותן לנו תיאור מלא של תהליך ההוראה על כל קמטיו וגווניו הפדגוגיים והדידאקטיים. שריד זה הוא „מדרש יציאת מצרים" בהלכה ואגדה, הלא זוהי ההגדה של פסח, שאנו קוראים בליל ה„סדר".

ג.

אין להעריך ולשער די, כמה עשיר שריד זה — ההגדה של פסח וכל ה„סדר" הצמוד אליה בנסיונות פדגוגיים ומיתודיים, עד שאין לך דוגמא טובה הימנה לחנוך ולהוראה עד היום הזה.

הגדה זו נאמרת על ידינו כדי לקיים את המצוה „לספר ביציאת מצרים", שנצטוינו לשתף בה את הילדים דוקא, כמו שנאמר „והגדת לבנך" „ואמרת לו" וכדומה. ולא בלבד את הנס של גאולתנו מבית עבדים מצוה לספר, כי אם יש גם לעסוק בהלכות פסח חמץ ומצה. וכן בתשובה לשאלת החכם ישנו רק דבר הלכה: „אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". וגם בזה יש לשתף את הילדים. הרי שלסדר של פסח נקבע על ידי חכמינו ז"ל „שעור" מסודר באגדה והלכה בצורה שהיתה נוהגת אצלם בישיבה הגדולה, בבית הועד, בכרם ביבנה ובעלית בית נתזה בלוד.

והנה אף בסדר של פסח מתחיל השעור בשאלות, והלא הן ארבע הקושיות „מה נשתנה" שהבן שואל. השאלות באות כאן מנוסחות מראש, משום שיש למסור אותן לתינוקות, שאינם יודעים בעצמם לנסח, והרי עליהם מוטלת המצוה, שנאמר „כי ישאלך בנך..." אבל דין הוא, שאם אין תינוק לשאול, האשה שואלת או אחד מן החבורה שואל, ואם אין כל אלה — הקורא בעצמו שואל והוא גם משיב, ושאלות לא זזו ממקומן. וכל כך למה? משום שהקטע „מה נשתנה" שבראש ההגדה הוא הפתיחה לשעור במסבה של פסח, היא ה„חבורה" שתחילתה נעוצה בפסח מצרים, שנאמר בה „ואם ימעט הבית מהיות משה" וכו' (שמות י"ב ד'). המשך ה„חבורה" נתקיים בזמן הבית בירושלים על ידי עולי הרגל המרובים, וסופה נמשך והולך בלמוד תורה, הלכה ואגדה אחרי החורבן. חבורה זו הופכת אז לישיבה, וראש החבורה הופך ראש הישיבה או ראש הסדר.

ד.

ולא הייתי מהסס לחדש ולומר שהשם „סדר" של פסח — פירושו שעור של פסח. כי כידוע נקרא השעור בישיבה „סדר" או „סדרא" וראש הישיבה היה נקרא „ראש הסדר" או „ריש לסדרא". (בבלי חולין דף קל"ז ע"ב, ועיין להלן). ומכיון שאחרי חורבן הבית אין קרבן פסח, ה„חבורה" הפכה למסיבה של תורה — ומשום כך קבלה עם זה את השם „סדר", והיושב בראש המסבה הוא ראש הסדר. .. והרי ברור ומובן שבזמן הבית — לא היה קיים כל הנוסח של „מדרש יציאת מצרים" המתחיל מר' עקיבא וחבריו בבני-ברק. כי בזמן הבית היה הקרבן עיקר, ואחרי החרבן היה למוד התורה עיקר... בתשובות הראשונים אנו מוצאים, שהיו המסיבות מזמינות תלמיד חכם לנהל את הסדר, ומתבררת שם השאלה, כיצד ת"ח יוכל לנהל „סדר" של פסח במקומות אחדים בזה אחר זה, ואחר כך אצל עצמו, הן לענין הברכות, הן לענין קיום המצוות המיוחדות, שאין כאן המקום להאריך בזה. אבל דבר אחד ברור שמנהל המסיבה צריך להיות הגדול בתורה

שבאותה מסיבה, מעין „ראש הישיבה", שנקרא „ראש הסדר" או ריש סידרא. והרי כך נקרא ראש הישיבה בכמה מקומות בירושלמי. וכן בבבלי במס׳ חולין דף קל״ז ע״ב גרסינן „מאן ריש סידרא בבבל? — אבא אריכא" (רב). לפיכך כל ההגדה מנוסחת בדרך של שאלה ותשובה: חכם מה הוא אומר? רשע מה הוא אומר? תם מה הוא אומר? יכול מראש חודש?" וכן כל הפסוקים והדרשות שעליהן מובאים בדרך שאלה ותשובה. „במתי מעט?" — כמה שנאמר... מנין אתה אומר?..." ואפילו ארבעת הבנים מקבלים את תאור אופים על ידי השאלות שהם שואלים:

מה העדות והחוקים...?
מה העבודה הזאת לכם?
מה זאת?

ושאינו יודע לשאול — את פתח לו... וכמה מן הפדגוגיה ה„חדישה" יש בדבר הזה! „חולקין קליות ואגוזים לתנוקות, כדי שישאלו; מסירין את השולחן (הטבלא) כדי שישאלו, חוטפין מצה (גונבים את האפיקומן), כדי שלא יישנו; מקדימים את הכרפס — כדי שישאלו".

עירנות זו וגישה נפשית זו במעשים ותחבולות להפעיל את מחשבת התינוק, לדובב אותו באהבה ובחכמה — אין דומה להן בהבנה פדגוגית אצל שום אומה ולשון בזמן ההוא. והרי מיתודיקה זו של „כדי שישאלו" ו„כדי שלא ירדמו" יעצם סדור השאלות בשיטה ובמחשבה תחילה — הרי כל אלה נעשו נכסי צאן ברזל של הפדגוגיה רק בתקופה אחרונה שבאחרונות שלנו.

ה.

ולא לחינם התחבב ה„סדר" על האומה, ולא נס ליחו ולא פג טעמו במשך אלפי שנים.

לפנינו מגדל זכרון מחנך לדורות, בנוי לתלפיות, אשר רבות עמלו בוניו בו בקדושה ובאהבה, ונדבכים הוסיפו עליו דורות אחרי דורות. הסתכל ותמצא בבנין זה עקבות ורמזים, עמודים ונדבכים מכל התקופות, החל מפסח מצרים עם הזרוע הנטויה ולחם העוני והמרור; המשך בפסח ירושלים בכבוד מלכים וקדושת מזבח, וכלה בפסח בני ברק, ספרד וצרפת, אשכנז ופולין — בישיבה של תורה. הנה האפיקומן־הצפון — זכר למשארותם צרורות בשלמותם. הנה כסא „ה ה ס י ב ה" — זכר לכסא מלכות, אולי לכסא שלמה... הנה הבגד הלבן — זכר לבגדי כהונה, והנה לבסוף ראש הישיבה, ראש הסנהדרין על עשר גלויותיו. בלילה ההוא, והנה ארבעת הבנים — הצבור המגוון מארבעת המינים האוגדים... וכולם אומרים כבוד וגדולה לכל ישראל בני מלכים, שנעשו בני חורין ביום זה ומהללים את האומה על הטובים והרעים גם יחד... וכולם משתתפים ב„סדר", אפילו זה „שאינו יודע לשאול"...,והנה גם ההלל בשירה ובקצב — מזכיר את שיר הלויים בבית המקדש; והנה הבגדים החדשים והכלים, כלי יום־טוב נאים והאור הגדול, אור הנרות ואור הפנים.. הלא תמצא פה את כל שיטות החנוך ה„מודרניות", גם את שיטת הקומפלקטים, גם את השיטה העמלנית... מגדל מחנך זה אי אפשר לו להבנות אלא על ידי מחנכים גאונים, אמנים ועשירי נסיון, שהשכינה מדברת מתוך גרונם ושרויה במעשי ידיהם. אין זה כי אם בית אלקים

ושער השמים. ומי ידמה לחכמינו אלו ומי ישווה לכוחם המאלף והמחנך, שיצירתם — בנין עדי עד, שבכל שנה ושנה היא מתחדשת, כאילו היום ניתנה מסיני, והיא תמיד רעננה כטל מאת ה' אשר לא ייחל לבני אדם, למעלה מכל חידוש ומכל שינוי צורה ותוכן. מי יודע אם כבר באנו עד חקר תכליתו של „סדר"־שעור זה... מי יודע כמה עוד צפון בו, כמה עוד נחכם ונלמד ממנו מסקנות חינוכיות ומיתודיות עד דור אחרון כי יבוא, „כל ימי חייך — להביא לימות המשיח"...

* * *

נסינו לברר כאן רק שתי בעיות־יסוד במתודולוגיה של התלמוד. ותולדותיהן כיוצא בהן, כשנבוא לברר כמה וכמה בעיות דידאקטיות המובילות לסדר ושיטה בלמוד, כי אין לך בעיה שלא עמדו עליה חכמינו ז"ל. ללמדנו בא, דליכא מידי דלא רמיזא בתורתם, „שהלומד על מנת ללמד" — תורה שלמה היא וללמוד אנו צריכים. הפך בה והפך בה דכולה בה!

ד"ר י. צבי זהבי

למצב הכלכלי של היהודים בארץ ישראל מזמן ביבוש הערבים עד מסעי הצלב

מוקדש לזכרו של ידידי ר' דוד צבי פנקס ז"ל שנאבק כל ימי חייו לתיקון המצב הרוחני והכלכלי של הישוב ושל מדינת ישראל.

קורות העברים בא"י בימי שלטון הערבים משנת 636 עד 1096 היו מכוסים עד הזמן האחרון במדה רבה בערפל. רק ידיעות מועטות היו בידינו ממקורות עבריים, על מצב היהודים בארץ בתקופה זו. מזמן שנתגלתה הגניזה הקהירית, התחילה מעט מעט להתבהר גם התקופה הזאת. כמה חוקרים עסקו במשך עשרות שנים ועוסקים גם היום בחקירת החומר הרב שנמצא בגניזה. אבל רוב החקירות האלו נוגעות בעיקר למצב הרוחני, ועדיין לא נעשו נסיונות רציניים לאסוף את כל החומר הנוגע למצבם הכלכלי של יהודי א"י בתקופה זו. יש גם קושי מיוחד באיסוף חומר כזה, כיוון שהרוב הגדול של המקורות ההיסטוריים שנתפרסמו עד עכשיו מן הגניזה, עוסקים בעיקר במצב הרוחני. אבל זעיר שם, זעיר שם ישנה הערה שממנה אפשר להסיק אי אלו מסקנות גם בנוגע לנושא שלנו. אם נשווה הערות אלו לידיעות שיש בידינו מנוסעים ומגיאוגראפים ערבים מאותו הזמן, אפשר יהיה מכל החומר הזה לקבל מושג־מה על מצבם הכלכלי של היהודים בא"י באותה תקופה.

על הזמן הראשון אחרי הכיבוש הערבי אין לנו כמעט כלום מכתבי הגניזה. מפני זה אנו עוסקים כאן ביחוד בידיעות שיש לנו מגיאוגראפים ומנוסעים ערבים. מן המאה העשירית ואילך יש כבר יותר חומר מן הגניזה. ביחוד מרובה החומר הנוגע למאה האחת עשרה, בזמן שא"י היתה תחת ממשלת הפטימידים, שמרכזם היה במצרים בעיר פוסטט (קהירה העתיקה). בתקופה זו פנו יהודי א"י בכל משאלותיהם ליהודי עיר הבירה במצרים ואלו השתדלו למען אחיהם אצל הכליפים, כפי מידת יכלתם. תוכן רוב המכתבים הנוגעים לא"י שנשלחו לפוסטט מירושלים, הוא בקשת עזרה לישיבות ולעניי ירושלים. אבל בהתבוננות מרובה אפשר גם ממכתבים אלו להסיק מסקנות על מקצועות היהודים בירושלים וברמלה, ואודות ישובים יהודים במקומות אחרים בא"י ועל מעמדם הכלכלי.

ב.

הרדיפות שעברו על יהודי ארץ־ישראל בתקופה הביזאנטיניות לא הצליחו

להשמיד את הישוב היהודי בארץ־ישראל. אנו יודעים שיהודי הגליל באו לעזרת כוזרו השני בזמן כבוש א״י בשנת 614 לספה״נ. בגליל היו כפרים מרובים של יהודים עובדי אדמה במשך כל תקופת הביזנטינים וכן אחר כך בתקופת הערבים.

יש לנו ידיעות על ישוב יהודי גדול בצורר בתקופת הביזנטינים. הם עסקו כנראה כבר אז בתעשית זכוכית, בתעשית משי ובמסחר. אנו שומעים גם על ישוב יהודי גדול בעכו בהתחלת המאה השישית ובקיסריה בזמן כבוש הערבים. גם השומרונים לא נשמדו על אף כל הרדיפות עליהם. הם עסקו בעבודת אדמה, כפריהם התפשטו מזרי שומרון עד הרי הגליל. בכלל אפשר לומר שהמקצוע הראשי של היהודים בארץ־ישראל בימי הביזנטינים היתה עבודת האדמה.

בתקופת מוחמד אנו שומעים על יהודי מקנה (מי״ם פתוחה, נו״ן סגולה) בסביבת אילת. במכתבו של מוחמד ליהודי מקנה אנו קוראים: „עדייכם וכל עדריכם וסוסיכם ונשקכם כולם לשליח אלהים המה, זולתי אשר ישאיר לנפשכם שליח האלהים או שליח שליחו של האלהים. ומלבד זה עליכם לתת את הרביעית מתבואת תמריכם ורביעית דיוגכם ורביעית מטוה נשיכם, אחרי כן תהיו חפשים מכל מס לגולגולת ומכל משא לתבואתכם״[1]... ממכתב זה אנו יודעים שיהודי מקנה עסקו בגדול תמרים בגדול צאן ובקר ובדייג. נשיהם עסקו בטויה. נראה, שכל התושבים במקנה או לכל הפחות רובם היו יהודים.

כידוע, גרש מוחמד ואחר כך עומר את היהודים מערב. היהודים המגורשים התישבו בארץ־ישראל ובסוריה. מוניר אל דין מספר: „ויהי כאשר גרש הנביא את היהודים וילכו אל ארץ סוריה אל אדרעי ואל יריחו״ 2), היהודים שהתישבו ביריחו עסקו כנראה, גם כאן, כמו בסביבתם הקודמת, בגידול תמרים. על הבנו־קינוקה שגורשו ע״י מוחמד ממדינה לאדרעי אנו יודעים שהיו צורפי זהב ועסקו בתעשית נשק וכלי קשוט ממתכת 3).

הערבים, שכבשו את א״י, לא נגעו לרע באכרים עובדי האדמה. כך מוכח מן התעודה הבאה: „ויכתוב עומר אל אבו עובידה: שים מס הגלגולת על הכופרים ככל אשר יוכלו שאת ואת כסף הגלגלת תחלק בין המושלימים ואת האדמה יעבדו הכופרים כי ייטיבו לדעת אותה ממנו וטובה עבודתם בה מעבודתנו... והלא ידעת כי המושלימים בימינו מעמל ידי אלה הכופרים יאכלו כל ימי חייהם... ולכן שום תשים עליהם מס הגלגלת ואל תתנם להוליכם בשבי ואל תתן את המושלימים לעשות להם כל עול ולהרע להם ולאכול את עמלם והונם זולתי בדברים אשר יהי לכם המשפט על ככה 4)״.

היהודים שעסקו בימי הביזנטינים בעבודת אדמה, המשיכו לפי זה בעבודתם

---

1) לפי הסופר הערבי אבן סעד, שחי במאה התשיעית. מספרו הרוסי של מידניקוב: „פלשתינה מעת כבושה עד מסעי הצלב עפ״י מקורות הערביים״ עמ׳ 32-33. מובא ע״י ב״צ דינבורג: „ישראל בגולה״ ספר ראשון, ירושלים תרפ״ו עמ׳ 3.

2) מובא עפ״י מידניקוב שם עמ׳ 98 ע״י ב. צ. דינבורג „ישראל בגולה״ כ״א עמ׳ 74.

3) לפי הוארט: תולדות הערבים ו עמ׳ 131 (בגרמנית).

4) עפ״י אבו־יוסוף מסוף המאה השמינית. מובא אצל מידניקוב שם עמ׳ 1324-1325, ב. צ. דינבורג „ישראל בגולה״ כ״א עמ׳ 13.

אחרי הכבוש, והושם עליהם מס גולגולת ומס קרקעות. ממקור אחר אנחנו שומעים על ישוב שומרוני גדול ביהודה (ארץ פלשת) ובגליל (ארץ הירדן). הם עזרו למושלימים בזמן הכבוש, אחרי שסבלו הרבה רדיפות ועלבונות בימי הביזנטינים. בלאדורי שחי במאה התשיעית מספר: „סח לי השם אבן עמר מפיו של אל וליד, ששמע כי אבו עובידה אבן ג'ריח כרת ברית שלום עם השומרונים יושבי ארץ הירדן וארץ פלשת, אשר היו מרגלים ומורי דרך למושלימים על פי התנאים האלו: עליהם על השומרונים להעלות את מס הגלגלת, אולם פטורים הם מהעלות את מס הקרקעות"[5].

לפי תעודה זו קבלו השומרונים הנחות מיוחדות בעד העזרה שהושיטו לכובשים הערבים. הם פוטרו מתשלום מס הקרקעות והוטל עליהם לשלם רק את מס הגולגלת. אבל הנחה זו לא נשארה בתקפה הרבה זמן. בלאדורי מספר: „ויהי כאשר עלה יזיד אל־מואויה (680—684) על כסא המלוכה, שמו גם על אדמת השומרונים את מס הקרקעות[6]". לבטולה של ההנחה השפיעה בלי ספק העובדה, שהכפרים והקרקעות של השומרונים היו מרובים וההנחה גרמה הפסד גדול לאוצר הממלכה. גם גאוגראף ערבי אחר, מוקדסי, שחי במאה העשירית, מודיע שהשומרונים היו מרובים בארץ־ישראל. הוא אומר „והשומרונים גרים שם מפלשתינא (מצפון לשכם) עד טבריה[7]". זאת אומרת שכל סביבת הרי שומרון והגליל התחתון היתה מיושבת שומרונים. יש לנו ידיעות על מגפה בסביבות אלו בימי הכליף אל רשיד (786—809). בלאדורי מספר: „ובראשת מלכותו של מושל המאמינים אל ראשיד פרצה מגפה נוראה שעשתה שמות בארץ אשר הכחידה לפעמים משפחות שלמות ואדמתם נשארה עזובה ושוממה ויפקד המלך עליהן איש אחד אשר עליו היה להושיב את האדמה ולקרא עליה אכרים ואריסים ותהי האדמה הזאת לאחוזת הכליף ועליה יושבים השומרונים[8]". אנו רואים שהשומרונים הרחיבו עוד את גבולותיהם וקבלו אדמות חדשות להתישבות. אחרי עשרות שנים מתאוננים מתישבים אלו על התשלומים הגדולים שהוטלו עליהם, חמשה דינרים מס גולגלת. בלאדור אומר: „ובשנת מאתים ארבעים ושש להג'ירה הגישו השומרונים יושבי אחד הכפרים אשר באחוזות האלו של הכליף, הכפר בני־ממה אשר בגליל שכם, כתב בקשה ויתאוננו על עניותם ועל קוצר ידם לשלם חמשה דינרים מס הגולגלת ויצו הכליף אל־מוטוקיל (847—861) על אלה להוריד שלשה דינרים לאיש את המס אשר עליהם לשלם"[9].

אנו מוצאים שומרונים מרובים ברמלה במאה התשיעית. יעקובי אומר:

---

5) עפ"י בלאדורי „ספר כבוש הארצות" עמ' 172. מובא ע"י ב. צ. דינבורג „ישראל בגולה" כ"א עמ' 13.

6) עפ"י בלאדורי שם עמ' 172. מובא ע"י ב. צ. דינבורג „ישראל בגולה" ח"א עמ' 64.

7) עפ"י מוקדסי עמ' 179. מובא ע"י ב. צ. דינבורג שם עמ' 65.

8) עפ"י בלאדורי עמ' 172. מובא ע"י ב. צ. דינבורג שם עמ' 64.

9) שם

„הכופרים שבעיר הזאת הם השומרונים[10]". כן אנו שומעים שהעיר אשדוד היא עיר שכל תושביה הם שומרונים[11].

בלאדורי מספר שהכליף מואויה (661—680) הושיב יהודים בעיר החוף טריפוליס. הוא אומר: „העם (אשר בטריפוליס) שלח אל מלך רום והוא שלח להם בלילה אניות וכאשר נכנס סופין אל העיר מצא את המקום ריק. מואויה הושיב במקום הזה יהודים והם היושבים שם בנמל עד היום הזה"[12]. תעודה זו יש בה חשיבות מרובה כי היא מראה לנו על עזרת כליף ערבי להתישבות יהודית בחוף ים התיכון. קרוב לוודאי שבימי ממשלת בית אומיה היתה זאת לשיטה, לחזק את ערי החוף בא"י ובסוריה ע"י ישוב יהודי, שכידוע התיחס בחבה לערבים ובשנאה לביזאנטינים. ישוב ערי החוף ע"י עם לויאלי לממשלה היתה שאלה אסטרטגית לכליפים. ביחוד בתקופה שאניות הביזאנטינים התנפלו לעתים קרובות על ערי החוף. מפני זה השתדלו בכל כחם להפטר מן היוונים היושבים בערים אלו. תחת לחץ הערבים הגרו היוונים מערי החוף לביזנץ, ובמקומם התישבו יהודים ומושלימים. ענין זה יעזור לנו גם להבין, איך התפתחו אחר כך כל ערי החוף מצור עד אשקלון ורפיח לערים בעלות ישוב יהודי גדול. לשם התישבות זו קבלו היהודים גם הנחות ידועות. כך יש לנו ידיעות על התישבות היהודים בעיר חיפה בעזרת כליף ערבי. חיפה התפתחה אחר כך לעיר יהודית גדולה ביחוד בתקופה שלפני מסע הצלב. ערי חוף אלו התפתחו במשך הזמן למרכזי מסחר ממדרגה ראשונה. השיירות ממזרח הביאו את סחורותיהן לערי הנמל, וכאן נמכרו לסוחרים מארצות המערב שבאו הנה באניותיהם. רוב המסחר היה בידי היהודים. גם רוב סוחרי המערב שבאו לקנות סחורות במזרח ולהעביר אותן לאירופה, היו יהודים. עובדה זו מסבירה גם את סיפורו של בלאדורי על תקופת הכליף מועויה (661—680): „...אל ודיל אומר כי אחרי כן התישב העם מכל קצות הארץ בחבל החוף"[13]. האפשרויות הכלכליות עלו בערי החוף אחרי שרוב היוונים שישבו כאן מקודם עזבו את הארץ, ואחרי שהמסחר התחיל להתפתח בערים אלו כתוצאה מפעולותיהם של היהודים.

חשיבותן האסטרטגית של ערי החוף הביא את הכליפים להושיב בערים אלו גם מספר מסוים של מושלימים ולבצר אותן. בלאדורי ממשיך שם: כי „כל פעם כשהיו המושלימים כובשים עיר שלטת בסבבותיה או שוכנת על חוף הים היו מושיבים בעיר הזאת מספר מסוים של מושלימים... וכאשר היה עתמאן בן עפאן לכליף שלח פקודתו למועויה לבצר את חופי הים..."

לא יהודים בלבד הושיבו בערי החוף כי אם גם פרסים, ואף זה מהטעם הקודם.

---

10) עפ"י יעקובי עמ' 329. מובא ע"י ב. צ. דינבורג שם עמ' 64.

11) גויי־לה־סטראנג „ארץ ישראל תחת שלטון המוסלימים" עמ' 345 (אנגלית).

12) לפי בלאדורי עמ' 67.

13) לפי בלאדורי עמ' 128 מובא ע"י ב. צ. דינבורג שם עמ' 54.

יאקובי מספר על העיר צידון: „העיר מיושבת כולה פרסים שהובאו הנה על־ידי הכליף מועויה"[14].

בזמן כבוש הערבים באו גם יהודים לארץ־ישראל שהיו בעלי ברית למוש־לימים. אודותם אנו שומעים ממכתב מרבני ירושלים מן המאה האחת־עשרה שנשאר לנו בגניזה: „מאת אלהינו היתה זאת כי הטה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו להם מקום המקדש וישבו עמהם מאז עד היום והתנו עליהם תנאים כי הם יכבדו את בית המקדש מכל גיאול ויתפללו על שעריו ולא יהיה ממחה על ידיהם וקנו הר הזיתים אשר עמדה השכינה עליו"[15].

גם תעודה ממקור ערבי מוכיחה את הדברים הקודמים בצרוף ידיעות חדשות, שלפיהן עבדו יהודים גם במסגד עומר. נסיר יקוסרו, נוסע פרסי, שבא לירושלים בשנת 1047 לספה"נ מספר... „בין השמשים של החרם (החי"ת קמוצה, רי"ש סגולה) היו יהודים שלא שלמו מס גולגלת. מתחלה היו רק 10 אבל אחר כך כשמשפחותיהם גדלו היו 20. עבודתם היתה לנקות את הזוהמה שהשאיר העם בזמן הבקורים בקיץ ובחורף וגם לנקות את מקומות הרחיצה שהיו מסביב למסגד אקצה — — — בין שמשי המקדש היתה קבוצה אחרת של יהודים שעשו את צלחות הזכוכיתוהמקלות. וניתנה פקודה שגם מאנשים אלה לא יקחו מס גולגלת, רק מאלו שעשו את הפתילים למנורות. שחרור זה נמשך לכל הזמנים להם ולבניהם של אלו אשרירשו את המשרה אחריהם מימי אבדול מליק ולעולם — — — בימים קדומים הופקדו היהודים להדליק את המנורות במסגד הקדוש אבל כשמלך עומר אבן עבדול עזיז (717—720) הוא הוציא אותם ממשרה זאת ובמקומם הושיב משרתים אשר נרכשו בכספי הממלכה"[16].

מן התעודה הזאת אנו רואים שהיהודים היו ביחוד מומחים לתעשית כלי זכוכית ולתקונם, כמו שאנו מוצאים בצור יהודים המתעסקים במקצוע זה. את המשרות לשרותי המסגד ירשו היהודים מאבות אבותיהם והנחילו אותן בירושה לבניהם.

ההנהלה וסידור ענייני הכספים נשארו אחרי כבוש הערבים בשיטה הקודמת וגם הרשימות נעשו על פי רוב ביוונית. במקצוע זה לא היו מומחים מושלימים. משום כך נתקבלו הרבה פקידים הודים בתור גובי מסים ופקידי ההנהלה של ענייני הכספים. אחד משרי המדינות כותב לעומרי: „שפע הכסף כל כך גדול עד כי רק הם (הכופרים) יכולים לקבוע לו מנין, אמור לנו מה לעשות?" 17) — — — גם בעלי המקצועות צורפי מטבעות, בנקאים, צבעים ובורסקאים היו רובם יהודים, לפי

---

14) עפ"י יעקובי עמ' 891 מובא ע"י גוי־לה־סטראנג „א"י תחת שלטון המוסלימים" עמ' 346 (אנגלית).

15) י. מן: „היהודים במצרים ובא"י תחת שלטון הפאטימידים" כרך ב' עמ' 189

16) מובא בספרו של גוי־לה־סטראנג, שם עמ' 149.

17) מובא עפ"י מידניקוב עמ' 1349 ע"י ב. צ. דינבורג שם עמ' 18.

עדות הגיאוגראף הערבי מוקדסי: „בסוריה רוב טובעי המטבעות, הצבעים, השולחנים והבורסקאים הם יהודים“ [18]).

במאה העשירית בימי מוקדסי, היה מספר היהודים בירושלים גדול מאד. הוא כותב: „שיד הנוצרים והיהודים בעיר על העליונה“.[19]). אנו מוצאים כבר אצלו את ההתמרמרות על כובד המסים בירושלים. מושלי העיר השתדלו לנצל את חיבת היהודים והנוצרים לעירהקדושה והטילו עליהם מסים כבדים מאד. באותה התקופה היתה ירושלים מתפרנסת ביחוד מן התיירים המרובים שבאו לעיר הקדושה. מוקדסי אומר: „יש שנים שיותר מ־20.000 איש עולים לירושלים בחודש החדג'. הם מביאים את בניהם אתם לחוג את ברית המילה. מכל ארצות היוונים ומארצות אחרות באים נוצרים ויהודים לירושלים במספר גדול בכדי לבקר בכנסיות ובבתי הכנסת“.

עניי ירושלים נעזרו ע"י יהודי חוץ־לארץ. לישיבת „גאון יעקב“, שגאוני א"י עמדו בראשה, נשלחה עזרה כספית מארצות מרובות. ממכתבו של יהושע גאון (1015—1020) לקהל דמיט במצרים אנו יודעים, שהיה זמן שגם הכליפים הפטמידים עזרו לישיבת ירושלים וענייה. כנראה שזה היה מהשפעת מנשה, הוזיר היהודי שישב בדמשק. במכתב זה אנו קוראים: „ודעו אחינו כי דוחק העת והזמן יכריחנו להטריח עליכם ואעפ"י שהיא זכות לכם להיות חלקכם עם הנותנים ובעת שהיינו מתפרנסים מצד המלכות לא היינו מטריחים“ [20])... הישיבה קבלה עזרה גם מיהודי סיציליה כמוכח במכתב מכאן, לרב חנניה הכהן אב בין דין בימי יהושע גאון: „ומודיעך כי הגיע לי כתב ידי אדוני ראש הישיבה רבנא ומרנא יאשיה . . . שאמרו אי אפשר לשלח כתב בלא כלום 22)“. כן יש לנו ידיעות על עזרה מיהודי קירואן באפריקה הצפונית. עניי ירושלים קבלו עזרה גם ממצנאטים עשירים. ביניהם אחד ידוע בשם שמואל ואחד בשם נתנאל השולחני שנתבקש על ידי יהושע גאון לעזור לבנין בתי הכנסת בירושלים שנהרסו ע"י הכליף אל־חכים [23]). גם שכר דירה מחנויות הישוביות ברמלה היה מוקדש לעניי ירושלים. הרבה סבלו יהודי ירושלים מן המסים הכבדים אשר הוטלו עליהם בלי שום יחס לאפשרויותיהם הכלכליות. במאה ה־xi היה המס השנתי 100 זהובים, היינו כ־1500 ל"י בכספינו היום. הוטלו עליהם גם תשלומים מיוחדים. אחרי מרד חוסין (1024) הוטל על יהודי ירושלים עונש של 6000 זהובים (ז. א. 90000 ל"י). מזה שלשת אלפים זהובים על הקראים ושלשת אלפים על הרבנים. החלוקה השוה של הקנס בין הקהלה הרבנית והקראית מוכיחה כי מספר חבריהן היה בערך שוה. את מצבם הקשה של יהודי ירושלים מתנים רבני ירושלים במכתבם לאפרים בן שמריה בפוסטט: „כי היה דיינו המס הכבד עלינו שהיה בתחלה על מאה זהובים

18) עפ"י מוקדסי 189. מובא ע"י ב"צ דינבורג שם עמ' 75.

19) עפ"י מוקדסי עמ' 19 מובא ע"י גוי־לה־סטראנג' שם עמ' 86.

20) נתפרסם ע"י י. מן „היהודים במצרים ובא"י תחת שלטון הפטימידים“ כרך ב' עמ' 70.

21) שם עמ' 74.

22) נתפרסם ברבעון היהודי האנגלי סריה חדשה 8 עמ' 20 ע"י מרמורשטין.

23) נתפרסם ע"י י. מן „היהודים במצרים וכו'“ כרך ב' עמ' 72.

והיה רובו יוצא משכר החנויות אשר ברמלה ועכשיו ספו האנשים ולא נשאר אלא מעט קשים וכל שכן כי הוטלו עלינו עונשים אשר הגוף מתישים ולא היה אוצר לאבותנו לעמוד במקצתם — — — כי ששת אלפים נפל על היהודים. שלשת אלפים וחמש זהובים עד שיצאנו מכל שהיה לנו ריקים עצובים עניים ולא נשאר אפילו כסות עצמו או כל ביתו ויש ממנו מי שמשכן ביתו ברבית ויש ממנו מי שמכרו כל עיקר[24]. היהודים התמרמרו ביחוד על זה שהמס הוא קבוע בלי תשומת לב למספר היהודים, שהצטמצם במשך הזמן. כי בימי המהומות בארץ־ישראל עזבו הרבה יהודים את ירושלים והנשארים היו מוכרחים לשלם את כל המסים וגם עולי רגל יהודים מארצות זרות נתפסו על ידי השלטונות אם לא שולם המס בזמנו. במכתב מן הקהלה הרבנית בירושלים לסהלן אלוף וראש כלה בפוסטט נאמר: „גם כובד המס בחוק קבוע ואנו מתי מעט אין בנו כדי לעמוד במקצתו והנשאר בכל שנה נלקח ברבית למען לא יתפסו העולים אל עיר הקודש באימות פתקי המס ולכן חוב על בית ישראל לחזק ידי היושבים בה"[25].

אף על פי שהפרנסה בירושלים היתה הרבה יותר קשה מאשר בשאר הערים בא"י, בכל זאת השתדלו הרבה יהודים לשבת דוקא בעיר הקדושה. במכתב מרבני ירושלים, כנראה מימי הגאון והנשיא דניאל בן עזרא (1051—1062), אנו קוראים: „כי ישיבת כרכים קשה וכל שכן ירושלים, כי הקללה מצויה בה ומזונותיה רחוקים ופרנסותיה מצומצמים והרבה באו אליה עשירים ונדלדלו וישוחו[26]". המוש־לימים בירושלים השתדלו בכל יכלתם להצר ליהודי ירושלים. פעם סתמו את מבוא המים ולא הרשו להם לשתות. כן הפריעו להם לשחוט בשוק. כמה פעמים דרשו את המסים לפני הזמן הקבוע. גם אחרי פקודה מפורשת מן הכליף היה צורך בשוחד, בכדי לקיים את פקודתו. היו גם יהודים בירושלים שעסקו בעבודת אדמה בשדות שקבלו בירושה מאבותיהם. במכתב מהגאון שלמה בן יהודה נאמר: ...„ולפני כן מכר שדה ירושה מאבותיו". כמו כן היו יהודים בירושלים שלוו כסף בתנאי לשלם בזמן הגורן. במכתב מירושלים, כנראה מאחרי מרד חוסין, אנו קוראים: „וישוב הנוגש להכות וליסר ויצאו הזקנים ויקחו בנשך על עצמם שש מאת בקרוב... ...הנקצב עליהם מן העונש מהם עד ששה חדשים מהם עד הגורן"... יהודי ירושלים עסקו בעיקר במסחר. אנו יודעים, שסוחרי ירושלים קבלו סחורה באשראי מסוחרי רמלה ושהיו ביניהם הרבה סוחרי אריגים: „וימכר הזהב האדום בחצי משקלו... ובגדי השש והמשי ברביע כי לא היה קונה... ורוב מחיתנו היתה מפקידי רמלה וסוחריה שהיינו לוקחים באשראי ומוכרים ופורעים... בריוח, ובעונותינו בא על רמלה הצפירה ועמדו מלספק לנו"...

היו יהודים בירושלים שעסקו במכירת שזיפים, גומי טרביקום, סבון, שקדים, כלי חרס, בד, פשתה, שמן ואינדיגה. במכתב מן המאה הי"א מאבו זובאיר צדקה אל מודריבי בירושלים לאבו חוה נוראי אבן נסים בפוסטט אנו מוצאים: „עשיתי עסקים בשזיפים גומי ערביקום שקדים סבון וכלי חרס, ולא הזנחתי שום חנוני

24) שם כ"ב עמ' 179.
25) שם כ"ב עמ' 144.
26) שם עמ' 180.

שום סוחר בצמר או בגדים להציע למכירה"...[27]). במכתב אחר מאותה התקופה אנו קוראים: „מן היום שהגעתי (מירושלים) לא היתה לי הזדמנות לכתוב. שלחתי לך חבילה פשתה... בקשתי אותך... בנוגע לשמן לשלם את מחירו לאבן אל רקי... ולא אודות האינדיגו".[28]).

את הפשתה גדלו בא"י בסביבת שכם ואסור היה לערבב אותה בפשתה הבאה ממצרים. כי הפשתה ממצרים היתה ממדרגה יותר חשובה. אינדיגו גדלו ביריחו ובבית שאן בכמויות גדולות. הסוחרים היהודים בירושלים היו קונים את הסחורות האלו מן היצרנים לשם ייצוא. אגב אנו יודעים ממכתב של אבו זוביר שהזכרנו, גם את שעור שכר הדירה בירושלים. חדר קטן השכירו בעד שני דינרים לחמשה חדשים, ז. א. בעד כשלושים ל"י בימינו.

ליהודים היה בירושלם גם שוק מיוחד, כפי שמוכח ממכתב הגאון ר' שלמה יהודה לסהלן: „וכי יבדלו להם הקראין חנות אחר בשוק היהודים לשחוט ולמכור בשר בלא בדיקה באין איש רואה".[29]) בכלל הוציאו מירושלים במאה העשירית בימי מוקסדי הרבה גבינה, צמר גפן, צמוקים, בננות, מראות, כדים למנורות ומחטים.

ירושלים ריכזה בתוכה יהודים מרובים ביחוד מן הזמן שהקראים התחילו לעלות ולהתישב בה, מנהיגי הקראים היו מעונינים מאד שהרבה מבני כתתם יתישבו בירושלים. בקול קורא, כנראה מאחד הקראים הראשונים בירושלים, נאמר: „ונקשה למאד בעיני ד' כי הם (הרבניים) הומים בסחורות כמנהג הגויים עשיר ורש, כל ישראל אחרי בצעו וסחורותיו תמיד לא ימושו ממנו ולא שבעה נפשו לרוץ אחרי סחורתו כמדת מחיתו, וגם לא עד כמה וכמה אלפים. ודע כי הנבלים אשר ביש' מדברים זה לזה אין עלינו לבוא לירושלים עד שיקבצנו כאשר השליכנו וזה דבר המכעיסים ואוילים... ע"כ עליכם אתם יראי ד' לבוא אל ירושלים ולשכון בה... ולא יאמר איך אלך אל ירושלים מפחד שודדים וגנבים ומאין לי מחיה בירושלים... ואם לא תבואו כי אתם הומים ואצים אחר סחורותיכם שלחו מכל עיר חמשה אנשים ומחיתם עמם למען נהיה לאגודה אחת[30]). ההשתדלות לעליה קראית פעלה כנראה. בימי הגאון בן־מאיר ב־922, אנו מוצאים כבר הרבה קראים בירושלים והם תקיפים כל כך עד שהקהלה הברנית היתה מוכרחה לסבול הרבה מהם. הדברים הגיעו עד כדי כך שהקראים השפיעו ממנהגיהם על הרבניים[31]). בין הקראים היו הרבה עשירים, פקידי ממשלה, ובכלל היו מקורבים למלכות, כעדות ר' שלמה בן יהודה גאון: „הם בטחו בשיריהם ובסופריהם ועשיריהם הקרובים ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר"[32]).

קהלה חשובה מאד בא"י במאה האחד־עשרה היתה רמלה. שם ישבו גם גאוני א"י לפרקים. עיר זו נבנתה ע"י הכליף סולימן, שמשל בשנים 715—717.

---

27) ר. גוטהיל „קטעים מן הגניזה הקהירית" עמ' 120

28) שם עמ' 96 (אנגלית)

29) י. מן „היהודים במצרים וכו' כרך ב' עמ' 154

30) הרבעון היהודי האנגלי סריה חדשה 12 עמ' 280־283

31) ש. פינסקר „לקוטי קדמוניות" עמ' 33

32) י. מן „היהודים במצרים וכו' כ"א עמ' 141

בימי מוקדסי במאה העשירית התפתחה רמלה לעיר מסחרית חשובה. היא היתה עיר המסחרית הגדולה ביותר בא״י. מכאן בא רוב הייצוא למצרים. לפי מוקדסי, רמלה עיר מסחרית ממדרגה ראשונה בשביל „שני ימים״.[33]) כנראה שגם את הסחורות שהביאו לא״י דרך ים סוף לנמל אילת העבירו לרמלה. כמעט כל התושבים היהודים ברמלה היו סוחרים, כפי בטוי אחד במכתב מן הגניזה „כדרך כל מתעסק ברמלה״. סוחרי רמלה מכרו סחורות למצרים ולדמשק. לרמלה באו גם הסוחרים היהודים מאירופה שבאו באותה תקופה לקנות סחורות בארץ ישראל.

רמלה היתה תחנה חשובה מאד לשיירות שבאו מבבל ומפרס דרך דמשק—טבריה. סוחרי רמלה היהודים עזרו הרבה לעניי ירושלים ולישיבה. וכל צרה שבאה על רמלה הורגשה מאד גם בירושלים. על העיר הזאת התרגשו ובאו הרבה פגעים. בימי הכליף אל זהיר התנפלו צבאות המורד חוסין על רמלה בשנת 924 לספה״נ. חנויות היהודים נשדדו כליל ולא נשארה שארית מן העשירות הגדולה של סוחריה. במכתב מירושלים שנמצא בגניזה אנו קוראים: [34]) ונקבצו ערב וכל בני קדר... והגויים עם בני ישמעאל ויבואו כדי ארבה לרוב... עד שיצא כל טמון וכמון ויצאו שארית בני רמלה בגולה רעבים״. אחרי שהושב הסדר על כנו ובדואי המורד חוסין הוכו ע״י צבאות הכליף אל־זהיר, שבו היהודים לעיר ופיתחו שנית את רמלה למרכז מסחרי חשוב. לא עברו כעשר שנים וצרה חדשה התחוללה על העיר. בשנת 1033 לס״הנ נהרסה כמעט כולה על ידי רעידת אדמה. ציור פלאסטי מן החורבן הזה השאיר לנו הגאון ר׳ שלמה בן יהודה במכתבו שנמצא בגניזה [35]) לפי מקורות אחרים נחרב אז החלק השלישי מן העיר. במאה ה־11, בזמן שהיו הרבה מרידות בא״י, סבלו כל יהודי הארץ ועולים רבים נשדדו. מצב זה השפיע, שעולי הרגל לירושלים התמעטו ומכיון שהעליה לרגל היתה הכנסה חשובה ליהודי ירושלים סבלו הרבה בתקופה זו. במכתב מרבני ירושלים או קוראים: „לא נכחד ממך כי אפילו אותם החוגגים שהיו מהנכנסים בכל שנה נמנעו מסכסוך החילות ושבוש הדרכים והוצרכנו ליקח ברבית המסים אשר עלינו״[36]).

א י ל ת אשר במאה העשירית היה בה נמל גדול והצטינה בתור עיר מסחרית בין א״י לחג׳אז היתה ברובה מיושבת ע״י יהודים. מוקדסי אומר על אילת: „אילת עומדת על אחת מזרועות ים הסינים. עיר מרובת אוכלוסים ויפה. הרבה תמרים שם ודגים לרוב, זהו הנמל הגדול אשר לפלשתינא ועיר מסכנות לחג׳אז [37]). אצטרכי, אף הוא מן המאה העשירית, כותב על אילת „והיא עיר יהודים ובה נמצא ביד היהודים כתב החוזה של שליח אלוהים עליו השלום״ [38]),

במשך כל תקופת הערבים היתה יהודה ידועה בשפע שמן זית שבה. בימי

---

33) מובא בספרו של גוי־לה־סטראנג׳ עמ׳ 306

34) י. מן „היהודים במצרים וכו׳ כרך ב׳ עמ׳ 182

35) שם עמ׳ 177

36) שם עמ׳ 187

37 לפי מוקדסי מובא בספרו של גוי־לה־סטראנג׳ שם עמ׳ 549

38) מובא ע״י ב. צ. דינבורג „ישראל בגולה״ כ״א עמ׳ 74

מוקדסי במאה העשירית היו תושביה אומרים: „בארצנו יש שמן זית בשפע כזה, שאין למצא דוגמתו בשום ארץ שבעולם". תושבי יהודה הכניסו בתור מס לממשלה, מלבד המס הקבוע, גם 300,000 רוטל שמן זית. מובן הדבר, ששמן זית שימש חומר חשוב במסחר הארץ־ישראלי. אנו מוצאים בגניזה שהיהודים עסקו גם במסחר זה. הם הוציאו מא"י שמן זית ביחוד למצרים ששם לא גידלו כמעט לגמרי את הזית. במכתב מצדוק בן אליהו משנת 1055 לסה"נ אנו מוצאים: „גם אני אשאלהו.. לדרוש ולגלות מהפקיד הנודע בן ישעיה על דבר השמן המפוטם שיש לו אצלו ולקחת מנו דמיו וחשבונו בפיתק" [39]).

הישוב היהודי בא"י גדל והתרבה גם ע"י עליה מבבל. עובדה זו ידועה לנו מתשובת רב יהודאי גאון: „אין אומרים בא"י קדוש ושמע אלא בשבת או בימים טובים בלבד בשחרית בלבד. חוץ מירושלים ובכל מדינה שיש בה בבלאיין שעשו מריבה ומחלוקת עד שקבלו עליהם לומר קדושה בכל יום. אבל בשאר מדינות ועירות שבא"י שאין בהם בבלאין אין אומרים קדוש אלא בשבת ובימים טובים בלבד" [40]) כמו כן אנו יודעים על עלית יהודים לא"י מאפריקה [41]). על מצבם הכלכלי של יהודי א"י מעיד גם זה שהם השתתפו בעזרה לישיבות בבל [42]). מגאוגראפים ערבים אנו יודעים, שמא"י שלחו גבינה לארצות אחרות. ממקור יהודי נודע לנו שהביאו לאפריקה הצפונית חמאה מגוש חלב שבגליל. תשובת רב נתן מאפרקה: „עד עכשיו היינו נוהגים להתיר אבל משהתחילו להביאם מחמת ומגוש חלב ומזיפין אותן בחלב אנו מנדין כל מי שיאכל אותן" [43]).

הכליף אל־עזיז ממשפחת הפטימידים (975—975) מנה את היהודי מנשה לווזיר בסוריה. בימיו היה מצב היהודים טוב מאד עד שמשורר מצרי מקנא בהם בשל הכבוד והכסף הרב שיש בידם. הוא אומר: „היהודים בזמננו השיגו חפצם והגיעו לשלטון. להם הכבוד, להם הכסף, מקרבם יוצאים יועצי מלכות ונשיאים. הוי עם המצרים, אני מיעץ לכם היו ליהודים, כי השמים בעצמם נהיו ליהודים" [44]).

מנשה מנה יהודים מרובים בסוריה ובא"י לפקידי ממשלה. זה עורר את קנאת המושלימים הקנאים ובהשפעתם פוטר הווזיר מנשה.

באשקלון ישבו יהודים בימי כיבוש הערבים. לפי מקור נוצרי עזרו למושלימים להחרים את הכנסיה הירוקה שלהם. בתקופת הפטימידים מודיעים יהודי אשקלון „לשתי הקהלות" בפוסטט: „שבא אצלנו בזו העת שליש על מדינת אשקלון וכי גמלנו טובה ביותר וכי הוא חס עלינו ולא הטריח עלנו

---

39) י. מן „היהודים במצרים וכו' כרך ב' עמ' 107.

40) גינצבורג „גאוניקה" (באנגלית) כרך ב' עמ' 52

41) ש. אסף א"י בתשובות גאוני בבל „ציון" ספר א' תרפ"ו עמ' 23

42) הרבעון היהודי האנגלי סריה חדשה 7 עמ' 474

43) שאלות ותשובות מהר"ם בר ברוך ע"י ש. אסף „ציון" ספר א' עמ' 25

44) י. מן „היהודים במצרים וכו'", כרך א' עמ' 17

בדבר מעולם״ [45])... באשקלון היתה קהלה רבנית וקראית. פרנסתם היתה כנראה מן המסחר בעיר נמל זו.

יש לנו ידיעות גם על קהלה יהודית בחברון בתקופת הפטימידים וגם בימי מסעי הצלב. מקור נוצרי מן המאה השתים עשרה מספר: „ואמנם תיכף ומיד באו היהודים אשר השיגו מהסרצנים בטחון ומנוחה להשאר בין תושבי חברון לבנות להם בית כנסת לפני הפתח... ובפנים בנו להם היהודים בית תפלה וקשטו אותו באפן נפלא״[46])... גם בכתבי הגניזה נזכר „עבדו יוסף בן יעקב בן יוסף המומחה החברוני״.[47])

בטבריה היתה קהלה חשובה. היא היתה מרכז לתורה בזמן הביזאנטינים, שאסרו ליהודים להתישב בירושלים. אמנם רוימר מספר שאחרי כבוש עומר גורשו היהודים מטבריה, אבל דבר זה לא הוכח. ואפילו אם גורשו, היה זה לזמן קצר בלבד, כי הנוסע ויליבאלד ראה בשנות 721—727 הרבה בתי כנסיות ובתי מדרשות של יהודים בטבריה [48]). לתושבי טבריה היו הכנסות מחולים בעלי אמצעים שבאו להתרפא בחמי טבריה. על בקורים מרובים במעינות אלו אנו מוצאים שיהודים מחוץ לארץ עזרו לחולים העניים שבאו לחפש מרפא במעינות טבריה. במכתב מצור לפוסטט נאמר: „וגע מכתבו הנכבד... אשר היא ארבעה עשר זהוב יחסרו שני קירטים... ונלקחה ממנו ונתנה לאדם כשר סוחר... יחלקה לאחינו המיוסרים שבטבריה״[49]). בטבריה היו שתי קהלות: קראית ורבנית. ממכתב הקודם אנו יודעים גם על הקשר המסחרי הער שהתקים בין היהודים סוחרי צור ובין יהודי מצרים. כסף שנאסף במצרים לטובת החולים בטבריה נמסר לסוחר מצור ומשם שלחו את הכסף לטבריה. אנו שומעים אחר כך על רעב בטבריה, כנראה בימי כבוש הסלג׳וקים ב־1071 לספה״נ. אנשי טבריה כותבים לפוסטט: „גברו עלינו בימים האלו צרות מצרות, מיוקר גדול ורעב כביר וממיעוט המחיה ודקדוקי עניות שכחנו גודל מכתנו לפני מכת הרעב... אחיך המיוסרים במדינת טבריה״ [50]).

במשך כל תקופת הערבים היה מצב היהודים בצור איתן. גם הגאוגראפים הערבים הראשונים מזכירים את תעשית כלי הזכוכית שהיתה בצור. תעשיה זו היתה כנראה לגמרי בידי היהודים והם הורישו אותה לבניהם. גם בימי בנימין מטודילה היתה תעשיה זו בידי היהודים. חשובה היתה גם תעשית הסוכר ותעשית מנורות זהב וכסף [51]). גם בימי המרידות בא״י לא סבלה קהלת צור והיא היתה הקהלה היחידה בא״י שיכלה לעזור לקהלות אחרות. במכתב מן הגניזה מן המאה האחת עשרה אנו מוצאים, „כי לא נשאר בכל א״י קהל ישראל מועיל כי קהל צור

45) שם כרך ב׳ עמ׳ 199

46) „ציון״ כרך ב׳ עמ׳ 55

47) י. מן „היהודים במצרים וכו׳״ כרך ב׳ עמ׳ 203

48) רובינזון פאלעסטינה כרך ב׳ עמ׳ 522

49) י. מן „היהודים במצרים וכו״ כרך א׳ עמ׳ 195

50) שם כרך ב׳ עמ׳ 196

51) היארט: תולדות הערבים (בגרמנית) כרך א׳ עמ׳ 93, 97

בלבד האלהים ישגבם" 52). במכתב אחר מן הגניזה מאותה התקופה נאמר שיהודי צור עזרו לבנין בית כנסת (?) גדול בירושלים: "ויצרכו לשנים וששים קורות ומאות נסרים ופסי... אשאר אראה אתמה איך עזר האל ולולי אחינו בני צור אשר עזרו... זהובים לא עלתה ארוכה למלאכה" 53). מכתב זה מוכיח שיהודי צור היו מבוססים במובן הכלכלי. גיאוגראפים ערבים מזכירים גם בית חרושת לבנין אניות בצור במאה העשירית 54) ואניות של יהודי צור מזכיר ר' בנימין מטודילה.

הגליל היה מיושב כולו ע"י יהודים שעסקו בעבודת אדמה. כשמדברים על קהלות אחרות בארץ, קוראים אותן בשמן, וכשמזכירים את קהלות הגליל מציינים באופן כללי "כל הגליל". כך: "והיה שופט את ישראל בגליל העליון גליל התחתון 40 שנה" 55). וכך: "וקודם אסיפתו לעדן שתי שנים אסף כל ישראל במדינות צור ואת כל הגליל" 56) בטוי זה "את כל הגליל" מראה על יהודים מרובים שנמצאים בהרבה כפרים ולא בערים אחדות שאפשר לפרט בשמן. בתעודות אחר ת נזכרות גם שמותיהן של קהלות אחדות: מבצר דן, בניאס, ביריה, עקאל-זיותון, צפת, עלמא, אלעלויה, גוש-חלב, צפורי, חצור. יש לנו ידיעות שבימי הכיבוש הערבי כרתו היהודים בסביב ת הגליל ברית עם המושלימים ויקבלו את צבאות הערבים במנגנים ובמתופפים 57).

קהלה גדולה וחשובה היתה גם ח י פ ה, שבה התישבו היהודים ע"י אחד מכליפי הערבים כמו בטריפוליס. לשם הלך הגאון אליהו בסוף המאה ה־xi לחדש את הגאונות ואת הסמיכה. במגלת אביתר אנו קוראים: "ובשנת מותו הלך לחיפה לקדש את השנה ויחדש את הגאונות ואת הסמיכה בחיפה בבית הועד" 58).

חיפה נזכרת פעם נוספת במקור הקודם בין קהלות גדולות אחרות אשקלון וקיסרין. הגאון דוד בן דניאל (1080—1094) מנה שם שליחים מיוחדים: "ויתן חתיתו בארץ חיים וישלח לאשקלון וקיסרין וחיפה וימנה במו שליחים". מכאן אנו רואים שגם קיסרין היתה בסוף המאה האחת עשרה קהלה גדולה וחשובה.

על חיפה בתור עיר יהודית אנו מוצאים חומר מענין במקור נוצרי, המספר על כיבוש חיפה בידי הצלבנים: "אולם כאשר הקריבו אבירי צרפת את המכונה העצומה לחומה ומכל צד החלו לתקוף את החומה ולהרעישה, עלו התושבים יהודים עפ"י מוצאם אשר על יסוד מתנתו של מלך בבל והסכמתו הם יושבים בעיר הזאת ומשלמים לו מס — על החומה ובחמה עזה נלחמו בנשקם נגד הנוצרים" 59). לפי מקור זה היו כמעט כל תושבי חיפה, יהודים. כמו בכל ערי החוף

---

52) י. מן: "היהודים במצרים וכו", כרך ב' עמ' 183

53) שם כרך ב' עמ' 349

54) מובא ע"י ב. צ. דינבורג, "ישראל בגולה" כרך א' עמ' 66

55) הרבעון היהודי האנגלי כרך 14 עמ' 458

56) שם. שם.

57) לפי בלאדורי מובא ע"י ב. צ. דינבורג "ישראל בגולה" כ"א עמ' 6

58) הרבעון היהודי האנגלי כרך 14 עמ' 458

59) מובא ב"ציון" ספר ב' עמ' 57 ע"י ב. צ. דינבורג

עסקו היהודים גם כאן במסחר. במקור אחר נזכרים יושבי חיפה בתור „אנשי מבצר חיפה" [60].

בכלל אפשר לומר שמבחינה כלכלית חלה תמורה גדולה אצל יהודי א"י במשך התקופה מכיבוש הערבים עד מסעי הצלב. המסחר התפתח בארץ, וביחוד בחופי ים התיכון וברמלה. אנו מוצאים שהיהודים עוסקים על פי רוב במקצוע זה, בעוד שבזמן הביזאנטינים עסקו על פי רוב בעבודת אדמה. הגזרות של כליפים אחדים והמסים שהיו מטילים על הבלתי מושלימים לא יכלו להרחיק את היהודים מדתם ועמם. אמנם התאשלמו בתקופה זו הרבה קראים, כפי שמספר המומר שמואל בן יחיה, מן המאה השתים עשרה: „ואולם רובם של הקראים עברו על האשלם ורק מעטים מהם עוד נשארו אחרי כי עפ"י רוב נוטים הם לקבל את האשלם" [61]. אבל היהודים שלא נפרדו לכתות נשארו נאמנים לעמם ולדתם.

הישוב היהודי בארץ ישראל עמד איתן במצבו הרוחני והכלכלי לפני מסעי הצלב ולולא החורבן שהביאו עליו הצלבנים היה עולה ומתבצר עוד יותר. יהודי ארץ־ישראל ידעו עפ"י שמועות מאירופה על יחס נוסעי הצלב אליהם. גם מפני זה אנו מוצאים אותם בכל מקום מאוחדים עם המושלימים לשם הגנה על עריהם. יש לנו ידיעות על הגנה עזה מצד היהודים בחיפה ובירושלים. אבל הקרבה עצמית זו לא עזרה וכיבוש ירושלים על ידי נוסעי הצלב מסיימת תקופה אשר בה התבצרו היהודים יותר ויותר בארץ מולדתם.

---

60) י. מן: „היהודים במצרים וכו" כרך ב' עמוד 203

61) מונאטשריפט פיר געשיכטע אונד וויסענשאפט דעס יודענטומס 1898 (גרמנית) עמ' 260

ש. ח קוק

דינא הדריינא טוריינא שיפא

מוקדש לזכר
אוהב תורה ומכבד לומדיה
אוהב ישראל ושואף לתקומתו
אוהב הארץ ומתעסק בבנינה
אוהב חיים — ומת בדמי ימיו.

„אמר ר' אושעיא בקשו לגנוז כל כסף וזהב שבעולם מפני כספה וזהבה של ירושלים, עד שמצאו לה מקרא מן התורה שהוא מותר שנאמר „ובאו בה ובאו בה פריצים וחללוה.

וירושלים הויא רובא דעלמא?

אלא אמר אביי, בקשו לגנוז דינא הדריינא טוריינא שיפא, מפני טבעה של ירושלים, עד שמצאו לה מקרא מן התורה שהוא מותר שנאמר „ובאו בה פריצים וחללוה" (בכורות נ', א', ע"ז נ"ב, ב').

הגיע לידינו פירוש קדמון לענין זה, מאחד הגאונים ר' נחשון בר' צדוק וכדאי להביא לשונו, ולהעיר על כמה פרטים:

1) „דינרא הדריינא, פירושה הבין קאמר ר' יהושע בקשו לגנוז דינרא הדריינא טיריינא שיפא. הדריינא שהוא מהודר כמות טיריינא ששמו טרסקל 2) שיפא שלא היה עליו צורות, אלא כתב דוד ושלמה מצד זה וירושלים עיר הקודש מצד אחד 3) דהנך ודאי מוחזקין דטיבעה של ירושלים הן".

הננו רואים שהגאון הדגיש ביחוד את ענין „טבעה של ירושלים" ופירש שהכונה להמטבע הירושלמית הנזכרת בב"ק (ד"ז, ב') „דוד ושלמה מצד אחד

---

1) תשובות גאונים קדמונים, הוצאת קסל (ברלין תרי"ח, דף מ' ע"א), וכבר העיר ש"י רפפורט במכתבו הנדפס בראש הספר (שם, דף ו' ע"א) שהפירושים הם מר' נחשון גאון. והשוה י' נ' אפשטיין בספר השנה הפרנקפורטאי (כרך ט', עמ' 239).

2) להבנת דברי הגאון, יש להביא דברי הערוך (ערך טרסקל): „פי' כלי שעושין אותן מערבה קלופה ואוכלין עליו לחם, ורחב אמה אחת ויש שרחב שתי אמות ובלשון הקודש טסקא ולשון ארמי טידיינא, ויש לו מכסה עור". הרי מפורש שטיריינא וטרסקל הם שני שמות לכלי אחת. וראוי להעיר שדברי המילונים הסוריים קרובים לדברי בעל הערוך עי' הערות י' נ' אפשטיין לפירוש הגאונים לסדר טהרות (ברלין תרפ"א, עמ' 62 הערה 27).

3) וכן כתב רש"י (ב"ק ד"ז, ב') „דוד ושלמה כתוב מצד אחד ומצד שני כתוב ירושלים עיר הקודש", ועי' שם בתוס' ד"ה מטבע, ותוס' ע"ז נ"ב ב'. והשוה אפשטיין בספר השנה הנזכר (עמ' 236) בנוגע לנוסח הכתב־יד.

ירושלים עיר הקודש מצד אחר", והכנוים "הדריינא טוריינא שיפא" חשב לכנוים של אותה המטבע, והשתדל לפרש טעם הכנוים, לפי פירוש זה יש קדושה עצמית להמטבע וחפצו לגונזה, וזה בנגוד לדעת ר' אושעיא שאמר שבקש לגנוז כל כסף וזהב שבעולם מפני כספה וזהבה של ירושלים. ולכן שאלו "וירושלים הויא רובא דעלמא". אבל לאביי אין כאן שאלת רוב ומעוט.

גם רבנו תם הלך בשיטת ר' נחשון גאון, ופירש כי המדובר כאן במטבעת ירושלים הידועה ששם דוד ושלמה היה כתוב מצד אחד וירושלים עיר הקודש מצד השני, והשמות דינרא הדריינא טוריינא שיפא, אינם אלא כנוים לאותה המטבע, אבל בנוגע לפירוש המלולי של הכנוים הללו יש הבדל בין ר"נ גאון ובין ר"ת.

דברי ר"ת בענין זה נמצאים לפנינו בשני מקורות בתוס' ע"ז (שם) ובתוס' בכורות (שם), ויש שנוים בפרטים בין שני המקורות, ודברי ר"ת סבלו מטעות מעתיקים וגם מתיקוני מגיהים.

ונעיר על כמה פרטים:

א) הדריינא מפרש ר"ת "עגול כמו הדר הדרנא", כן הוא בבכורות, ומצוין המקור "ע"ז דף כ"ד", וכיון שאין זכר לזה במסכת עבודה זרה, הגיהו המגיהים במקום "הדר הדרנא" — הדרי דכנתא" וציינו "חולין מ"ח ע"ב", והנכון הוא שצ"ל "הדר הדרנא" (שבת דף ע"ז ע"ב) ושם נמצא "הדרנא", ובהגהות הב"ח שם "הדר הדרנא" כמו בתוס' שלפנינו. ובתוס' ע"ז נדפס "עגול לשון הדורא דכנתא", בלי שום הגה"ה כאילו כך יצא מפי ר"ת 4).

ב) טוריינא מפרש בתוס' ע"ז "גדול כתריטא כדאמרינן (ב"ק ד"ז, ב') המלוה את חבירו על המטבע (והוסיפו עליו) אפ"י כנפה כתריטא". בתוס' בכורות נמצא רק "היינו גדול כי תריטא", ומצוין "חולין קכ"ד ע"א", אך בהגהות שיטה מקובצת מגיה גם בכורות כמו בע"ז. גם בתוס' בכורות איתא הוספה: "אע"ג

ופלא הדבר שהתוס' מטפל בהבדל שבין ט' ות' שבראש ואינו מעורר כלום על ההבדל שבין נ' לט' שבסוף, ונראה שיש לנסח דברי התוס', כך: "אע"ג דטוריינא בנו"ן ותריטא בטי"ת אין להקפיד".

ג) שיפא מפרש ר"ת "שנישוף ואין האותיות ניכרות" וזה דלא כפירוש הגאון שפירש שיפא "שלא היה עליו צורות אלא כתב", ספי זה הגאון מפרש ששיפא הוא "נוי לאותה המטבע במצבה הרגיל. ור"ת מפרש שיפא על אותה המטבע כשהיא משופשפת.

סוג שני של מפרשים הכירו שהדריינא וטוריינא הם שמות של קיסרי רומי, ופירושם זה נתקבל ע"י כל המילונים, אך בנוגע לטעם מפני מה חפצו לגנוז את המטבעות הללו אין דברי המפרשים ברורים.

המפרש היותר קדמון מסוג זה הידוע לנו הוא רבינו גרשום מאור הגולה, שבפירושו למסכת בכורות הנדפס בש"ס וילנא, כותב: "דינרא הדריינא, דינר זהב של מטבע אדריינוס קיסר, טריינא או של טריינוס קיסר, שיפא כלומר איקון שלו שהוא כמשופשף מיושן", ושוב הוא כותב: "טבעה של ירושלים, שאותו מטבע היה של ירושלים שבו היו פודין הקדש ומעשר".

---

4) וכבר הרגיש בזה הר"ח נתנזון בספרו דבר חן (פיעטרקוב תרס"ד, סי' פ"ה).

את פירוש רגמ"ה קבל גם בעל הערוך (ערך הדריינא), "פי' דינר כסף של מטבע הדריינוס קיסר, טריינא של טריינוס קיסר".

גם רש"י קבל פירוש זה, אך בדבריו שנויים קטנים ממקום למקום, וכדאי להביא כל דבריו:

בעבודה זרה, כותב רש"י: "טריינא הדריינא שיפא, מטבעות של ירושלים וטוריינא הדריינא על שם מלכי רומי נעשו הצורות ושמם טרויינוס אדריינוס. שיפא, ישן ביותר שנישוף מחמת יושנו ואין הצורה ניכרת".

בבכורות בריש העמוד, כותב רש"י: "דינרא הדריינא, דינר זהב שטבוע במטבע אדריינוס קיסר וטרויינוס קיסר, ושייפא שם המלך". ושם בסוף העמוד הוא כותב: "הדריינא טוריינא שיפא, אלו היו מטבעות של ירושלים ורובן של אלו באו מירושלים".

לדברי רש"י יש להעיר, כי בע"ז מזכיר רש"י שלשה פעמים את טוריינא לפני הדריינא שאינו מתאים לנוסח התלמוד שלפנינו, אבל מתאים לסדר מלכי רומי שטוריינוס היה לפני הדריינוס. ובבכורות מזכיר רש"י אדריינוס לפני טוריינוס, כן יש לציין כי בע"ז מדבר רש"י בדבר הצורה של מלכי רומי, ובבכורות מדבר על "שם המלך".

גם בקטע האחרון של דבריו בבכורות יש מעין סתירה מניה וביה. הוא כותב "אלו היו ממטבעות של ירושלים" ומסיים "ורובן של אלו באו מירושלים". ויש חשש שיש כאן ערבוביה של פירושים או מהדורות שונות.

מדברי רש"י האחרונים נראה שסובר שלמטבעות הרומיות הללו היו להם מהלכים בירושלים ולכן הוא קורא להם "מטבעות של ירושלים", אבל לא כולן באו מירושלים אלא רובן, ורש"י הוכרח לפרש שרובן באו מירושלים, כדי שלא תקשה גם לאביי "וירושלים הויא רובא דעלמא".

כאן כדאי להזכיר דברי המשנה למלך (ה' מעילה פ"ז ה"ו) שמשתדל לפרש סוגיא זו על יסוד שיטת התוס' דמטבע הוי דבר חשוב ולא בטיל, ולכן לר' אושעיא הסובר שבקשו לגנוז מפני כספה וזהבה של ירושלים, שפיר מקשינן, "וירושלים הוי רובא דעלמא?" שסתם כסף וזהב בטל ברוב". אבל אביי מדבר על מטבע, ומטבע הוי דבר חשוב ולא בטיל ברוב, ואין כאן שאלת רוב ומעוט.

אך המשנה למלך בעצמו דוחה פירוש זה ע"ש.

והנה לכל המפרשים הנזכרים, בלתי מובן איזה קדושה ואיזה איסור יש בסתם מטבע ירושלמית? הלא משנה שלימה שנינו: "מעות שנמצאו לפני סחרי בהמה לעולם מעשר, בהר הבית חולין, בירושלים בשעת הרגל מעשר, ובשאר ימות השנה חולין" (שקלים פ"ז, מ"ו).

גישה אחרת לכל הענין, מצאתי בספר "מטבעות היהודים" לשמואל רפאלי (ירושלים תרע"ג), לדעתו הכונה ב"דינרא הדריינא טוריינא שיפא", להמטבעות שנתגלו מחדש, היינו מטבעות של קיסרי רומי שהמורדים היהודים מחקו צורתם וקבעו עליהם טביעה עברית. בפרק ט' מספרו מאריך רפאלי על אדות הדנרין הרבים בצורותיהם של קיסרי רומי מ"אספסינות" עד "אדרינוס" ומטבעות הכסף והנחשת מהקיסרים האלה שצורותיהן נמחק ועליהן נטבע הטיפוס העברי ע"י בעלי המרד האחרון הזה, והן הן "דנרי הדריינא טוריינא שיפא" שבקשו

לגנוז אותם מפני טבעה של ירושלים היינו ה„טבעין" המטבעות „השקלים וחצאי השקלים" שנטבעו ע״י שמעון המכבי והם שנקראו ע״י חז״ל „של מלכים הראשונים" (שם עמ׳ קמ״ט).

דברי רפאלי ביחס להפירוש המלולי של „דינרא הדריינא שיפא" מתקבלים על הדעת, אך תמוהה העובדה שכינו מטבע על שם צורות מלכי רומי שנמחקו ונישפו, ולא לפי הטביעה העברית החדשה. והמטבעות של אותה תקופה נזכרו ע״י חז״ל בשם „מעות כוזביות (תוספתא מעשר שני, פ״א ה״ה, וב״ק ד״ז, א׳) גם בשם „מטבע של מרד" — „מטבע שמרד" (ירושלמי מעשר שני, שם).

גם טעם הגניזה, הוא בלתי מובן, לפירושו של רפאלי, ואינו מתאים להתוכן התלמודי. ביחוד בלתי מובן המאמר התלמודי: „עד שמצאו לה מקרא מן התורה שהוא מותר שנאמר ובאו בה פריצים וחללהו".

לדעתי, אפשר לקבל פירושו של רפאלי, אבל יש צורך לתקן דבריו, המדובר הוא לא במטבע רומאית שהמורדים היהודים מחקו את הצורה הרומאית, וטבעו עליה טביעה עברית חדשה, אלא המדובר במטבע עברית שהכובשים הרומאים מחקו את הטביעה העברית וטבעו עליה טביעה רומאית חדשה.

ואם הדבר נעשה ע״י אדריינוס וטוריינוס, מתאים מאד למטבעות הללו השם: „דינרא הדריינא טוריינא שיפא".

ואם לקדמונינו היה ידוע שאדריינוס וטוריינוס עשו כן בשקלי הקודש כבר עשו אותן חולין.

ואם הדבר נעשה ע״י אדריינוס וטוריינוס, מתאים מאוד למטבעות הללו השם: „דינרא הדריינא שיפא".

ואם לקדמונינו היה ידוע שאדריינוס וטוריינוס עשו כן בשקלי הקודש שגזלו מבית המקדש, יובן לנו הטעם שביקשו לגנוז את המטבעות הללו, כי הם בעצמם היו קודש, ואין כאן שאלת רוב ומעוט.

כן מובן לנו ההיתר שמצאו במקרא „ובאו בה פריצים וחללהו", שהרומאים כבר עשו אותן חולין.

בזמנו של רפאלי היו ידועות רק מטבעות רומאיות שהיהודים טבעו עליהן טביעה שניה. מאז נתגלו גם מטבעות עבריות שהרומאים טבעו עליהן טביעה שניה 5), הן אמת שעד עתה עוד לא נתגלו מטבעות מסוג זה שאפשר ליחס אותם לאדריינוס וטוריינוס, אבל לא ראינו אינה ראיה, ואפשר שעוד יתגלו בהמשך הזמן.

אד ראוי לחקור, איך באו לידי טוריינוס ואדריינוס שזמנם אחרי חורבן הבית שקלי קודש, הלא השקלים אין נוהגין אלא בפני הבית (שקלים פ״ח, מ״ה) 6).

והנה בנוגע לאדריינוס, הדבר מובן, כי כידוע היתה תקופה שהתייחס בידידות ליהודים וצוה לבנות את בית המקדש, הנהגתו זו עוררה תקוה בעם ישראל, ואמרו „מהרה יבנה המקדש", וזרם של עולי גולה התחיל לזרום לארץ־ישראל, והם הביאו

---

5) השוה מ. נרקיס, מטבעות ארץ ישראל (ירושלים תרצ״ו, ח״א עמ׳ 48).

6) השוה מאמרי שקלים בזמן הזה, (סיני, שנה עשירית).

אתם כנראה שקלים ונדרים, ולשם כך הושיבו פפוס ולוליינוס טרפזין (בראשית רבה פס"ד). וכששינה אדריינוס את דעתו וביטל את רשיונו לבנין המקדש, ונכנס לבית המקדש וחרף וגדף (תנחומה פ' פקודי) ונפץ את אבני בית המקדש (דברים רבה פ"ג) וחרש את ההיכל ושינה את שם ירושלים, באותה תקופה אפשר שלקח את כסף הקדשים ושפשף צורתם וטבע טביעה רומאית על מטבעות הקודש.

אבל בנוגע לטוריינוס אין הדבר ברור כל כך,7) ואולי אין טוריינא הנזכר כאן, טריינוס קיסר שמלך לפני אדריינוס, אלא טורנוס־רופוס נציבו של אדריינוס, שהוציא לפועל גזירות אדריינוס, ואפשר לשער שהוא ע"פ פקודת אדריינוס טבע טביעה רומאית על מטבעות הקודש, והמטבעות הללו נקראו על שם שניהם „דינרא הדריינא טוריינא שיפא", ולפי זה מדובר כאן על מטבע אחת, ולפי זה מובן, למה הקדימו את הדריינא לפני טוריינא.

ובא וראה כוחם של ראשונים, שאמרו בקצרה כל מה שאמרנו באריכה. בעלי התוס' (ע"ז שם, ד"ה דנרי) כותבים: „דודאי אדריינוס וטוריינוס כשמשלו על ישראל, פסלו צורת מטבע הראשונה וחתמו בה שמם, ולאחר החורבן הרבה בקשו לגנוז".

ולאור כל הדברים שבררנו, דברו התוס' יותר מובנים.

---

7) כשם שאין אנו ודעים מי זה „טוריינוס" שעל שמו נקרא י"ב אדר „יום טוריינוס", למרות כל החקירות והשערות שנאמרו בענין זה.

משה גולדשטיין

מאמר שבע קהלות

(איזנשטט, מטרשדורף, קויברסדורף, צלם, פרוינקירכן, קיצע ולקנבך).

מוקדש לזכרו של פאר הדור, השר ר׳ דוד צבי פנקס ז״ל שנולד בקהילת מטרשדורף המעטירה ובה בילה את ראשית שנותיו.

שבע הקהילות היו במערבה של מדינת הונגאריה חטיבה מיוחדת במינה אשר בחייה היהודים המלאים שמשו מאז כדוגמה להרבה קהילות בישראל. העיר איזנשטט שימשה כמרכזן של כל שבע הקהילות ובזמנים ידועים רבני איזנשטט נחשבו גם לרבני המדינה. במובן המדיני השתייכו קהילות אלו עד שנת 1918 אל הונגאריה ורק אח״כ לפי הסכם ונדיג ואחרי משאל תחת השגחת חבר הלאומים צורפה כל הסביבה למדינת אוסטריה תחת השם בורגנלנד.

המקורות בכתב ידועים לנו משנות 1660—1670. כיסוד משמש פנקס הקהילה של א״ש — (Das schwarze Buch) — איזנשטט אשר כמעט כל תוכנו נשתמר לדורות הבאים.

בשנת 1670 גירש הקיסר ליאופולד מהתסבורג את כל היהודים מאוסטריה והם נאלצו לעזוב את כל רכושם ולנדוד למרחקים. חלקם הכיר בעתיד העגום ושם דרכו יותר מערבה ועד ארצות הברית של אמריקה הגיעו. חלקם השתקע בקהילות מוריביה בכדי לצפות שם למפנה לטובה שיוכלו לחזור לבתיהם. באותו הזמן פתח את עריו וכפריו ליהודים הנסיך פויל אסתרהזי אשר בינתים נתמנה לפלטינוס (מעין משנה למלך הונגריה שעמד תחת חסות שלטון ההבסבורגים) של הונגריה. איזנשטט היתה כבר לפני זה מושב יהודים ידוע וכמובן שעם התישבותם של הפליטים החדשים בעיר גדלה הקהילה לממדים חשובים.

בראשון לינואר 1694 העניק הנסיך אסתרהזי הנ״ל פריוילגיות ליהודים בשבע הקהילות. המסמך הזה מכיל שורה שלמה של זכויות. לא חסרה בסעיפי הדוקומנט הטפות מוסר אשר הסדירה את התנהגות היהודים כאוכלוסי וכאזרחי המקומות

מקורות:

Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden; Dr. Berch. Wachsiein Wien— Leipzig 1926.

Jahrbuch fuer Juedische Volkskunde 1924/1925 Dr. Max Grunwald; Mattersdorf.

Josef Pick; Juedische Geschichtliche Staetten in Wien und Oesfreich. Muit es Jovo. 1913 Dr. Pollak Miksa; a Soproni Getto.

הנ"ל. הוא הרשה להם לסחור בכל מיני סחורות והזהירם לבלתי היות חייבים חובות לאזרחים הלא־יהודים, לא לקנות חפצים גנובים ולהחזיק את דירותיהם בנקיון... ביום ראשון של השבוע לכבד את יום המנוחה של האוכלוסיה ולפתוח את חנויותיהם רק בשעה 10 לפני הצהרים. לא לעסוק במלונאות ולא לתת מקום לאורחים זרים בלי הסכמת השלטונות המקומיים. סעיף אחד מתיר לצעיריהם לשאת אשה לפי מנהגם בלי כל ההגבלה אשר היתה ידועה ברחבי הונגאריה, אבל תנאי העמיד הנסיך (או כפי שה־ה נקרא לפי פנקסי הקהילה „הדוכס"), שהנישואין צריכים להיות בין אנשי שבע הקהילות בינם לבין עצמם. ואם אחד היהודים ירצה להשתדך עם משפחה שגרה מחוץ לשבע הקהילות עליו להשיג את רשיונו של הדוכס.

הדוכס דאג לכל והסדיר את עניני החיים והמתים. עוד מלפני שהיה מטריקל סדיר בהונגאריה דרש שיהודי שבע הקהילות ירשמו את הלידות ואת המיתות והטיל עליהם את החובה שאם במקרה מת מישהו במחלה איזו שהיא — עליהם לרשום את שם המחלה בכדי שהשלטונות יקבלו מהרשימות את האינפורמציה הדרושה.

מסמך זה מבטיח ליהודי שבע הקהילות — שהיו בעצם יהודי חסות טיפוסיים, הגנה על חייהם במקרה של מלחמה. יש לציין שלפי המקורות אשר בידינו, הדוכס שמר את הבטחותיו בכל המקרים הידועים.

מנהיגי שבע הקהילות דאגו איפוא לכל הסידורים האזרחיים ולשלטונות לא היתה בעצם כל השפעה על חייהם הפרטיים. היהודים גבו בעצמם את המסים, דאגו שאנשי הקהילות ישמרו את החוקים הקיימים והעמידו פקידות מסונפת אשר הוציאה לפועל את כל הפקודות אשר נבעו מתוך ההתחיבויות כלפי מגין הקהילות. דאגו שהמסים הרגילים והמסים הבלתי רגילים יהיו נגבים בסדר ובזמן והנהיגו משטר קפדני בנוגע כל החוקים האזרחיים.

ידוע המנהג הקדמון המשונה שביום ידוע אחד של השנה, זה היה נקרא יום מרטיני לפי הלוח הקטולי — על היהודים היה להגיש תשורות לידי הפקידים החשובים של אחוזת הדוכס ועד הדוכס הובאו המתנות האלה. השלטונות היו רגילים, עד כמה שמוזר הדבר, לקבל אווזים מפוטמים חיים כתשורות מידי היהודים. האווזים האלו נקראו „אווזי־מרטיני". ידוע שגם קהילת פרסבורג היתה רגילה להמציא לידי הקיסר אווזי־מרטיני * מנהג זה נשמר כמסורת עתיקה והיהודים הקפידו לתת את המתנות בזמן הנכון. גם שבע הקהילות מסרו את תשורות מרטיני לידי הדוכס ולידי פקידיו החשובים. בתשורות של שבע הקהילות של האווזים המפוטמים שהוכנו במיוחד להמצאת התשורה הוסיפו אז 10 תפוחי זהב ו־10 לימונים שבודאי היו באותם הימים יקרי המציאות.

היחס בין הדוכס בעל האחוזות הגדולות ובין היהודים היה די לבבי. אם אמנם לפי אמת־מדה של היום אפשר לראות מתוך בקשות והקדשות שונות אותות של התרפסות ושל כניעה כלפי המושל, אין לשכוח את התקופה שבה היו חיים יהודים אלה. זכות הישיבה והחלפת מקום הישיבה במקום מושב אחר היתה מוגבלת מאוד, ואם קבוצה גדולה של יהודים מצאה מקום שיכלו לחשבו למקום מושבתם הקבוע בלי כל הפרעה רצינית אז אין פלא שהיתה מוכנה לכל מיני הנחות בשאלת גאוה לאומית או בהכרת כבוד עצמית... העובדות מראות שבמשך הזמן

* ולפעמים עמד בראש המשלחת שמסרה את האווזים המפוטמים רב הקהילה בעצמו.

התפתחו יחסים לבביים בין השליט הזה ובין המנהיגים של קהילות היהודים.

במשך זמן קיום שבע הקהילות היתה תקופה מזהירה של מהר"ם א"ש (רבה הראשי של העיר איזנשטט ושל המדינה) שבה היכירו כל שבע הקהילות במנהיגות של קהילת א"ש. הקשר בין הקהילות האלו, למרות שאחדות מהן היו מרוחקות מן השני במובן הגיאוגרפי, קבעה העובדה שהשתייכו לשטח שיפוטו של הדוכס אסתרהזי.

בשנת 1835 נפקדה כל אוכלוסית הונגריה ובתוכם גם היהודים. ואז נתחלקו השטחים של המדינה מחדש למחוזות. למחוז (קומיטט) שופרון — היא אדנבורג, השתייכו רק חמש קהילות, ואלו הן: איזנשטט, מטרסדורף, קויברסדורף, צעהלים, לקנבך. הקהילות קיצעה ופרוינקירכן חדלו להופיע בהתיעצויות ההדדיות כי לא היו בשטחו של מחוז שופרון.

בית הדוכס אסתרהזי היה מאז ומתמיד בעל השפעה גדולה על עסקי המדינה והשטחים שעמדו תחת שיפוטם היוו למעשה מדינה בתוך מדינה. ומכיון שכך, גם יהודי החסות שהשתייכו לשטח הזה היוו שלטון עצמי יוצא מגדר הרגיל. היו נהנים מעצמאות בשיפוט האזרחים היהודים. ראש הקהל היה גם שופט האזרחים הרב דמתא לקח חלק בשיפוטם של יהודים רק אם היה עליו להחליט לפי דיני ישראל. ראשי הקהל שקדו על שמירת התקנות שהסדירו את חיי הקהילה ובשיפוט זה היו מנהיגי הקהילות עצמאיים בכל המובנים. ידוע השרביט המיוחד של שופט יהודי שהחזיק בידו בשעת המשפט כמנהגה של התקופה.

שבע הקהילות, ואחרי זה חמש הקהילות, החזיקו במוסדות למופת: ללימוד תורה ולעזרת דל ואביון. היו יהודים רבים שרכשו זכות אזרחות בשבע הקהילות ואם גם היגרו לארצות נכר לרגל עסקיהם, שמרו על אזרחותם. מנהיגי הקהילות היו זכאים לאשר את אזרחות היהודים גם אם לא גרו במקום. במקרים כאלה גבו מסים מיוחדים. אופיני הדבר, שעל פי רוב לקחו מיהודים שגרו מחוץ לשטח שבע הקהילות כספים בשביל החזקת התמחוי ובתי מחסה לעניים.

יש לציין תקופה מזהירה כשהופיע כרבה של איזנשטאט הרב ר' עזריאל הילדסהיימר שבא מגרמניה. הרב הזה, שהיה מנהיג החרדים בגרמניה, הביא אתו מנה גדושה של תורה ודרך ארץ ובזה היה רב מטיפוס חדש, שעם כל חרדותו היה בקי במדעי חול ולמרות הדרגה האקאדמית היה חרד מאוד לדבר ה'.

בשנת 1848 עברו עליהם זמנים קשים. אם גם היו מרוחקים משטח המלחמה שההונגארים לחמו נגד עריצות ההאבסבורגים בכל זאת שתו מכוס התרעלה ככל יהודי הונגאריה, כשהשתררה הריאקציה של שלטונות ווינה אחרי תבוסתם של הלוחמים ההונגארים. הגנראל היינוי האנטישמי שהופיע בשם השלטון ההבאסבורגי בהונגאריה מצא שיותר מדי יהודים היו בתוך שורות לוחמי החופש נגד העריצות, והטיל קנס מיוחד על קהילות הונגאריה בסך של 2,100,000 פלורין (סכום עצום מאוד בזמנים ההם). הקהילות ברובן הגדול לא יכלו לעמוד בתשלומים האלה והתנהל משא ומתן ממושך עם השלטונות עד שפראנץ־יוסף הראשון בשנת 1867 *) הורידו לסכום של מיליון פלורין, בתנאי, שסכום זה יוצא לעניני החינוך העממי של האוכלוסיה היהודית שבהונגאריה.

*) זו שנת הסכם ההאבסבורגים עם העם ההונגארי.

למען האמת יש לציין שהיהודים אמנם שילמו את הסכום אבל השלטונות גם לא חשבו לקיים את הבטחת הקיסר הזה בנוגע לקיום החינוך העממי היהודי.

שבע הקהילות ראויות לציון מיוחד בין כל קהילות הקודש אשר היו ואינן, כקיבוץ יהודים אשר השאיר אחריו רושם עמוק מאוד, רושם חיובי לדור שנשאר לפליטה.

קהילת מאטרשדורף (מטרסבורג) המעטירה.

קהילה זו נמנית על הקהילות העתיקות ביותר שבגלות אשכנז. לפי אגדות המתהלכות בין תושביה נוסדה בידי ששה אחים, ומכאן שם המשפחה ש י ש ה *. מספרים על יהודי וורמייזא שבגלל כל מיני עלילות ולעז שהוציאו עליהם צורריהם הנוצרים (כולל האשמות שצלבו את הצלוב) המציאו לשלטונות חליפת מכתבים בין קהילות וורמייזא ובין אנשי ירושלים ומתוך מכתבים אלה יוצא שיהודי וורמייזא גרו כבר בעיר עוד לפני הצליבה... דבר דומה קרה גם ליהודי מטרשדורף, כשהכומר



חצר ברחוב היהודים במטרסבורג

המקומי הסית את ההמונים הנבערים נגד היהודים באשמה שהם הרגו את מושיעם. שופט העיר בא אל ראש הקהל שהיה ידידו וסיפר בחרדה מה שמתרחש בין הנוצרים שבכפר. ראש הקהל אמר לו שלא ידאג מכיון שלא אנשי מאטרשדורף היו בין אלה היהודים אלא אנשי הכפר הסמוך. השופט הנוצרי מסר את האינפורמאציה הזאת וחמת ההמון שככה...

ידוע הדבר שבתקופת הקיסר קארל הגדול היה ישוב יהודי במ"ד (מטרשדורף) וזה נהרס והוקם מחדש בשנת 1222 לספירת הנוצרים. כעובדה בולטת

*) מצאצאיו חי אחד מר שישה זה 30 שנה בתל־אביב והוא מילידי מאטרשדורף.

ביותר מוכרת הטבלא שעל שער בית הכנסת בשנת ה׳קי״ד לפ״ג וזה מתאים בספירה הרגילה לשנת 1353.

בשנת 1491 עברה הבעלות של מ״ד וכל הכפרים הסמוכים לידי הנסיכים ולא ידוע לנו באופן ברור אם גורשו גם מקהילת מ״ד. בכל אופן ידוע היה שקהילת מ״ד היתה בימי הביניים תחת חסותו של איש מיוחד במינו. היה זה האציל האנס פון פריאך. הוא שלט על מאטרשדורף ועל קויברסדורף והיה לו העוז להגן על „יהודיו״ בזמן שבכל הקהילות מסביב לא ניתן מנוח ליהודים והיו צפויים לגירוש אחר גירוש.

חוקרי ההיסטוריה מצאו שהמצב של תוהו ובוהו בשלטון ההונגארי גרם לזה שיהודי הונגאריה נשארו באופן יחסי מוגנים על ידי שליטים מקומיים. באותו הזמן במדינות שהשלטון המרכזי היה איתן והשליטים המקומיים לא העיזו להתקומם נגד הוראות המלכים או הקיסרים, כמו בצרפת, ספרד, אנגליה ופורטוגאל, גורשו היהודים ממקום מושבם בלא רחמים.

בשנת 1527 גורשו היהודים מעיר שופרון (אדנבורג) בגלל החובות שאזרחי העיר חבו ליהודיהם כדי להיפטר מהחובות... הם מצאו מקלט באיזנשטאט, מאטרשדורף ומשם פנו בבקשה אל הקיסר פרדינאנד והוכיחו שאנשי העיר שופרון חייבים להם סכומים ענקיים ולמרות שגורשו מהעיר באים הם אחריהם עד מ״ד ומבקשים מהיהודים הלואות נוספות. בחצר הקיסר הכירו בצדקת טענת היהודים אבל למרות זה לא הוחזרו לעיר שופרון אלא התירו להם להגיש קובלנות משפטיות נגד החייבים והובטחה להם הגנה משפטית.

בשנת 1569 גרו במ״ד 60 יהודים. בשנה זו הוגשו תלונות נגד האציל פון פריאך שנאשם בהגשת עזרה ליהודים זרים אשר נמלטו לשטחו וקונים ומוכרים בהמות ורועים במרעה הציבורי את עדרם. האציל התגונן בעוז ובגאון והמשיך לתת מחסה ליהודים מגורשים. מצב זה נמשך עד שנת 1622 כשעברה הבעלות של מ״ד עם כל הסביבה לידי הנסיכים מבית אסתרהאזי. משנת 1647 ידוע שהיה גירוש כללי של כל היהודים בכל מדינת הונגאריה וגם קהילות אלו נכללו בצו הגירוש הזה. בשנת 1708 שבו והתיישבו מחדש בבתיהם. במלחמת הקורוצים נגד השלטון האוסטרי בהתחלת המאה הי״ח גורשו שוב היהודים מקהילות אלו אבל הם מצאו מחסה במבצר פורכטנשטיין. עוד מראים במבצר הזה את בית הכנסת ואת מקוה הטהרה שהמגורשים הקימו לעצמם.

הגירושים התכופים הביאו לידי כך שבני הקהילה נפוצו בכל קצוי תבל כי חיפשו לעצמם מקום להתיישב עם משפחותיהם.

רחוב היהודים במ״ד היה טיפוסי לפי חייהם הציבוריים. על הבית הראשון של רחוב היהודים היתה טבלה וכתובה עליה „יודנשטאדט״. על יד השלט הזה אפשר לראות את עמודי הערוב. על העמודים ישנם עוד זרועות שהחזיקו פנסים להאיר את הרחוב.

הבנין המרכזי של רחוב היהודים הוא בית הכנסת. לפני כעשרים שנה הסכימו שני בעלי בתים, ר׳ יהודה הירש ויואל פלנר שימשכו אותם בחבלים עד גובה הכיפה של בית הכנסת ושם מצאו כתובת: עד כי יבוא שילה לפ״ק. (היינו שנת תס״ח). בכניסה לבית הכנסת אפשר לראות טבלא עתיקה ושם חרוט

ה׳קי״ד. בכניסה לבנין עתיק זה היה „ברזל הצואר״ אשר בו הוכנסו נאשמים אשר נשפטו בידי השופטים היהודים של הקהילה. על יד רחוב היהודים עבר נהר קטן אשר בימות הגשמים עבר על גדותיו ולפעמים חדרו המים לתוך בית הכנסת. היה מקום אחד שצוין עליו: „עד פה גברו המים״.

בית הכנסת היה מואר בנברשות נחושת שבהן היה מקום לנרות שעות. הנברשות היו גדולות בקרבת הקיר המזרחי והלכו וקטנו לצד הקיר המערבי. הבנין נבנה בסגנון גוטי טהור והקירות היו מכוסים נוסחאות תפילה שרגילים היו להתפלל בשבתות ובחגים.

ענייני הקהילה נוהלו על ידי ועד נבחר. היא נהנתה מאוטונומיה גמורה בכל עסקיה. על יד ראש הקהל עמדו שני טובי העיר, שלושה גבאי צדקה, אחד גבאי תלמוד תורה ועוד 11 איש ממונים, שביחד ניהלו והיוו את הועד של כל העיר והקהילה.

כבוד גדול הוענק לאלה אשר נבחרו לעמוד בראש הקהילה. הנבחרים היו צריכים להצהיר קבל עם ועדה שמקבלים על עצמם לנהל את ענייני העדה בנאמנות ובלי כל פניות. בשבת הראשונה אחרי היבחרם נקראו כולם לתורה לפי תוארם וגילם.

זכות מיוחדת ניתנה לועד המנהלים של קהילת מ״ד, שאת התואר „מורינו״ ואת התואר „חבר״ מסר הרב דמתא רק לפי הסכמת ראשי וטובי הקהל.

בקהילת מאטרשדורף כיהנו רבנים ואנשי שם עולמיים, ידועים בצדקתם ובחכמתם עד ימינו.

הרב הראשון שעלינו להזכירו היה רבי משה, שהיה אביו זקנו של רבי אלעזר קלליר.

הרב הראשון שעליו ידוע באופן ברור שנהל את עסקי הרבנות במקום, היה רבי ליב פראנקפורטר, בנו של הרב הגאון רבי שמואל בן צבי שכיהן קודם בקראקא. ידוע עליו שעבר את כל הש״ס מ״ב פעמים בכדי לקיים „ודברת בם״. כתב את הגהות הש״ס ודאג להוצאת הש״ס מחדש, רבי אריה יהודה ליב וחתן בנו רבי שמואל כהן שוטן או המהרשש״ך. כתוצאה מהעבודה הכבירה נדפס הש״ס בשנת 1721 באמסטרדאם ובחלקו בפרנקפורט ע״מ. אחריו מלך כרב במ״ד בנו הרב ר׳ נתן נטע שקיבל את השם שוטן ע״ש חותנו של אביו. הרב הזה סבל הרבה מחשדות שחשדו בו שהוא שבתאי מכיון שבמחלוקת שבין ר׳ יעקב עמדין ורבי יהונתן אייבשיץ מאלטונה הוא הגן על האחרון.

על מצבתו של ר׳ נתן־נטע שוטן לא רשום תוארו הרבני. לעומת זה על מצבת קבר בתו רשומים שבחו ותוארו בשלמות.

אחרי מותו של ר׳ נתן נטע מלך במ״ד ר׳ גרשון חיות בוכשטיין שהוזמן מכאן לרב לניקולסבורג.

אחריו נבחר הרב ירמיהו רוזנבוים שבא מעיר אושוויינצ׳ים (אושוויץ), עבר מכאן לקהילת שמשון שעל יד דברצין שבהונגאריה ושם מנוחתו כבוד.

אחריו מלך הגאון החריף ר׳ יששכר בר בלוך בעהמח״ס „בינת יששכר״. היה פעיל מאוד בארגון חיי היהודים ורצה להקים ועד ארצי של שבע הקהילות כדוגמת ועד ארבע הארצות שבפולין וליטא. הרבה טרח בכך אבל לא עלתה בידו

לגמור את הדבר. התקין תקנות חשובות בקהילה ושמר עליהן בקפדנות ובחומרה יתירה.

אחריו עם הפסקה קטנה נבחר הרב רבי משה סופר מפראנקפורט שעם הופעתו נכנסה הקהילה לתקופת הזוהר שלה. בעל ה״חתם סופר״ שבא מפראנקפורט הרביץ תורה ברבים, הגדיל את הישיבה והיו שנים שלמדו אצלו כחמש מאות תלמידים.

רבי משה סופר זצ״ל נעשה במשך זמן קצר האישיות המרכזית בכל חיי היהודים בהונגאריה ואחרי כמה שנים נלקח אחר כבוד להיות ראש ואלוף לקהילת פרסבורג המעטירה.

בשהותו במ״ד אימץ לו ה״חתם סופר״ בראשונה נער מבחורי הישיבה ואחר כך ילד רך שהתיתם מאביו שהיה חזן בית הכנסת. הרב הגדול הזה, למרות היותו יושב ועוסק בתורה יומם ולילה, מצא מקום לעסוק בצרכי רבים ולעשות חסד עם אלמנות ויתומים. לא בנקל עזב את המקום במ״ד, שם הצליח להרים את קרן התורה עד כדי כך שאמרו שגם קצבי מאטרסדורף יכלו לפלפל בסוגיא שהרב למד ברבים בישיבתו.

רבי יעקב הירש בספרו „מר דרור״ כותב שהלכות רבנות יכלו ללמוד ממאטרסדורף בתקופת כהונתו של ה״חתם סופר״ זצ״ל.

אחרי ה״חתם סופר״ נבחר הרב ר׳ בונם איגר ז״ל אביו של ר׳ עקיבא איגר מפוזן, שהיה אחרי זמן לגיסו של ה״חתם סופר״ זצ״ל.

ר׳ מאיר אלמאש ששם משפחתו היה פיפר הגיע בנסיעותיו המרובות למאטרס־דורף ואחרי שהתכבד לדרוש ברבים בשבת שובה ראו את בקיאותו הגדולה בתורה ולמדני המקום בחרו בו כרב דמתא. אבל — אגב חורפתא שבשתא: קלקל כנראה את יחסיו עם „בעלי הבתים״ שלו מפני שהקל בידיעותיהם ונזף בהם ברבים בשעת פלפוליו בשיעורו ובדרשותיו. נראה שלא היתה לו גם הסבלנות לשבת בקהילתו ונסע הרבה מקהילה לקהילה גם אחרי שנבחר במאטרסדורף ולמרות שה״חתם סופר״ הגן עליו מטעמים עיקרוניים נאלץ היה לעזוב את קהילתו ושב לנדוד למרחקים.

ושוב עלה כוכב גדול על כסא הרבנות במ״ד: רבי שמעון סופר זצ״ל, בנו של ה״חתם סופר״, שכיהן ברבנות 15 שנה. מכאן נבחר לפאפא ומשם לקראקא. נבחר לפארלאמנט האוסטרי בשנת 1879.

אחריו היו דייני הקהילה ר׳ אהרון זינגר (1868) ורבי דוד כהן (1888) ואחריהם הוכתר בכתר הרבנות הרב רבי שמואל אהרנפלד, בעל ה״חתן סופר״, ואחריו כיהנו צאצאיו במשך דורות כרבני הקהילה.

תושבים זקנים סיפרו שרבי אבא׳לה גומבינר, מחבר „מגן אברהם״, היה בסוף שנותיו במאטרסדורף ונקבר בבית החיים של המקום אבל מצבתו לא נמצאה.

מסופר על רבי שבתי כהן זצ״ל בעל „שפתי כהן״ על „חושן משפט״ שבא דרך נדודיו כפליט למאטרסדורף. ראש הקהל קיבל אותו בזרועות פתוחות ודאג לו. לילה אחד כשישב ולמד תורה שמע קול בכי על יד דלתו. כשפתח את הדלת ראה שצעירה עומדת שם בעינים דומעות. כששאל אותה לפשר הדבר אמרה שהקסת שעומדת על השלחן מוכרת לה מאוד כי זה של אחיה. הצעירה היתה מעיר רחוקה

והיא אומצה על ידי ראש הקהל כבת. הש"ך הכיר בה כאחותו והדבר היה לפלא.

קצרה היריעה להביא כאן את כל המנהגים והתקנות שהונהגו בקהילה מפוארת זו במשך דורות על ידי רבנים גאונים שהעלו את ערך שמירת המנהגים, ודבר זה שמר על טהרת חיים מיוחדת שעזרה בהרבה להחזיק את הדורות הבאים במסגרת הישראלית־המסורתית. על כל דבר הוכרז ברבים ולא היה מי שיעיז לעבור על הוראות הרבנים והוראות טובי הקהל.

השמש שהכריז את כרזותיו ברבים השתמש בפטיש של עץ אשר היה נקרא ה„שול קלופפר". פטיש זה הובא ארצה ונשמר לפי הוראות המנוח השר דוד צבי פנקס ז"ל בבית הכנסת הגדול בתל־אביב.

מהמשפחות שחיו מקודם במאטרשדורף חיים כעת בארצנו: שוטן, שן, מאיר, סופר, רכניצר, בנדיקט, ברייאר, שישה, ליטנר, מאנהיים.

ר' יהודה שוטן, מצאצאי מאטרשדורף, שביקר במקום אחרי שנות השואה מצא את בית הקברות העתיק חרוש וגן ציבורי במקומו. בתי היהודים הרוסים או שרופים ואין יהודי גר במקום.

ככה נסתם הגולל על מקום תורה ויראה בגלות אשכנז.

ציוני קברים במטרשדורף

א. ר' ליב פרנקפורטר שוטן ז''ל.

ברמה נשמע ביללה קולנו כי שבת משוש לבנו
נפלה עטרת תפארת ראשנו, מגיננו ומגן הדור
גאון עוזנו
ה"ה ארי' דבי עליאה א"מ"ר הרב המאור
הגדול הותיק החסיד המפורסם ענוותן כהלל
מזה רבן מזה מו"ה משה ארי' יהודה ליב
ברא כרעי דאבו' כבוד גדולתו בק"ק פ"פ
דמיין שקעה חמה שלא בעונתו ליל ש"ק י"ט
טבת תצ"ח לפ"ק תהיה נפש אדוננו צ.בצ.ה.

ב. ר' נתן נטע שוטן ז''ל.

פ"נ מוהר"ר נתן נטע בן הרב הגאון מוהר"ר
ב' דר"ח תמוז תקכ"ה לפ"ק.
ליב זצ"ל. אשר שקעה שמשו שלא בעונתו כי
נשבה הארון וכי לקח אותו אלוהים ביום ה'

ג. ר' ישכר בר בלוך ז''ל.

יצאה נשמתו יום ט"ז שבט תקנ"ח לפ"ק, פ"נ
אדוננו מורנו ורבינו הרב המפורסם החסיד
צנא מלא ספרא כבוד קדושת שמו מוה' ישכר
בער בן הרב החסיד מוה' שמעון בלוך מהמבורג
זצ"ל י"נ בקדושה ובטהרה ונקבר ביום ו'עש"ק
ט"ז שבט תקנ"ח לפ"ק.

ד. ר׳ בונם איגר ז״ל.

הרב הגאון הגדול מעוז ומגדול חרוץ ושנון
זית רענן גאון עוזינו מנהל עדתינו מו״ה
שמחה בונם גינס זצו״ק״ל אב״ד דקהילתינו
יע״א בן המנוח התו׳ משה גינס זצ״ל נכד
להרב הגאון מוהר״ר אברהם ברדא זצו״קל והרב
הגאון מוה״ר עקיבא זצוק״ל בה״מ משנת דרבי
עקיבא נו״נ עש״ק ד׳ סיון תקפ״ט לפ״ק.

פ. נ.

עדרים מצויינים חרבה חגה והירבו בגויעת מורינו ורבנו,
מעלתו לשמים גדלה
זוהר תורתו גוללה
בחטאנו נאסף אדוננו
חכם וסופר גוע
וגאון עוזינו נגדע
נשובה ונחפשה דרכינו
הוי ואבוי נשמעה
בשלמי הרעה
נשבה מחמד עינינו
בחריצותו צלל אדירים
והעלה פנינים יקרים
שואל ומשיב כעניינו
והרביץ תורה ברבים
תלמידיו כפני להבים
מאין יבוא עזרתינו
נועם אמריו הזהירו
הר וגבעה הקדירו
ועתה יבש מעוננו
מעוז השב שובב
מוסריו אף חובב
במשליו האיר פניו
בניו נעימים ויקרים
מפז וכסף נבחרים
אבדנו תורת אבינו
נפלאו מאמריו בהלולים
חרוץ ושנון בפלפולים
מראה פנים בתורתנו
מהררי אל מחצבו
גזעי רמים משגבו
זכותם הם ישועתינו

משוח שמו בכתר
הטוב והנעים ביותר
זכותו יהי משענינו
שלחו אראלים בארונו
ונשאר כסוכה במלונו
והננו תועים ביגוננו
הוא נסע למנוחות
ועזב אותנו לאנחות
ואין מי ינהלנו
גבר חכם בעוז
הגדיל בתעצומות ומעוז
סברות ישרות הנחילנו
ירד בעמקי מצולה
והעלה בידו סגולה

ה. הרבנית יוטא בת ר' שמואל כ"ץ שוטן ז"ל.

ציון גברת גלה הכותרת
הידד יענה רוינו לענה בנות בוטחות
נשים שאננות קינה יללה שמענה
תנין בבנות יענה
על האשה היקרה חכמה מפנינים כלי פז תמורתה
פטדת כוש לא יערכנה והנה טמונה לרגבי אדמה
פה ספונה הרבנית החסודה מרת יוטלא בת
הגאון הגדול המפורסם
כמוה"רד שמואל כ"ץ שוטן זצ"ל שנכבה
האורה בארבעה לחודש ראשון לחדשי השנה
יום א' ד' ניסן ת'ק'י'ט' לפ"ק
הילילו הה ליום כי קרב יום צרה בנפול עטרה תבכו ותנודו
רמו קלא וגם דלו בכו כל כבודה בת מלך קנים למדו
באה הצפירה תפארת מנשים באוהל אהלי פתאום שודדו
נחלה מכה מאוד אכן חלינו היא נשאה קראו לבבכם והתבודדו
יפעתה יפי וחכמת חלל לארץ ושם אשה גדולה וקיר לשנה נצמדו
תקראו למקוננות ויקונו הוי הודה הוי הדרה הוי אחות יספודו
מעשה תהילה רבדים עשתה לה תם דרכיה וצדקתה יבואו ויגידו
ישוממו רבים ספרו מגדליה ראשי אמת והתיחסם לבניהם אשר ילדו
והחי יתן אל לבו איך אבדה מן הארץ כל רואה יתנודדו
טוב הצפון תשביע בצחצחות ותלך מחיל אל חיל אשרי לא ימעדו
לא תרא מפחד רעה והלך לפני זכיותיה וצדקתיה לפניה יצעדו
אף גילת ורענן תפרה ותגיל לעת ירננו שוכני עפר ולתחיה יעמדו

ו. הרבנית זלדה בת רבי ליב לידשדורף ז"ל

הוי רעים במר נפש יחד תקוננו,

זעקו איך לחושך דעכה אורה מעינינו
שאו קינה,
על אשה חשובה והגונה
אשר פה טמונה
הרבנית מרת זלדה בת הקצין התורני המרומם המופלא
כמוה״ר לייב לידדשדורף נר״ו
שבענו מרורות שביום שנלקו המאורות
נפטרה ונקברה
יום ד׳ ט״ו ת׳ק׳י׳ח׳ לפ״ק
חדור אתם ראו והתבוננו הספד מר על אבן הראשה ראש ולענה
רכה וענוגה היא היתה בעמי שבחה ותהילתה ספרו במענה
בתכ״א כבת שבע מחטא נקיה פתאום בא שמשה והיום פנה
נות בית חלקה שלל בשובה ונחת והיא כפורחת שבה רוחה אל נדנה
ימיה קלו מני ארג ותהי לאשת חיל והנה ספונה באבן פנה
תאניה ואניה רבתה בבת יהודא כי יונה תמה נדדה מקינה
מרגלית טובה היה בידנו ונאבדה כי לקח אותה אלוקים ואיננה
זה לזה הגיעו ראש איך נערה פטדת כוש לא יערכנה
אילת אהבים אהבת חסד והצנע לכת נאבדה מבית מלונה
לא נראה השחת ותשביע בצחצחות במעלה העליונה
דשן ידושנו עצמותיה ברב טוב הצפון ותנוח במנוחה נכונה
אף בשרה ישכון לבטח בדד ושאנן ותיזון מזיו השכינה
לעת התחי׳ תעמוד לגורלה לעלות לציון ברנה.

ז. הרבנית רייזל בת רבי וולף ברילין מנסוי

פה טמונה הרבנית ההגונה
אשה חכמת לב בחכמה ובתבונה
עשתה רצון קונה צדקתה בחוץ תרונה
היתה כשושנה
מרת רייזל
בת הר״ר ז׳ו׳ל׳ף ב׳ר׳י׳ל׳י׳ן מ׳נ׳ס בעשור
לחודש ז׳י׳ו׳ הודה פנה ביום שלא נאמר כי טוב
נפטרת ונקברת בשם טוב יום ב׳
יוד אייר תו קוף טית ויו לפ״ק.
חידד על ציון קבר אשה גדולה
רבת אנחות שברון מתנים וחלחלה
בכו לאובדים מנורת זהב טהור כולה
נעים היו מעשיה כקטורת בלולה
ידיה שלחה לאביון ואל דל השכילה
תלמיה רותה נחת גדודי היתה ואוהלה
מקיר אבן תזעק הגה והי ויללה
רש ועשיר יפגשו ספדו על כל אלה

תהלתה ושבחה ברחובות נתן קולה
רכה וענוגה אל עפר נתן חילה
יהלך לפניה צדקתיה ותשכון ברום מעלה
זכיותיה וצדקותיה צדק יקראו לרגלה
לבטח תנוח ולקץ הימין תעמוד לגורלה
בשובה אל מחצבה וגוה לארץ הושפלה
תפארת אשה שבת בית איך נפלה
היא היתה אם כל חי ברב חמלה וחנינה
ראתה ערום וכסיתיה כסות ושמלה
רחמה את לא רוחמה ורב חסד גמלה
ותתן תרף ומזור וחתול ללא חותלה
וי אבדה נפש יקרה צנועה ומהוללה
אחריה ישאגו כולם בקול המולה
לב מתנה אבד מתוך הקהלה
פרוח תפרח ותגיל אף רענן וגילה
זיו השכינה השביע בסתר כנפיו סלה
לדשו עצמותיה ולא תעזוב נפשה לשאולה
נס כי ינשא לקבץ נדחי עם סגולה
ת.נ.צ.ב.ה.

ח. מ ו ר י נ ו ר' ל י ב ב א ד ע ן ז"ל.

התורני מו"ה ליב באדען י"נ ונקבר ביום ד' שושן פורים תקס"ג לפ"ק
יהודה יעלה ויבוא לפני אלוקיו
לבו נהג חכמה ויראה כל ימיו
ירא ה' מנעוריו עד יום פרידה
בהונו ובגרונו הכין לו צידה
בא"ד"ן ברך ה' השמימה
זה לזה יאמרו מלאכי רומה
לנצח יזכר שמו כי השאיר
אחריו ברכה על האדמה.

ט. ר' ד ו ד ב ר' מ א י ר ז"ל

ויברך דוד את ה' לעיני כל הקהל המונו
כבד את ה' מהונו ומגרונו
עבודה שבלב זו תפלה היה תמיד ביגונו
לביהכ"נ היה רץ בזמנו לבקש רחמים מקונו
ולא דבר דבר חול בלשונו ירא ה' וסר מרע
היה ה"ה הר"ד דוד ב"מ י"ג ביום ו' עש"ק ער"ח אלול תקס"ב לפ"ק.

י. ה ע ס ק ן ר' א ה ר ן ב ר' י ש ע י' ז"ל

י"נ יום א' ח"י תמוז שנת תקמ"ח לפ"ק.
פ"ט ואהרן רודף שלום ואוהב שלום
השכים ערב ובוקר לתפלת יום יום

ראש המדברים ומטיב בעולם
נהג א"ע בדרך הישר עד היום
עוסק היה במו"מ באמונה כיהלום
ירא ה' והצנע לכת ונקי כפים
ה"ה האלוף ה' אהרן ישעי' ז"ל

א. ר' מאיר בר' אהרן שישא ז"ל.
נפטר ונקבר ביום ג' אסרו חג דשבועות תרכ"ו לפ"ק.
מצוה לקיים דברי המת שלא לכתוב שבח על מצבתו
פה נטמן הרבני המופלג מו"ה מאיר בן כ"ה אהרן שישא סג"ל
זצ"ל ושם אמו מלכה.

ב. ר יוסף בר' אברהם ז"ל.
פ"ה איש צדיק תמים ירא אלוקים, רבים השיב מעון
ה"ה כמו"ה יוסף בהר"ר אברהם ז"ל י"נ ונקבר בשם טוב
חי"ת טבת ביום עש"ק תרי"א לפ"ק
יוסף היה המשביר לאחיו כל הימים
ותשב באיתן קשתו חסון כאלונים
סר מרע ועשה טוב והלך בדרך תמים
פרש לרעב לחם כסה והלביש ערומים
בהר אלוקים עלה זקן ושבע ימים
אב לנבונים היה תפארת לחכמים
בצדקתו עמד עד שובו לבית עולמים
ראש ומנהיג היה בקהילתו קהל נבונים
הם יעידו כי היה ראש הבשמים
זכרונו לברכה יסופר מאבות לבנים.

ג. ר' משה אהרון מוינדן יליד איזנשטט ז"ל.
הרב הגדול בתורה וביראה חכם וצדיק כמו' משה בן מו"ה אהרן ווינדען
מא"ש י"נ ליום עש"ק ה' תשרי תר"ד לפ"ק
פ"נ הרב את ריב ה' בצדקתו
הגדול בתורה וחריף במשנתו
כמו הרים עוקר וטוחנן בסברתו
משה זה האיש גדול מאוד ביראתו
בן לאביו שבשמים מילט העיר בחכמתו
מוהר ומתן לא לקח תמור עבודתו
אהרן ומשה ושמחו לקראתו
מאש דת לא מש כל עוד נשמתו
זכרונו לברכה הוא ותורתו.

ד. ציון הרב ר' מאיר אלמאש (פיפר)
בבית עלמין והרינג, וינה, ז"ל.
הרב הגאון החריף העצום העמקן ובקיא
בח"ת הדרשן הגדול הצדיק המפורסם כבוד

מוה"ר מאיר מאלמאש שהיה אב"ד ור"מ
בכמה קהילות קדושות נתבקש בישיבה של מעלה
נוגה ליום עש"ק י"ג כסלו זכותו יגן על ישראל לפ"ק
פ"נ

מתוק יצא מעז הזיל מור עם בשמים
איזן וחיקר לפענח חדושים נעלמים
יגע להתחתן עם מלומדים מסוימים
רועה נאמן היה כליל תפארת חכמים
פומיה לא פסיק מגירסא לילות כימים
אף לעתות בצרה ואחז בחסידות תמים
פארוהו לאחד הדרשנים המפורסמים
עינה בצום נפשו שבוע כלה כמה פעמים
רב טוב צפון לצדיק מהמקיץ נרדמים
תנצבה תחת כסא כבוד צור עולמים.

תקנות קהילת מאטרשדורף המעטירה

בעז"ה

א. בציפיתינו ציפינו שיהיה לנו תמיד רב הראוי להיות תופס ישיבה לכך מקבלים עלינו ועניגסטענס ג' בחורים צו פערפלעגען הבאים לכאן ללמוד על הישיבה. הסידור בין בעלי הבתים להספקת צרכי הבחורים יעשה ע"י ר"ה דקהילתנו ושני גבאי צדקה.

מצות ושכר חיזוק לת"ת איתי' במס' ברכות דף ל"ד ע"ב ובמס' סוטה דף א' ע"א ועוד ביתר מקומות בש"ס ובמדרשים.

ב. הרב דקהילתנו מחויב לדרוש שיעור דרבנן ותוכחת מוסר בביהכ"נ שתי שבתות בחודש בזמן הקיץ לפי שטר הרבנות שלו וכן יקוים תמיד.

שורשו בילקוט פ' ויקהל ובמ"א סימן ר"צ. וכן משמע במס' ברכות דף כ"ח ובחגיגה דף ג' ע"א.

ג. החזן דקהילתנו מחויב לירד לפני התיבה ביום בו"ה בשחרית וכן בת"צ ור"ח ושבתות ויו"ט וחג, מוספי ימים נוראים, ובשאר ימות החול מחויב השמש לירד לפני התיבה ערב ובקר, כן מנחה מעריב בש"ק, אך בג' רגלים לתפלת ערבית יכבדו הגבאים ע"י השמש למי שירצו. אין רשות לשום אדם לירד לפני התיבה אפילו אבל על אביו ואמו ר"ל מחויב ג"כ בפעם הראשונה לקבל רשות מהנ"ל, וכן ליום הזכרון, וזה אחרון קודם לאבל לירד לפני התיבה.

סמכ' ברייתא ברכת דף ל"ד ובש"ע א"ח סימן נ"ג סעיף ט"ז, כ' כ"ב, ובמ"א שם ס"ק כ"ד, ושם כתוב בהדיה שיום זכרון קודם לאבל.

ד. לומר שיר היחוד בכל יום בשחרית אחר התפלה. גדול קדושת שיר היחוד, אי' בתשובת הרמ"א סימן קכ"ו ורמז עליו המ"א סי' קל"ב סוף ס"ק ב'.

ה. שלישי בשבת חוזר חלילה שבת א' ושבת א' הרה"ק, ובשלוש רגלים וימים נוראים חיוב שלישי להרב, ביום ראשון של יו"ט, וביה"כ שחרית ושמיני עצרת

רגל בפ״ע לענין זה כמו פז״ר קש״ב וראש הקהל אינו חיוב לא ברגלים ולא בימים נוראים.

שורש ענין החיוב הזה ממשנה דגיטין דף ס׳ ע״א וענין פז״ר קש״ב אי׳ במס׳ סוכה דף מ״ז מ״ח והקיף הוא קרבן ועליה לתורה דומה לקרבן כדאי׳ במ״א סי׳ רפ״ב ס״ק י״ח.

ו. אם א״ק מכבדים לאחד בתפלה של ימים נוראים או בתקיעת שופר והוא מחמת אונס לא יכול למלאות תפקידו אזי אינו רשאי ההוא למסור את הכיבוד לאחר על דעת עצמו, רק אק״י יכבדו את מי שישר בעיניהם. וגם זה שיש לו חזקה לתפלה ולתקיעת שופר והוא מסרב נגד א״ק בשאט נפש ואומר שהוא מוחל על הכבוד הזה הוא מאבד את חזקתו לתפלה או לתקיעה לכל ימי חייו. ואם אותו בעל חזקה הולך מחמת דוחקו למקום אחר לא איבד עדיין את חזקתו כי אנוס היה, אבל אם הוא נעדר שלוש שנים רצופות למרות שעשה את זה מחמת אונסו אפ״ה איבד את זכויותיו לתפלה או לתקיעה.

שורש ענינים אלו במרדכי פרק חזקת הבתים סי׳ תקל״ג ובש״ע ח״מ סי׳ קמ״ט סעיף ל״ד בהגהת הרמ״א מ״ש שם בדין מי שהחזיק במצוה וממה שכתב המ״א סי׳ קנ״ג ס״ק מ״ט דהיכי דנתיאש אפילו הוא אנוס איבד חזקתו וי״ל דאנן סהדי דבג׳ שנים נתיאש.

ז. סדר החיובים גם ענין דמי חיוב כך נתקן; אם יזדמן ברית מילה בשבת, אזי כל המצוות המה לבעל ברית אפילו פתיחת הארון קודם שיר הכבוד, ועליו לשלם לידי גבאי צדקה לפני ש״ק חצי רייניש טלר, וכך הדין באביה של הכלה בשבת קודם החתונה אבל לא באביו של החתן ולא בקרובים. בשבת אחרי החתונה החתן הוא חיוב ודמי החיוב הם ב׳ פלורין וחצי. ואם יזדמן יום זכרון ובעל ברית ביום אחד אזי הבעל ברית קודם למצות. אם נשאר אחד העליות, כגון שבעל יום הזכרון הוא כהן או לוי וחיובי הברית הם כולם ישראלים, או שהחייבי הברית הם כוהנים ולויים ובעלי ימי הזכרון הם ישראליים, או בראש חודש או בחוה״מ אז על בעל הברית לוותר מהעליות עבור בעל יום הזכרון. אבל חיוב של יום זכרון לבד שיהיה בר״ח או בחה״מ אין כל המצות שלו אלא דין חיובו כמו כל חיוב בשבת. ואם יש שני בעלי ברית או שני ימי זכרון ככה שאין שניהם יכולים לעלות לתורה אזי יפילו גורלות ביניהם. וזה רק בתנאי אם שניהם בחזקת תושבים קבועים במקום. אבל אם אחד הוא תושב והשני הוא לא בעל זכויות במקום דוחה זה שיש לו את זה שאין לו.

שורש סדר החיובים בש״ע א״ח בלבוש סי׳ רפ״ב ומה שתקנו לדחות זה שיש לו דין עירוני את זה שאין לו דין עירונות כן כתב המ״א ס״ק ה׳ סי׳ רפ״ב הנ״ל.

ח. בשלוש רגלים ושבת שובה מכריזין את העליות אחת אחת, ואם יש חיוב בימים ההם צריך החיוב לשלם כפל ממה שנתן בשאר ימות השנה. וביום אחרון של ג׳ רגלים ביום שמזכירין נשמות שהמצוות לחברא קדישא, אז נדחו החיובים וכן בימים הנוראים החיובים נדחים. ובימים הנוראים מותר לכל אחד לקנות מצוות.

אשר רשאי לתקן תקנה לדחות את החיובים יש רמז במ״א סי׳ קל״ה סעיף ק׳ ז׳ וכן בסימן רפ״ב סוף ס״ק ח״י.

ט. בני הישובים הסמוכים לקהלה ויש להם מקומות לצמיתות בביהכ״נ דפה

ואשר באים הנה בימים הנוראים הרי הם כאנשי העיר לשלם סכום כפי אשר יושת עליהם מאק"י לפי ערך שאר התושבים פה. והרחוקים שאינם יכולים לבוא לכאן בימים הנוראים ויש להם מקומות בביהכ"נ חייבים לשלם השואה מעות שמונה זהובים לשנה ותו לא. והרחוקים מבעלי בתים דקהילתנו שאין להם מקום בביהכ"נ וגם אינם באים לקהלתנו אין להם לשלם אלא חמשה זהובים לשנה ותו לא. ואם איחר לשלם חובת שלוש שנים רצופים ונתבע ממנו ולא פרע איבד את חזקת הקהילה.

מה שתקנו לחלק בין יש לב"ב מקום בביהכ"נ ובין אין לו, גם במה שמחלקים אם באו הנה לימים נוראים או לא באו, כל זה יש לו יסוד בתוספתא שהביא הרי"ף ז"ל פ"ק דב"ב, מי שיש לו בית בחצר של עיר אחרת וכתב הרמב"ם פ"ה מהלכות שכנים דין ב' וז"ל: מי שיש לו בית בחצר אחר בני החצר משעבדין אותו לעשות עמהם דלת ונגר ומנעול, אבל בשאר דברים אין משעבדים אותו, ואם היה שרוי עמהם באותו החצר משעבדין אותו על הכול. עכ"ל. עיין במסכת יבמות סוף פרק א' ומה שתקנו שאם לא פרע לקהלה ג' שנים איבד חזקתו יסודתו בהג"ה רמ"א ח"מ סי' קנ"ו.

י. בכל השנה קודם הפסח ובעי"כ מחויבים כל בעלי הבתים לפרוע מה שחייבים לא"ק ולצדקה, ואם יאחר מחצי שנה לחברתא אז אסור לו לקנות מצות בשבת ויו"ט בכדי שהחוב לא יגדל ואם תעבור שנה שלימה בלי תשלומים אזי אין לו הרשות לקחת חלק בקנית מצות.

(מלבד שתקנה זו היא לצורך הקהלה מאוד, יש עוד קצת רמז שלא לאחר מס הקהלה יותר משנה בש"ע ח"מסי' ט' סעיף ג').

יא. מי שרוצה למכור מקומו בביהכ"נ אין לו רשות לזה בלי הסכמת אק"י וגם צריך הכרזה תחילה בביהכ"נ ואחרי ההחלטה יכתב זה בפנקס הקהלה על שם הקונה והקונה מחויב לשלם לאק"י שני זהובים, לחזן בשכר כתיבתו זהוב א' ולשמש עבור ההכרזה חצי זהוב.

(שורש ענין זה על הכרזה הוא משום ערעור וטענה אשר מוזכר בח"מ סי' רכ"ו סעיף ה' וסעיף ו' וכן נוהגים בכל קהילות קדושות. ומה שהלוקח מחויב ליתן דמי תשלומים הללו ולא המוכר מיוסד ע"פ ש"ע ח"מ סימן רל"ח סעיף ב'.

יב. מי שאין לו דין עירונות אין לו רשות למכור את מקומו בביהכ"נ, יוצא מכלל זה עניני ירושה ומתנה.

(אף שכתב התשב"ץ בתשובה חלק ב' סי' ס"א שאין דרך הקהילות לעשות תקנות על הנכסים, שהרי לכל אדם יש לו רשות על נכסיו וקרקעותיו עכ"ל, — מ"מ יש לחלק בין שאר הנכסים למקום בביהכ"נ מפני שמצינו שהפריזו הרבה על המדה בענין בתשובת הרא"ש כלל ה' דין ד' והובא בט"ז י"ד סי' רכ"ח ס"ק מ"ד גבי' גבית חוב מענין ביהכ"נ.)

יג. כל מי שלא ישכור מקום בביהכ"נ ואין לו מקום אחר לתפלה עליו ליתן לקופת הקהל שלושה זהובים לשנה.

(תיקון זה הוכרח לצורך הקהלה וכגון זה יש לתקן כמבואר בפתיחה).

יד. מי שאין לו מקום קבוע בביהכ"נ לא יוכר להתמנויות בין שבעה טובי

העיר אבל לברירה ולאסיפת הקהלה דעתו ועצתו נמנה באין הפרש בינו ובין מי שיש לו, וכן הדין מי שאינו מוסמך בשם חבר.

(שורש ענין זה מפני כבוד הציבור וכן יש לפרש מ״ש הרמ״א בח״מ סי׳ קס״ג בשם הכלבו: מי שאינו נושא בעול לא יהיה גבאי וי״ל הטעם דמשום שהוא עני ב״כ אין דבריו נשמעים, וכמ״ש בש״ע ח״מ סי׳ ר״צ סעיף ד׳ דאפיטרופס דיתמי רשאי ללבוש בגדים יקרים ממעות היתומים שיהיה נכבד ועי״כ נשמעים דבריהם וה״נ דכוותיה והסמ״ע כתב שם טעם אחר.

ט״ו. לסמיכת חבר או מורינו לאחד מבני קהילתינו צריכים מחוץ להסכמת הרב גם העומדים בראש הקהילה להסכים. והנסמך מחויב לתת לקופת הקהל סך של שני זהב. וכל מי שאינו מוסמך בשם חבר לא יעלה לתורה לשלישי בשבת או בחג ולא לאחרון ולא לעשרת הדברות ולהפטורה בחג השבועות ולהפטורה של שבת שירה.

(מנהג זה נהוג ברוב הקהלות וטעם לדבר לחלק כבוד למנהיגי הקהלה, ומצינו קצת רמז שיוצא ככה ברמב״ם הלכות סנהדרין פרק ד׳ דין ה׳ גבי סמיכות).

ט״ז. בהסכמת כל אנשי עירינו נתן חופש להרב נ״י, לחזן ולשמש ליהנות מזכות עירונות לפי דלקמן: בניהם או בנותיהם שנולדו קודם בואם לעיר או אחרי זה יש לרשות לרב דמתא עבור שני ילדים לחזקת עירונות, לחזן לשמש כל אחד לבן או לבת אחד זכות עירונות. ואם הרב או חזן או שמש עוזבים את העיר הרי הזכות לבנים הנשארים רק במקרה ששהו אחרי תוקף החזקת אביהם שנים חודש בעיר.

(דבר זה נראה בעליל ממ״ש ר״ת הובא בסמ״ע סימן קנ״ו ס״ק כ״ו, ומפני שכח הבנים בא מכח האבות, ולכן תקנו שיהיו האבות פה י״ב חודש כמו שאמרו במס׳ ב״ב דף ז׳ ע״ב: כמה יהיה בעיר ויהיה כאנשי העיר, י״ב חודש).

סדר הרח״ש משידוכין, נישואין לכל הדרים בעירנו או מצד הנערים המתעכבים כאן הם כדלקמן: להרב נ״י מסידור קידושין חמשה זהובים, מקיום שטרות ח׳ גרושן, מכתיבת תנאים משני הצדדים יחד ארבעה זהוב, מכתיבת הכתובה מכל צד שני זהובים, ומקבלת קנין וכתיבת שטר ד׳ גרושן, מקריאת התורה לחתן לפני החופה ולשבת שלאחר החופה שבעה וחצי גרושן, לשמש עבור „מי אדיר״ ולמעות חופה חצי זהוב, מן חיוב ליולדת בעד נגינת „שמחים בצאתם״ שבעה וחצי גרושן. עבור עליה לחבר חדש זהב לרב וחצי זהב לשמש, ובשעת עליה בעד „מורינו״ הכפול.

(המנהגים הללו פשוטים ורהוטים וחלוטים בכל ערי ישראל ואם אמנם ברוב הקהלות תקני הרח״ש הם לפי ערך ממאה כך וכך, הביא המ״א באו״ח סי׳ נ״ג ס״ק כ״ז, אבל משום כך אין לשנות המנהג רח״ש שנהגו פה קודם, ואי משום שראוי לשלם ש״ץ לפי ממון, סומכים על הסכום שעושים לפי ערך איש ואיש).

י״ח. כל אחד יזהיר באזהרה גדולה ועצומה וקשר אמיץ וחזק, שלא להשיג גבול בדבר קל או בדבר יקר שהוא מעמד ומצד הקהלה הן בכלל והן בפרט, וכן שלא ישיג גבול דירת בית של רעהו, וגם אין רשות לשום אחד מבני עמנו לבוא לדור ולהתישב פה בלי רשות והסכמת אקרו״ט דפה.

(בתשובת מהר״ם מפדואה כתב שיש בזה מי שמשיג גבול בשכירת בתים חרם

דרבינו גרשום מאור הגולה והובא בש"ע ח"מ סי' רל"ז סעיף א'. וכ"כ בי"ד סי' של"ד סעיף הנ"ל. נידוי וחרם בלשון תקנה שם בבאר הגולה של מהר"ם, ומה שתקנו שלא להתישב פה בלי רשות יסודו בהג"ה רמ"א ח"מ סי' קנ"ו).

י"ט. אם יעדר ח"ו אחד מבעלי הבתים דפה אשר מחזיק מקום בביהכ"נ, הרי יורשיו מחויבים לשלם לקופת הקהל ג' זהובים לשנה, אם יש יותר יורשים ג"כ לא ישלמו ביחד יותר ואם יש רק יורש אחד ג"כ לא ישלם פחות, ויש להם חזקת אביהם. משהגיעו לגיל של י"ח הרי הם בעלי בתים לכל דבר ואז משלמים לפי שמאי הקהלה כמו שאר בעלי הבתים. ואם יעדר בעל בית אשר אין לו מקום קבוע בבית הכנסת, כל זמן שהיתומים קטנים פטורים מכל תשלום, וכשמגיעים לגיל של י"ח חשובים לגדולים לכל דבר. יתום אשר לומד בישיבה הוא פטור מכל תשלומים, ואם אביהם של היתומים נשאר חיב לקופת הקהלה מחויבים הם לשלם את חוב אביהם מכיון שיורשים את זכותו בחזקת הקהלה, וכל זמן שלא פרעו את חוב אביהם אין להם חזקת הקהלה. ואם עכבו את תשלום החוב יותר משלוש שנים הרי איבדו לחלוטין את חזקתם בקהלה.

(הא דהטילו מס הזה על יתומים קטנים, ואנן קיי"ל דאפי' מבנין ביכ"נ יש לפטור יתומים כדאיתא בח"מ סי' קס"ג סעיף ד' בהג"ה, מ"מ מכיון דצריכים הוצאות לבדק הבית והיתומים יש להם זכויות בתוכו דינם כמו לאגלי ג"ג, דאיתא במס' ב"ב דף ח' ע"א דאפילו מיתמי, וגם בזה שתקנו דבר קצוב יפה עשו וזה דומה קצת למה שמוזכר בש"ע ח"מ סי' ר"צ בדבר מצוה שיש לו קצבה גם מיתמי, ומה שעשו שבן ח"י יתחיל לנתינת סכום, יש יסוד בסמ"ע סי' ז' ס"ק ח' שכתב דאז הוא גבר בגוברין ומ"מ שאם לא שילם במשך שלוש שנים וכו' כבר כתוב לעיל ברמז ט').

כ. אם בן של ב"ב שיש לו חזקת הקהלה מתחתן עם בתו של מי שאין לו חזקת הקהלה ויעדר ח"ו בשנה ראשונה בלי שישאיר ז"ק, ואז עפ"י תקנות שו"ם אין לה אלא מה שהכניסה ולא כתובה ותוספת, כך לא תהיה יורשת הבעל את חזקת הקהלה.

(כתבו טעמייהו כי בדבר מחסרי ממון אמרו הך תקנה שלא יקויים ח"ו ותם לריק כוחכם כדאיתא בתוס' כתובות דף מ"ז ובטור וב"י באה"ע סי' נ"ג וסימן קי"ח).

כ"א. גבאי החברה קדישא מותר להם לסובב בבית הכנסת ביומא דשוקא. ואם חל יום השוק ביום ר"ח שאז יש חזקה לגבאי ת"ת להסתובב עם קופת הת"ת זה האחרון קודם והח"ק נדחתא בפניו. אם ראש חודש שני ימים כבמקרה דלעיל אז מסתובבים שני הקופות, הקופה של ת"ת ביום שאין יום השוק ושל הח"ק ביום הכניסה שלפניו או שלאחריו.

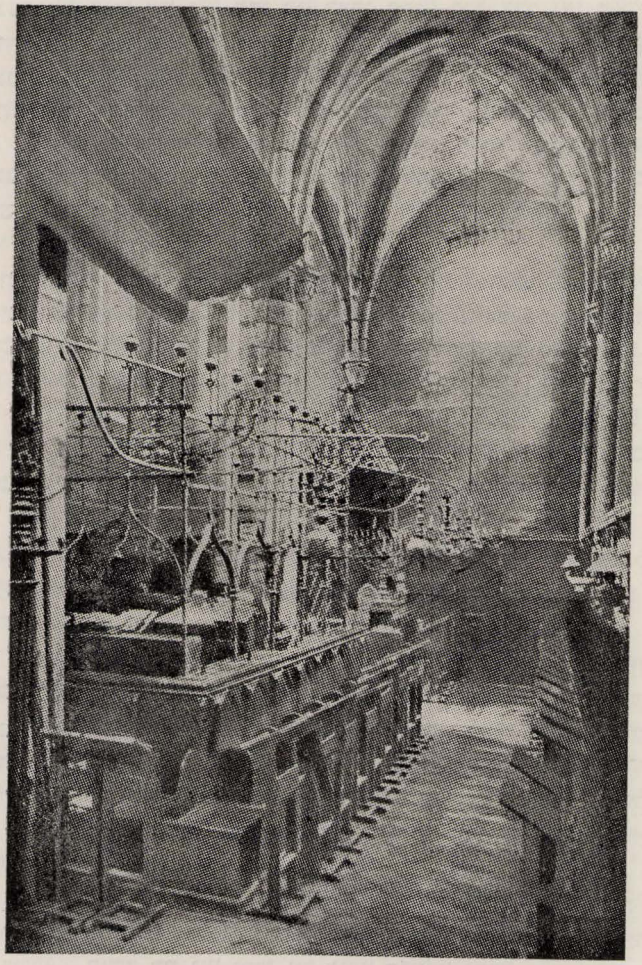
(קופה של ת"ת יש לו זכות קדימה בזמן, כי טרם שניתן הרשות לח"ק כבר זכה בחזקתו הת"ת בכל ראש חודש, וגם קודם ת"ת במעלה כי אמרנו שת"ת כנגד כולם, לכן כשראש חודש רק יום אחד וזה יומא דשוקא נדחה ח"ק מפני תלמוד תורה).

כ"ב. אם הגבאי שלח פ"ל"ע"ט (כרטיס לזכות אוכל, בילעט) לאחד הבע"ב וזה מסרב לתת אוכל לעני או לאורח אז הגבאי ידאוג שהעני או העניה יקבלו את האוכל בעד כסף של קופת הצדקה והבע"ב הלז יהיה מחויב לשלם את דמי המזונות.

(שורש הענין מהא דאמרינן במסכת ב"ב דף ה' ע"ב ממשכנין על הצדקה

אפי׳ בע״ש ופירש״י אפילו אם יש לבע״ב פתחון פה להגיד טרוד אני אפ״ה ממשכנין. ובבאר הגולה בי״ד סימן רמ״ח הביא ג״כ דברי רש״י. ומה שעונשים קנס מלבד ההוצאה משום מיגדר מילתא כי רגילין בהם וכיוצא בזה ראיתי בש״ע ח״מ סי׳ ב׳ ונזכר בפתיחה.

כ״ג. שלא יהיה בידי איש התמנויות של שתי גבאויות. דהיינו מישהו גבאי צדקה אינו רשאי להיות גם גבאי דח״ק וכן כל הדומה לזה.



בית הכנסת של קהלת אייזנשטט

(דבר זה נלמד ממה שאירע לקדוש ישראל קדמון ר׳ חנינא בן תרדיון שכתב תוס׳ במס׳ ב״ב דף יוד ע״ב דאפילו בימי האמוראים לא היו צדיקים כמותו. וגם מצינו במס׳ ע״ז דף י״ז שנתחלף לו מעות פורים במעות של צדקה ע״ש פירש״י ק״ו בדורות אלו דאיכא למיחש לאחלופי).

קישמרטון — אייזנשטט. א"ש.

אחת הקהלות העתיקות ביותר באירופה. המסמך הראשון נשמר משנת 1388. המלך זיגיסמונד שמלך על פולניה וגם על הונגאריה נתן „פריוילג" ליוהן קאניזאי, קארדינאל של הגמוניה אסטרגום והרשה להם ליישב יהודים בא"ש.

ההיסטוריונים מניחים שגם לפני תאריך זה ישבו יהודים בא"ש. ואלו נתרבו בשנות הגירושים — 1421 גירוש וינה, 1496 מעיר אדנבורג — רחובות היהודים השתרעו מצפון לארמון הנסיך אסטרהאזי. הקהלה אורגנה על ידי משפחות שהגיעו הנה מביהם ומוראביה. המשפחות: ווילהיים, שלזינגר, פולאק, פראנקפורטר, ווייזבאדן, איידליטץ, אלפנהיים, שניידר, אדלר, רוזנפלד, בונדי, מחלופ, וורטהיימר, שנפלד, גבריאל, הס, בחלקם גרו כאן עד זמן אחרון צאצאיהם בעיר זו. שרידים מכל המשפחות האלו אפשר למצוא בעולם כולו וגם בארץ ישראל. במשך מאות בשנים נתחלפו בעלי הכפרים והעיירות עד שבמאה השבע עשרה הגיעו תחת שלטונם של נסיכי אסטרהאזי אשר התיחסו ליהודיהם בחסד ורחמים. בשנת 1670 חוברה הסביבה לאוסטריה וכאשר המלך ליאופולד הראשון גירש את היהודים מארצו נאלצו גם יהודי א"ש לעזוב את עירם. אבל בעלי האחוזות לא השלימו עם הגזירה ואחרי עמל ונדודים של 4 חדשים הוחזרו לעירם. אבל הפעם הקציב הנסיך מקום חדש בשביל בנית רחובות היהודים. וזה היה לדרומו של הארמון על שיפוע גדול של גבעה. במקום הזה הוקם כבר גיטו טיפוסי אשר נסגר בכל לילה ונשמר מלפני כל פורץ. במלחמת הקורוצים בשנות 1707—1704 שוב נעשה המקום מסוכן ע"י קבוצות שודדים שהתחברו אל המתקוממים ועברו לעיר וינר־ניישטאדט, שהיתה מבוצרת היטב ושם קבלו חסות מהצבא אשר חנה שם. בשנת 1690 קבלו מכתב חסות גדול ומפורט ובזמן הזה קבלו כל שאר הקהלות שבשבע הקהלות כמעט את אותו מכתב החסות מאת הנסיך פויל אסטרהאזי. הקהלות האלו היו: מאטרשדורף, קוברסדורף, לאקנבאך, דויטשקרויץ־צעהלי"ם, פרויענקירכען, קיטצע. מכתב החסות הזה נתן להם חופש גדול והרשה להם לנהל את הקהלה באוטונומיה שלמה. בחרו לעצמם שופט אשר שפט אותם לפי חוקי המדינה ובמקרים רבים לפי חוקי ישראל.

רבנים

ר' יעקב מרגליות מפראג בשנת 1526, אשר בנו רבי מאיר מרגליות נתן הסכמתו לחרם של ר' יעקב פולק נגד הרב אברהם מינץ ונגד הנגיד עמנואל מ פ י ר ר ה שבאיטליה.

הרב שלמה ליברמאן ה' ש' לפ"ג (1540).

הרב דוד, מעיר וינה ה' ת"ו (1650).

מהר"ם א"ש הרב רבי מאיר בן יצחק בעל „פנים מאירות" תע"ז־תק"ד (44—1717).

הרב בנימין וולף תק"ז—תקכ"ו (68—1747).

רב אשר לימל תקכ"ו—תקמ"ה (1789—1768),

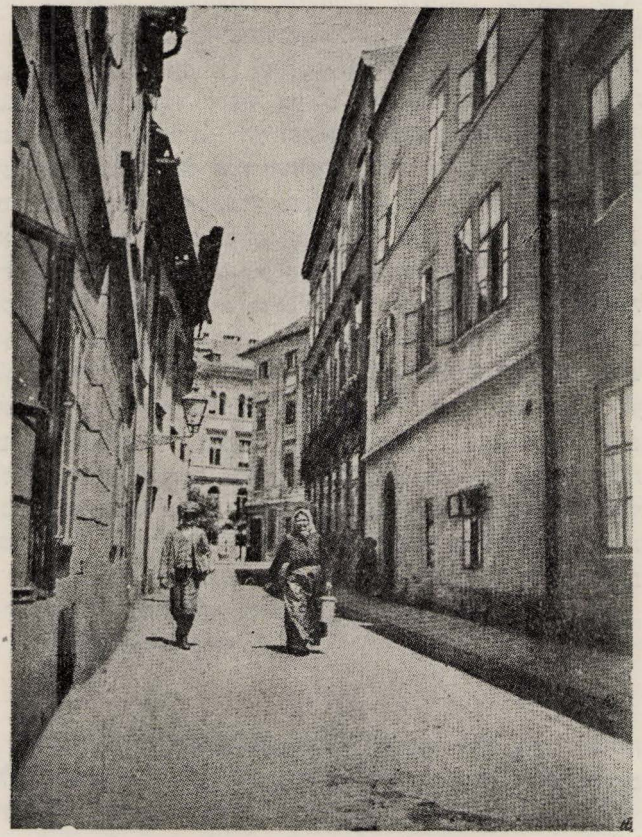
הרב יחיאל מיכאל תקמ"ה—תקע"ח (1818—1789),

הרב משה פרלס תקע"ח—ת"ר (40—1818),

בעלי רב ת"ר—תרי"א (51—1840),

הרב עזריאל הילדסהיימר תרי״א—תרכ״ט (1851—69),
הרב שלמה קוטנא תר״ל (1870).

בזמנם של מהר״ם אש, הרב לעמיל מגלוגוי והרב משה פרלס נפתחו ישיבות גדולות עם מאות תלמידים. בזמנו של הרב הילדסהיימר הנהיגו גם לימודי חול בכדי שלא ישאבו בחורי ישיבה ידיעת חול ממקורות זרים, בא״ש היה חי גם מרדכי מוכיח אשר הפיצו עליו שמועות שהוא משיח, וגם הרב מאיר בן חיים שכתב השגות על כתבי ר׳ חיים ויטל.



רחוב היהודים באייזנשטט

הקהלה החזיקה הרבה מוסדות ושני בתי כנסת מפוארים, אחד הוא רכוש הקהלה שנבנה לפני כמאתיים שנה והשני נבנה ע״י השר ר׳ שמשון ורטהיימר מוינה. הישיבות התקיימו עד שנת תר״ס (1900) ואח״כ התפזרו התלמידים לשאר הישיבות שבהונגאריה. הקהלה החזיקה מוסד ביקור חולים, ניחום אבלים, מקוה טהרה, ועץ חיים להחזקת תלמודי תורה.

מבני הקהלה יצאו אנשי שם שהעשירו את מדעי היהדות בענפים שונים:

פרופסור משה בנדקיט, הרופא המפורסם והממציא הגאוני בשטחים רבים, פרופסור באוניברסיטת וינה ופרופ. כבוד במספר גדול של אוניברסיטאות בכל העולם, נולד גם כן בא"ש, עלה ארצה וכאן מנוחתו כבוד; אלכסנדר וולף, היסטוריון ואוסף עתיקות יהודיות היה גם כן חניך ויליד א"ש המוזיאון שעל שמו הוקם על ידו ב־22 חדרים והכיל אוצרות מרובים של מוצגים מכל ענפי החיים היהודיים. מקורות הקהלה הזאת נשארו לדורות כמה מסמכים מעניינים: כתבי יד של המהר"ם א"ש, מכתבי החסות המקוריים של נסיכי אסטרהאזי. אלו נשמרים בבית הנכאות של בית הנסיך אסטרהאזי.

נמט־קרסטור — דויטשקרויץ צעהלי"ם

הקהלה בצורתה של היום נוסדה בהתחלת המאה השבע עשרה, רבה היה אז הרב מרדכי ליפשיץ שבעזבו את העיר נבחר לרבה של במברג, תל"ד (1678); נפטר בשנת 1719 בבמברג. במלחמת הקורוצים סבלה הקהלה הרבה מאוד תס"ד (1704); בשנת תצ"ה—1735 גרו בה 54 משפחות. בשנת תקל"ו (1777) פרצה



בית העלמין העתיק של קהילת אייזנשטט

שריפה איומה שבעקבותה נחרבה כל העיירה, בתי הנוצרים והיהודים וגם בית הכנסת העתיק. ב־1780 נבנתה מחדש וגרו בה כ־100 משפחות.

רבניה היו:

רב יוסף קויפמן (36—1735),

הרב יהודה ליב המבורגר, תקי"א—תקמ"ב (82—1751).

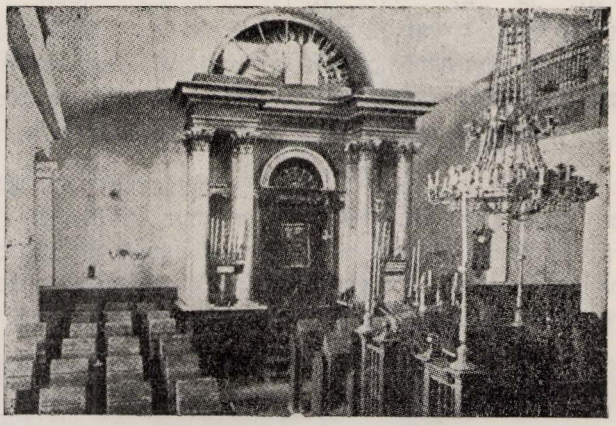
הרב יואב בר' ירמיהו, תק"ה—תקמ"ג (1805—1783),

הרב משה לוי, תק"י—תקצ"ז (1837—1806);

הרב מנחם כ"ץ תרמ"ג—תרנ"א (1891—1883);

הרב דוד פרידמן תרנ"א (1891).

בית הכנסת החדש נבנה בנדבנותו של הנסיך אסטרהאזי. יש עוד בית כנסת של „תפארת בחורים", תלמוד תורה וישיבה שנוסדה בשנת תר״כ (1860).
הקהלה היתה מאורגנת יפה. היו לה ביקור חולים, חברא קדישא וארגון נשים



בית הכנסת בלקנבך

לפעולות צדקה; חברת „מלביש ערומים" ו„משכיל אל דל". המוסיקאי והקומפוניסט היהודי הנודע קארל גולדמארק נולד בה ובילה בה את שנות נעוריו.

לקומפק — לקנבך

לפי תעודות הוכח שהקהלה היתה קיימת במאה ה־16. בשנת תק״ס (1800) היו רוב התושבים יהודים; מתוך 1800 תושבים 1200 יהודים. משפחת הקר היתה ביניהם מנושאי עול המנהיגות במשך שנים רבות.

רבניה:

הרב חיים בוכנק, בערך בשנת ת״כ (1660),
הרב בנימין בה״ר ר׳ מאיר א״ש,
הרב שלום אולמן (ר׳ שלום חריף),

הרב שלמה ליפשיץ,
הרב דוד אוללמן,
הרב משה דויטש.

קומולד — קוברסדורף

הקהלה נוסדה במאה ה־16. התקבצו אליה בשעת הגירוש מעיר אדנבורג (רפ״ו—1526); מגירוש שטיירמארק (רנ״ו—1496), מאוסטריה התחתית (ת״ל—1670). משנה זו והלאה חיו בשקט ובלי הפרעה תחת חסותם של הרוזנים וייספרד, קרי, ונדשדי ולבסוף תחת חסותו החזקה של הנסיך אסטרהאזי. בני הקהלה חיו מהמסחר הזעיר והרוכלות בסביבה הקרובה.

רבניה:

הרב אברהם צוובנר אשר לקח חלק בדיונים בשעת חלוקתן של קהלות ישראל

בהונגריה. התאמץ לאחת את הקרעים ולעשות שלום בין הנפרדים. מתוך מרירות עזב את קהלתו ועלה לארץ ישראל. בני משפחתו (צוובנר—שאג) מתגוררים עד היום בארץ ישראל. נפטר בשנת תרל"ו—1876.

פרויענקירכן בולדוג-אסה

הקהלה נוסדה בשנת תע"ד (1714), אבל יתכן שלפני זה ג"כ גרו בה יהודים באופן בלתי מאורגן. מכתב החסות המיוחד שניתן לקהלה זו בשנת תק"ס (1800) הוא המסמך היחיד שנשאר לפליטה. תוכן מכתב החסות מתאים בהחלט לדומה לזה שניתן לקהלת מאטרסדורף—מטרסבורג ואת תכנו המדויק אנו מביאים בספרנו בתרגום עברי. בית הנסיך אסטרהאזי אמנם הגן על יהודיו באופן מועיל וגם במקרי מלחמה, רק בזמן פלישת הצרפתים לסביבה זו לא היה יכול להגן עליהם. הצרפתים חדרו לתוך הקהלה וסחבו אתם את הגאון רבי שלום אוללמן שנקרא ר' שלום חריף שהיה מילידי פראנקפורט על נהר מיין ושהיה אביהם של משפחת אוללמן הידועה שמעיר גרוסווארדיין המעטירה. הקהלה הצטרכה לשלם דמי פדיון וככה שוחרר וכל משפחתו אתו. בני הקהלה עמלו קשה ומצאו את לחמם רק ברוכלות, כולם היו עניים מרודים ולא היה ביניהם עתיר נכסים, וגם את הכסף בכדי לפדות את רבם לא יכלו להמציא, אספו את כל תכשיטיהם וכלי הכסף שבתשמישי קדושה ומשכנו אותם וגם ככה לא הגיעו לסכום הדרוש והיה צורך לפנות אל קהלות אחרות בכדי לפדות את רבם מידי הצורר השובה.

בני משפחת אופנהיים הידועה מוינה שגורשו מוינה התישבו בפרויענקירכן והקימו את יסודות הקהלה על כל מוסדותיה. את החיים היהודיים ארגן הרב נפתלי אורבך מלפני 150 שנה. הרב יצחק שוסבורג מבני עיר זו הגיע לעיר גרוסווארדיין וכיהן בה בתור רב. הרב ר' שלום חריף אוללמן, הרב משה פרהופר (אולי פשרהופר) ובנו אברהם ונכדו מרדכי היו רבני העיר. הרב שמעון לוי יסד ישיבה במקום בשנת תר"ס (1900). הקהלה החזיקה מוסדות למופת: ספריה תורנית גדולה, חברא קדישא, „מרפא לנפש", ארגון נשים לצדקה ו„יסודי התורה".

מכתב חסות של הדוכס (הרצוג) אסטרהאזי עבור קהלת מטרסדורף,
(הוצא בשנת 1694 וחודש בשנת 1800)

אנחנו דוכס של המלכות הרומאית, אסטרהאזי מגלנטה, עוצר של נסיכות פורכטנשטיין, בעל צלב הזהב של מסדר שטפן הקדוש, שלישו של הוד מלכותו הקיסר האפוסטולי, יועץ סתרים, גנרל של שומרי הראש האישי של אצילי הונגריה, ראש המחוז בירושה של המחוז אדנבורג

מכריזים ומאשרים בזה לפני כל אדם, כמו תחת מלכותו של הנסיך המנוח פוילו אסטרהאזי שהיה בשנת 1694 פלטינוס של הונגריה, אשר הוציא בזמנו מכתב חסות לתועלת האוכלוסיה היהודית לפי תנאי הזמן, אשר כיום אחרי שינוי הזמנים יש להתאימו לתנאים הנוכחים, ואשר סעיפים אחדים אבדו את ערכם ועוד סעיפים יש לשנות לפי רוח הזמן, עם אישורנו למכתב החסות שלנו הקודם אנו החלטנו בחסדנו להוציא מכתב חסות חדש.

ראשית: אנו מבטיחים ומצהירים בזה באופן חגיגי לקהלת מאטרסדורף

שאנחנו נתן לבני הקהלה ולכל אלו המסתופפים בצל קורתה את עזרתנו ואת חסותנו המליאה, ונותנים בזה חופש גמור לתנועה, לנסיעה, למסחר ולעבודה לא רק בשטח אחוזותינו אשר בגבולות מטרסדורף, אלא בכל מקום ברחבי מדינת הונגרין אשר שייך לאחוזותינו מותר להם לעסוק בכל העסקים אשר יש להם קשר אמת המדה, מאזנים, מספריים, ואשר עסקו בזה גם עד היום, יוכלו לעסוק בה בלי מפריע בכדי להשיג את קיומם כל זמן שעסקם לא יפריע לניהול אחוזותינו.

והשנית: אנו מסכימים בזה לקהלת מטרסדורף שיבחרו מתוך חבריהם שופט וחברי ועד אשר ישפטו וינהלו את ענייניהם, וכאשר הם נבחרים עליהם להתיצב לשם היכרות ואישור עם מנהלי מחוזינו ויאושרו באופן רשמי בתפקידם. כמו כן עליהם להודיע אם אחד או כולם יגמרו את תפקידם או יתפטרו ויבחרו שופטים ונבחרים חדשים גם על אלה להתיצב לפני שלטון המחוז לשם השגת אישורם. הנבחרים יהנו מחוקיות מוחלטת וכל האוכלוסיה היהודית תהיה מחויבת להיכנע לפסקי דינם.

שלישית: אנו מאשרים לקהלת מטרסדורף לנהל את עדתם לפי המנהגים הקדומים של מנהגי הדת ומותר להם לבנות לעצמם בית כנסת, בית עלמין ומקוה והרשות בידם לבחור לעצמם רב, שמש הקהלה ושמש בית הכנסת, שוחט, חזן קברן לצרכיהם.

רביעית: בחסד מלכותנו אנו מרשים לקהילת מטרסדורף לתת רשות עבודה עבור ארבעה חייטים אשר כל אחד מהם יחזיק שוליא אחד, גם פרוון, ספר, צורף זהב ורופא לצבור. הצורף מוזהר בזה לא להמיס תכשיטים ממתכות יקרות בלי ידיעת השלטונות בכדי לא לתת אפשרות ועזרה לעוברי עבירה.

חמישית: מותר ליהודים אשר עומדים תחת חסותי לייצר ולטפל ביין כשר עבור צרכיהם הפנימיים וגם לשם מכירתם לאזרחים נוצרים. אולם אסור להם למכור יינותיהם במדות קטנות ברחוב ואם מישהו יתפס בעבירה זו יוחרם היין יחד עם החבית. מותר ליהודי מטרסדורף גם לשרוף יי"ש ומותר להם למכור את זה לבני עדתם וגם לאזרחים הנוצרים.

שישית: בכדי להראות את רגשי החסד לבני חסותנו שבעדת מטרסדורף אנו מחליטים בזה שכל בני הקהלה יהיו פטורים ממסי השוק בשעה שיעמידו את דוכניהם ביום השוק בחוצות העיר. במקרה שיופיע יהודי אשר אינו תושב בשטח המחוז שלנו ויביא סחורות למכור בשוק שלנו אז הרשות בידי השומרים לתופסו ולהענישו כחוק.

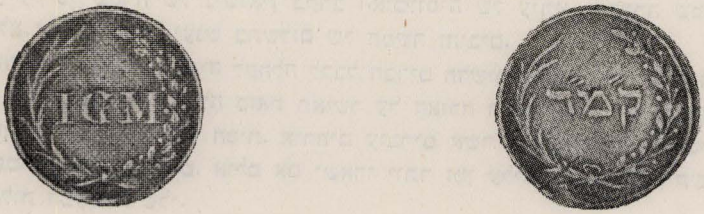
שביעית: עבור החסות והחסד שגומלים אנו ליהודי מטרסדורף עליהם יהיה לשלם לקופת שלטוני מיום הראשון לינואר שנת אלף ושמונה מאות אחרי כל ראש משפחה אשר ברשותם יש בית מגורים 10 זהובים, וכל אלו אשר אין להם בתים בעיר והם גרים בשכירות אצל אחרים עליהם לשלם מס חסות ששה זהובים בכל שנה. פטורים ממס הזה הרב המקומי, השוחט, השמש, החזן, אלמנות משלמות רק את חצי הסכום האמור לעיל.

שמינית: הקהלה מחויבת לשלם עבור זכות המקוה, בית הכנסת ובית הספר ס"ה ששה זהובים מס שנתי, ועבור הבית העלמין החדש לפי החוזה משנת 1696 עליהם לשלם ששה זהובים.

תשיעית: אנו נותנים בזה את הרשות ליהודי העדה לשחוט בהמות דקות ולמכור אותם באטליזיהם ליהודים ולנוצרים כאחד. מה שנוגע לבהמות גסות עליהם לשחוט את זה ביחד עם הקצבים הנוצרים, וחלק הקדמי אשר יוכשר ליהודים ימכר באטליז היהודי, וחלק האחורי וחלק הקדמי אשר יטרף בשחיטה או בבדיקה ימכר באטליז הנוצרי. בעד פעולות האלה האטליז הכשר ישלם לקופת שלטוני חמישים זהובים לשנה. מותנה תנאי חמור שהאזרחים היהודים מותר להם להחזיק בהמה דקה רק לצרכיהם בכדי לא לגרום השחתה בשדות הגובלים עם העיר.

עשירית: אנו משחררים בזה את יהודי מטרסדורף מכל חובות כלפי הצבא, כמו איכסון חיילים או החסנת מיצרכי הצבא, ורק במקרה יוצא מהכלל, אם הפקודות הן ארציות ואם חלים על כל יהודי מדינת הונגרין, אזי אין להם חופש יוצא מהכלל.

אחד עשר: על יסוד זכויות הבעלות שלנו אנו קובעים בזה שכל מקרה של סכסוכים אישיים, קטטות ומריבות אשר יובאו לפני בית משפט היהודי, ואשר ישפוט את האשם בקנס של כסף, אזי שני שלישים של הקנס שייכים לקופת שלטוני



מטבעות של הקהלה במטרשדורף בשנים תק"מ—תק"נ

דשליש אחד לקופת קהילת היהודים. במקרה שענין הקטטות יובא בפני שלטונות שלי יוקנס ניהול השלטון היהודי לפי ראות עיניהם של פקידי שלטוני. במקרה שנוצרי ירצה לתבוע יהודי למשפט אז עליו לפנות אל בית משפט היהודי ורק אם יערער על פסק דין הראשון יוכל הוא לפנות אל בית משפט הנוצרי שבעיר המחוז. אולם במקרה של תביעת יהודי נגד נוצרי יהיה עליו תמיד לפנות אל בית משפט הנוצרי.

שנים עשר: במקרה שלאחד האזרחים שבקהלת מטרסדורף יתרבו חובותיו דיגיע למצב שלא יוכל לשלם אותן אז עליו להודיע על זה לפקידי שלטוני בכדי להבטיח את זכויותיו של המלוים בתום לב.

שלושה-עשר: לא יועסקו, לא יקנו ולא יתנו הלואות על חפצים גנובים או על חפצים אשר לא ידוע אם בעלותם היא אמיתית. במקרה שימצא חפץ אשר הוכרז עליו בבית הכנסת שמחפשים אותו או שהוכרז שזה גנוב ואם נמצא בידי קונה יהודי אז על הקונה להחזירו לבעליו מבלי שיקבל איזו תשלום שהוא מאת בעל החפץ. ואם במקרה שיתברר שהקונה ידע מראש שהוא קונה חפץ גנוב או שמקבל חפץ כזה כמשכון עבור הלואה, אז מחוץ להחזרת החפץ לבעליו האמיתיים יש למסור את הקונה למשפט פלילי.

ארבעה-עשר: הרחובות, החצרות והבתים יש להחזיק בנקיון מוחלט. ואם

מישהו יעבור על הפקודה הזאת ויתפס בעבירה עליו יהיה לשלם קנס 1 פלורין ועוד 30 קרייצר.

חמשה־עשר: עליהם להודיע לשלטוני על כל חיתון בין לבין עצמם ובין זה עם אזרחים של קהילות שאינם שייכים לשלטוני. במקרה האחרון עליהם להודיע את זה לפקידות שלי ובעל הנכסים ישלם במקרה כזה 10 זהובים, ממעמד הבינוני 5 זהובים ומחוסר האמצעים ישלם 3 זהובים לקופת שלטוני.

ששה־עשר: במקרה שתפרוץ ח"ו שריפה בעיר אז על כולם, לפי מיטב יכולתם לעזור לכיבויה. עליהם לדאוג שארובותיהם ינוקו פעם בחודש. במקרה שהמפקח מטעם שלטוני ימצא התרשלות בשמירת הגורמים לשריפות יוקנסו העבריינים בסך של 1 גולדן.

שבעה־עשר: במקרה שאזרח יהודי יחזיק סוסים או בהמות־עבודה אחרות, הרשות בידם לשלוח את הבהמות למרעה הצבורי. אבל עליהם גם לבוא לידי עמק השוה בעד החזקת המרעה עם חבריהם האזרחים הנוצרים.

שמונה־עשר: על כל מקרה של מות בקהלה אם זה צעיר או זקן יש להודיע לפקידות שלטוני בכדי שתהיה אפשרות לקבוע את סיבת המות. כמו כן מחויבים להודיע על כל מקרה של נישואין בקרב האוכלוסיה של עירי. במקרה שמישהו לא ימלא את חובתו זו יענש בתשלום של חמשה זהובים.

תשעה־עשר: אסור יהיה לקהלה לקבל חברים חדשים מאזרחי חוץ בלי אישור מוחלט ממני. במקרה שקבלה כזאת תאושר על האזרח החדש יהיה לשלם לקופתי את הסך של 10 זהוב דמי חסות. אורחים עוברים אשר ישארו בעיר רק שלושה ימים פטורים מכל תשלום. אולם אם ישארו יותר זמן עליהם יהיה לתת תשובות על שאלות הפקידות שלי.

ולבסוף סעיף מספר עשרים: ומכיון שאנו מעניקים את חסדנו ואת חסותנו ליהודי הקהלה אנו מזכירים להם שאם גם אין אפשרות להעלות במכתב הזה את כל החובות המעשיות והמוסריות של האזרחים עליהם להתנהג ככה שלא יבואר להתנגדות לחוקים הקיימים. הם מתבקשים לתת תוקף לכל דרישה של פקידינו ומצד שני פקידינו מחויבים להתחשב בכל הזכויות שהוענקו לאזרחים שלנו אשר בקהלתם ועליהם להתנהג כלפיכם לפי רוח מכתב החסות הזה בחסד ובצדק ובהבנה גמורה לכל מקרה ומקרה. כל זה נכתב והוקרא בעל פה בארמוני אשר באייזנשטט ביום ראשון ליאנואר 1800.

ניקולויס הדוכס אסטרהאזי.

אפרים טובנהויז

מגילת סתרים, חזיונות וחלומות של ר' אייזיקל מקומרנו

(מוקדש לזכרונו של אחד המצוינים בציון, השר ד. צ. פנקס ז"ל)

מבין הספרים הנסתרים של החסידים, שעליהם חופפת רוח של קדושה עליונה, יש לציין במיוחד את הספר „מגילת סתרים" לר' יצחק אייזיק מקומרנו. מצודתו של צדיק מופלא זה היתה פרושה על תחומי רוח שונים. בפירושיו על ספר הזוהר ובספריו האחרים הראה מדה מרובה של הסתכלות מקורית. אך היה מקורי לא בלבד בפירושיו, כי אם גם בכל אורח חייו, במחשבתו ובהתנהגותו, בשבתו, בקומו ובלכתו. חיי נפשו היו מורכבים למדי, ומגבש היה את חוויותיו הנפשיות בגבישי הגות ובחזיונות.

הוא היה מביט על עולם ומלואו מבעד לאספקלריה חסידית. כך הסתכל בכל חזיונות החיים ועלילות האדם. מבעד לאספקלריה זו נראית לו גם ספרות המסתורין, כך השקיף בתפארת האותיות והספירות, כמו שנראה הרקיע הגדוש כוכבים בעיני חוזה הכוכבים, המנסה לטבול את עטו באוקינוס השמימי האין סופי. מחשבה מעופפת כזו מסוגלת היתה להמצא בכל אתר ואתר, להתרומם מעל לשטח הזמן והמקום, ולהגיע גם לעלית נשמה.

כתר של תורה היה צמוד לראשו של ר' אייזיקל. מכמה מעיינות שתה, ויפה־נוף של כיסופים מתגלה לקורא ב„מגילת סתרים", לב אנושי בוער ומשווע. בכך היה אחד מבני המשפחה המופלאה שיצאו ממנה ר' אייזיקל מזידיטשוב, ר' משה מסאמבור ור' יודא צבי מרודזיל, שבשיחם נגעו בנימי היסוד של הנפש.

לא קלה היתה דרך חייהם של בני משפחה זו. הנה מספר, למשל, ר' צבי הירש מזידיטשוב מימי נעוריו:

„כאשר גורשתי מן העיר בראדי בערב שבת, באתי אחרי נדודים וטילטולים לביתי, הלכתי עם בגדי חול לבית הכנסת ולא יכולתי לומר כי אם מלות התפילה, אמרתי אז להשם יתברך: רבונא דעלמא כולא, אתה רואה את יסורי ועלבון הנעלבים, ורואה אתה גם את לבי הנשבר, אנא פתח לי שער..."

הספר „מגילת סתרים" גדוש חלומות וחזיונות, קודם כל יש בו החלום הגדול שחלם הצדיק ר' אייזיקל על עצמו, שנמשך מימי ילדותו ועד יומו האחרון. מגילה זו אין דומה לה בכל ספרות החסידית, נפלאה היא ומזכירה בצורתה את „ספר החזיונות" של ר' חיים ויטאל.

„מגילת הסתרים" יצאה לאור בעצם ימי המלחמה האחרונה בירושלים (בעריכת נפתלי בן מנחם בהוצאת מוסד הרב קוק). עורכה מעיר ב„פתח דבר",

כי שמה של המגילה מעיד שהיא לא היתה מיועדת לקהל חסידים רחב, והיא נחלקת לשנים:

א. ספר חזיונות דוגמת „ספר החזיונות" של ר' חיים וויטאל, שבו ראה המחבר את נשמתו.

ב. מעשה השם — סיפורים על ר' ישראל בעל־שם־טוב, שרובם שמע מפי חותנו ר' אברהם מרדכי מפינטשוב, טיפוס נפלא בין גדולי החסידות.

ב„מגילת סתרים" יש למצוא אבטוביוגרפיה רוחנית מר' איזיקל. הוא מתחיל במלים האינטימיות המגלים חיי־נפש פלאים: „אספרה לאחי קצות דרכי אלו מי אני ומה אני ועל מה באתי להא עלמא..."

בתאריך הולדתו הוא רואה רמז ליעוד משיחי כי הוא נולד בשנת תקס"ו (בגמטריא: משיח בן־יוסף).

ימי ילדותו עוברים בחוויות מסתוריות של תיקון ויחודים ובהרגשת הצורך בזיכוך וטיהור, והוא כותב:

„בכור הייתי לאבי, ומחמת הקטרוגים נגרמו לי גלגולים עמוקים, שאלמלי היה מתקן נפשי לא הוצרכתי לבוא לזה העולם... וכשהיה אבי אצל מורנו הרב מלובלין מסר לו יחוד נורא שיוריד את נשמתי ואמר שיהיה לך בן אור גדול ותיכף באתי אל אמי מעולם עליון ואמרתי לה: אמי, החזיר אותי אצלך „כי כך נגזר ונולדתי בשנת משיח בן יוסף תקס"ו כ"ה שבט במזל צדק".

ר' איזיקל מכיר בהכרת עצמו. אור בהיר מאיר סביבו כשהוא משיג השגות של רוח הקודש בחלום ובהקיץ. הוא מספר על עצמו: „מיום שהייתי שתי שנים ועד חמש שנים השגתי מראות נפלאות והשגת רוח הקודש ודברתי דברי נביאות כאשר נשאל איש בדרך אלקים, צפיתי מסוף העולם ועד סופו ומורי דודי מוה"ר צבי מזדיטשוב נתן לי שני ריינוש בכל שבוע, שאספר לו ואדבר לו כל אשר ישאל ממני ודברתי ואמרתי ברור ונקי על כל השאלות ששאל ממני והמעות חלקתי לצדקה".

אבל כשהגיע לשנה הששית אמר לו דודו ר' הירשלי: „בני אברכך שכבר לא תדבר ברוח הקודש, כי זה יזיק לך ליהדות וכשתהיה בן שלושים ותרצה אז אחזיר לך מדרגה זו בתשואות חן, כי עד שלושים שנה צריך כל בר ישראל לעבוד את הבורא בפשטות גדולה אחר כמה נסיונות רבים".

נתרצה הילד ותיכף נסתלקה ממנו רוח הקודש. אבל גם אחרי זה היה הילד תופעת פלא ונתפרסם בכל גאליציה וגם מחוץ לגבולותיה במוחו החריף ושכלו הישר, בלבו הבוער בעבודת שמים ובידיעותיו בקבלה עיונית, עד שגם בסביבתו של ר' הירשלי מזידיטשוב, שהיתה ספוגה רוח קבלה עיונית, עורר התרגשות רבה. וכך הוא מספר בספרו הגדול על הזוהר „זוהר חי".

„מורי ורבי דודי אחי אבי רבינו צבי רבי מובהק, שגדלני מנעורי
על חיקו וסמך ידיו עלי ושמשתי לפניו מיום היותי בן שש עד היותי
בן עשרים ושש... ולא קבלתי אותו לרבי מובהק עד שהראה לי
שיש לו מדרגת... הריב"ש טוב".

אבל באותו זמן גברה עליו הילדות, ושכח על יעוד נשמתו והיתה מלחמה גדולה בקרבו עד שגבר והכניע את הנערות שבקרבו. וכשאנו נזכרים שהלבטים

והנפתולים הנפשיים האלה היו רק בזמן שהיה בן שתים עשרה אנו עומדים ומתפלאים לתופעה זו. הוא עצמו מספר ב„מגילת סתרים" על אותו פרק זמן שבחייו:

„מזמן היותי י"ב שנה עד י"ד ט"ו... עבר עלי התגברות גדול(!) מס"מ ימ"ש ולא שמרתי את ראות עיני והיו לפני שני דרכים של גיהנום וגן־עדן. ונתעורר הטוב ונכנסתי לבית הכנסת ביחידות באיזה יום ובכיתי בכיות כמעין הנובע לפני יוצר בראשית, שימחל עד שנתעלפתי וקראו לפני „ואשלם ניחומים לו ולאבילין".

רוחו של ר' אייזיקל היתה מטושטשת בכל ספירות הרוח. ונפשו נמשכה אחרי תורת הנגלה ותורת הנסתר כאחת, כר' יוסף קארו, שחיבר בצד ה„בית יוסף" ו„שולחן ערוך" את הספר „מגיד מישרים", כך גם ר' אייזיקל חיבר בצד ספריו בנגלה „מעשה ארג" ו„עצי־עדן" על משניות ו„עשירית האיפה" על „תורת־כהנים" — גם את „זוהר חי" על ספר הזוהר ו„מגילת סתרים" ועוד, ובכל ספריו נכיר ברסיסי נפש חיה. תגובתו רעננה וכשאנו מקשיבים לשיחו אנו חשים, שהצדיק היה מסיר מן המראות את הדברים הגשמיים והיה רואה מראות בטהרתן. הוא היה רואה חלומות, והחלום היה בשבילו מגע ישר עם היקום, מגע נפשי אינטימי במופלא שבעולם. יוצא היה למרחקים כדי לבקש מרגוע לרוחו ולחפש חוף מבטחים.

התנוצצות נפלאה יש גם במימרותיו. על מידת הדבקות היה אומר, כי „הדבקות באין סוף בבחינת רצוא ושוב, ולפעמים נמשך אור פתאום בלי שום אתערותא". אף היה רגיל לומר, כי לקיחה ונתינה — זוהי משנת האדם: כל אחד מישראל צריך להיות משפיע ומקבל, ומי שאין לו שניהם כאחד הריהו כאילן סרק.

ביחוד היה מזהיר על מידת השפלות והענווה. הוא אמר: אל תהי בז, שלא תתגאה על שום בריה קלה או גרועה שבעולם, שבכל דבר יש בחינת אדם ואפשר שאותו חלק אדם יתעלה אחר תקונו יותר ממך.

ועל השכליות היה אומר, שיש שני מיני שכליות, יש שכל הנקנה ע"י יגיעת־מוחין, וזה מגיע לאדם ע"י למוד ויגיעה ויש שכל הבא לאדם ע"י הברקת המוחין וזה בא לו בשפע גדול ובמהירות רבה כהתנוצצות פתאומית, בפחות מרגע.

ועל הצדיקים היה אומר שיש צדיקים דאתגליא וצדיקים דאתכסיא, כשם שיש תורה גלויה ותורה גנוזה וצפונה, ומה שנתגלה מתורה דאתכסיא אלה הן הקדמות לתורה הגנוזה, שאין העולם עוד כדאי לידע ולהשתמש לאורה.

הנאום האחרון

נישא על ידי המנוח בועידת המזרחי בחדרה שבוע לפני פטירתו

אם לפתוח בכבוד האכסניה, העיר חדרה, טוב לומר שאותן הדמויות שמקשטות את האולם והדרך שהלכה בה, יכולים לשמש לנו מורי דרך לדרכנו. גדולי תורה וגדולי מעש היו וקבלו שכר על עמלם. מייסדיה באו ממקור התורה ויהיו לנו לאור ללכת בה. הם יצרו מעשי בראשית. גם המדינה דורשת חידוש בכל יום ודורשת מעשים יום יום. וזאת עלינו לדעת כשאנו דנים בדרכנו במדינה. עלינו להיות חדורי הצורך שיש לחדש את המדינה כל יום, להבטיח קיומה מחדש יום יום ואז נזכה לביסוסה.

אנו מסיחים דעת מהאושר של הקמת המדינה, והלבטים שאנו נתונים בהם גורמים לכך. מה היו נותנים אבותינו אילו זכו להקמת מדינת ישראל, ואיזה אושר גדול היו רואים בזה! אנו שוכחים ומתעלמים מההישג הרב. ובזה אינני מתכוון לחברי המזרחי בלבד אלא לצבור כולו. קוראים בעתונות ידיעה זאת או אחרת, עוסקים בקטנות ושוכחים מה היא לנו המדינה. גם דור המדבר לאחר גאולתו הראשונה הראה נטיה לשכוח את הדבר הגדול שעלה בחלקם. סרו מן הדרך. אל לנו לחזור על השגיאות. אשרינו שהמזרחי נכנס לתנועה הציונית והכריז בועידתו לפני 5 שנים על נחיצות הקמת המדינה. האושר בהקמת המדינה זוקף גם את קומת היהודים בגולה ואפילו של המתבוללים, אושר זה ממלא עדיין את כל היישות הנפשית של יהדות הגולה ושל צבור החרדים.

בדברי ברצוני לסכם תקופה, מאז הבחירות לכנסת השניה, שאני שלוחה של התנועה בממשלה ואינני רוצה לכסות גם על דברים ששומע אני כפעם בפעם מפיו של חבר במפורש או ברמז לבד, כאילו אינני הולך עוד בדרך שהלכתי בה עד כה וכאילו שיניתי את טעמי, את הכהן גדול השביעו „לא לשנות". אני אמנם שליח קטן אבל הכהן גדול עשה את עבודתו לפני ולפנים בקודש הקודשים, ואילו אנו פועלים בפומבי ואנו רוצים ששולחינו יגידו לנו את טענותיהם, אולי יוכיח השליח, שהוא אמנם הולך בדרך שעליו ללכת. בפומבי ומה שנראה לעינים רק גינוני מלכות — אם אפשר להתבטא כך. אבל כבר ציינתי במקום אחר מה שאומרים רבותינו „אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו". אילו ידעתם את עבודתו של השליח יום יום, להתגבר על הקשיים ומכשולים, כדי למלא את תפקידיו האחראיים, כדי לפרוע את המשכנתא שיש לנו לשלם בעד הקמת המדינה, היה משפטם של אלה המלאים טענות כלפי הנציגות — לגמרי אחר.

לא אוכל להיכנס כאן לבירור בעיות יום יום בפומבי, אולם שוהים עכשיו אצלנו חברים, אורחים מאמריקה ומאנגליה, אני מבקש שיודיעו בשובם לגולה, כי אנו מחכים ליהדות הגולה, לדתיים ובמיוחד לחברי המזרחי. יבואו הנה להטות

שכם אתנו, להגביר ולחזק את מחנה היהדות הנאמנה. למה מחכים ומתמהמהים עוד עכשו שם? לתקופתנו מתאים מאמר חז"ל „כל הדר בא"י דומה כמי שיש לו אלוקה וכו'". יש לשאול את היהודים הדתיים בחוץ לארץ השומרים על המצוות: מה טעם הם יושבים שם כששערי הארץ פתוחים לרווחה ובישיבתם שם הם דומים כמי שאין להם אלוקה, וכשהם מתפללים „ומפני חטאנו גלינו מארצנו", עכשו, כשיכולים לעלות לארץ ואינם עולים — על מה הם מתאוננים ומה עומק אמונה בתפלתם? ואכן הנמצאים בארץ דומים כמי שיש להם אלוקה, אף על פי שאין מעשיהם לפי זה.

המזרחי אינו יכול לצאת ידי חובה מבלי לקרוא לחבריו מארצות הגולה לעלות. מדינתנו היא מדינה דימוקרטית ואלמלי עלו הדתיים, יכולים היו להשפיע על חוקי המדינה לפי חוקי התורה. וחדרה תלמדנו. משפחת שניאורסון באה מריגה, עזבה שם את הארמונות לחיות חיי צער ולחץ כשתחת מיטותיהם השבורות זחלו נחשים. מה הצדקה לחברי המזרחי לשבת בחו"ל? צריך לקרוא ליהודים שם, בוקר וערב לעלות לישראל!

אנו שותפים לאחריות למדינה. שותפות זו מקורה עוד מהשתתפותנו בהסתדרות הציונית. ידענו, כי דרך הקואליציה קשה. ידענו, כי לשבת באופוזיציה ולצאת בהכרזות יפות קל יותר. אופוזיציה שדרכה היא דרך הביקורת, היא רצויה אבל לא אופוזיציה של התנגדות והרס. ידענו כמו כן, כי לא במטה קסם נתקן את כל הפגימות, וכי בקואליציה יהיה עלינו ללחום על כל נקודה וענין. ובכל זאת אמרנו, כי מחובתנו להיות בפנים וליד ההגה. ולא אדבר כאן על הקומוניסטים, קבוצה קטנה שאנו רואים אותה כמחוץ לתחום ישראל. מדבר אני על יתר אנשי האופוזיציה והסכנה היא, שאין מכירים די את אופיים.

מפלגת „החירות", כשהיא מפגינה מוציאה היא בתהלוכותיה ספרי תורה, כאילו היא הולכת לאור התורה. אבל בכנסת נלחמים נציגיה כאריות ובהתלהבות הראויה לדבר יותר טוב נגד הגבלת התנועה בשבת למכוניות פרטיות. ספר התורה משמש להם רק בהפגנה, אבל בפנימיותם אין להם כל זיקה לדת וחבל שיהודים דתיים נגררים אחריהם. הייתי בשעתו המתווך בסכסוך הידוע על כיבוש יפו ובפרשת „אלטלינה". מכיר אני את „חירות" היטב ואני אומר ליהודים דתיים שיש להכיר היטב את פרצופה של „חירות" ולהיזהר בקבלת הכרזותיה.

הציונים הכלליים, שהצליחו להיכנס לכנסת בכח אזרחי, שואפים למדינה חילונית לגמרי והאידיאל הנכסף שלהם הם נשואין אזרחיים ע"י ראשי העיריות והמועצות, כדוגמת צרפת. מר ברנשטיין נחפז כשחשב על הצטרפות הכלליים לממשלה והודיע בשמחה, שתקום ממשלה בלי דתיים ועכשו הם כועסים עלינו כשאנו נמצאים בפנים והם בחוץ. הזדעזענו בשעתו על הנסיון להוציא תנ"ך מקוטע בצורת סיפורי המקרא בלי הזכרת שם שמים, אולם מי היה המתחיל בעברה זו לתת לילד סיפורי מקרא במקום החומש, אם לא הציונים הכללים בבתי הספר שלהם? אנו היינו רוצים שגם הם יהיו בממשלה משום שאנו בעד ליכוד הכוחות וכל החוגים בממשלה. השתתפותנו אנו בממשלה מאפשרת לנו לשמור על אי סטייה מהדרך הנכונה. הציונים הכלליים לא הצטרפו לממשלה בגלל חצי תיק. וזו דרכם באופוזיציה להתנגד מראש לכל הצעות הממשלה

מבלי לבחון אפילו מה העניינים העומדים לדיון. הם שוללים מלמפרע כל הצעת הממשלה, כמפ"ם, חירות ומק"י. הלואי שיחזרו מדרכם באופוזיציה הרסנית ויהיו לאופוזיציה קונסטרוקטיבית.

לבחירות לכנסת הופיעה היהדות הדתית על אף מאמצינו ולצערנו ולבשתנו בארבע רשימות נפרדות. בל נעשה חשבון על העבר, אבל לעתיד צריכה היהדות הדתית להיות מאוחדת לפחות על תכנית מינימום. על המזרחי להיות בין יוזמי החזית הדתית מחדש, כי שאיפתנו היא, אחדות המוני היהדות החרדית. כל יהודי שיש לו זיקה לדת וכל בית שמתנהל בכשרות ומדליקים בו נר שבת צריכים להיות מאוחדים.

גם נציגים דתיים צריכים לדאוג שתהא פרנסה לכל איש בישראל אבל דבר זה לא ניתן להעשות ביום אחד. צריך לדאוג לעולים החדשים, לתת להם לחם ובגד. אמנם היו לנו ריזרבות, אבל הוצאות המלחמה אכלו את הריזרבות. יהדות הגולה נותנת עזרה להחזקת העולים וסידורם אבל עזרתה אינה מספיקה. גם העמים לא נתנו את כל העזרה הדרושה. אין אמת בדבר כי דורשים אנו רק עזרה מחלק אחד — מעמי המערב, אנו דורשים תמיכת כל המדינות, אבל לא נמכור את נשמותינו. בעיקר צריכה היהדות לתת לנו עזרתה. יש סיכויים כי מצבנו הכלכלי ישתפר אבל רק בעוד מספר שנים.

כשטובת המדינה דורשת זאת מוכרחים להעמיס הגבלות על האזרחים, מוכרחים להגביל את חופש הפרט לטובת הכלל. מכל פיקוח נובע קיפוח. אך שיטה זו צריכה לנהוג רק בתקופת מעבר. אם נגיע לעצמאות כלכלית יבוטל הפיקוח וזוהי באמת שאיפתנו יוסרו הכבלים. אינני יכול לומר שקרוב היום, אלא קרובות השנים שנצא מהכבלים. אנו נתבעים לתת חלקנו לקבלת העולים. רב הוא הסבל של העולים באהלים ומי לא יוותר קצת על נוחיות למענם? עלינו להוריד את רמת חיינו ולהעלות רמת חיי העולים. יש אצלנו כלל „כופין על צדקה" ומשום כך מותר להגביל את חופש הפרט לטובת יושבי המעברות.

בקוי יסוד של הממשלה מדובר על חינוך ממלכתי אחיד. אני בעד חינוך ממלכתי, אבל לא אחיד שפירושו אחיד־שמאלי. הסכמנו לממלכתיות של החינוך אבל לא לחינוך אחיד, שאותו דרשו הכלליים ועכשו הם מודים בטעותם, ש„אחיד" פירושו שמאלי. הוויכוח ביניהם הוא על צורת החינוך. המרכז העולמי של המזרחי פנה למרכז אגודת ישראל בדרישה שיצטרפו לחינוך דתי אחיד ובמסגרת אחת. ובזאת תיבחן אגודת ישראל אם כוונתה לחינוך דתי, — תענה בחיוב. אם למפלגתיות כוונתה — תענה בשלילה.

בהגבלות בתנועה אין לראות הישג לדתיים, כי הן פרי שיקול כלכלי גרידא. אנו רוצים באמת שכולם יתיחסו לשבת בחיוב, וכאן היתה הזדמנות לתת את השבת במתנה לאלה שאינם רגילים לנוח בשבת — שיכירו את דמותה הסוציאלית הלאומית, כדי שמתוך מנוחתה יבואו גם לקדושתה. נהג טכסי בת"א בא למסור לשר התחבורה את הוקרתו על ההזדמנות, שהוחזרה לו לנהג דמותו האנושית. כי מאז בחר בשבת ביום המנוחה, — חזר למשפחתו ולעצמיותו שניטלה ממנו זה שנים רבות. גם בארצות אחרות הונהגו הגבלות דומות. ואילו שר אחר, לא דתי, היה מציע את החוק הזה, לא היו מדברים על כפייה דתית. השקפה

מוטעית השתרשה בצבור, שהממשלה בחוקיה כוונתה כאילו רק להציק לצבור. ומכאן התלוננות על כפייה דתית.

חשובה מאוד התעוררות הרוח שבאה בכינוס ומשפיעה על כל החברים. אבל בלי ארגון חזק לא נצליח. אין לחשוב שבלי ארגון חזק נוכל להשפיע על עיצוב דמות המדינה, למען החינוך הדתי, השבת וסדרי כלכלה תקינים לכך. נחוץ אירגון חזק. על המרכז הארצי לפעול בשטח הארגון, גם הסניפים חייבים להגביר פעולתם בשטח זה, בין אם נותנים להם תקציב או לא. יש לעשות מאמץ להרחיב את המסגרת. אירגון נשי מזרחי צריך להקיף כל אשה השולחת את בנה לבי"ס מזרחי ומדקדקת בכשרות. לנוער המזרחי הרוצה להתפתח צריך לתת את כל העזרה לפעול ולגדול.

יש להצטער על הירידה המוסרית ואינני יודע מה הסיבה שגרמה לה. חברים פניהם צהובים זה לזה. למה הרוח המוזרה הזאת בתוכנו? אין לנו להתבייש בטוהר המידות והגובה המוסרי של חברינו.

אנו, שליחיכם, הננו נציגות קטנה: אחד בממשלה ועוד אחד בכנסת, ובכל זאת אנו מדברים בכנסת, כאילו בשם העם כולו וכאילו היה לנו עורף חזק. אנו נותנים את חלקנו לביסוס המדינה ובדרך זו נלך ונתרום תרומתנו, כל עוד רוח ישראל תהיה חפשית במדינה ונהיה חלוצים לתורת ישראל. נתלכד לחישול אירגון חזק של המזרחי כי רק הוא ערובה להשגת המטרה של שלטון התורה במדינת ישראל.

* *

*



המצבה על קברו בבית העלמין הישן בתל־אביב (רח' טרומפלדור)